

Met recht teruggekeerd

Een onderzoek naar Marokkaanse wet- en regelgeving betreffende huwelijk, echtscheiding, afstamming, gezag en het uitreizen van vrouwen en jongeren in het kader van huwelijksdwang en achterlating in Marokko

MAROKKO

Auteurs:

Sarah el Yaakoubi
Annick van den Eshof
Susan Rutten

Assistent: Nordine Lgarah

Begeleidingscommissie:

Edien Bartels
Diny Flierman
Rieke Gremmen
Fatih Ibili
Celine Mureau
Joke Verkuijlen

Februari 2021

MET RECHT TERUGGEKEERD

Een onderzoek naar Marokkaanse wet- en regelgeving betreffende huwelijk, echtscheiding, afstamming, gezag en het uitreizen van vrouwen en jongeren in het kader van huwelijksdwang en achterlating in Marokko

Uitgevoerd in opdracht van het Landelijk Knooppunt Huwelijksdwang en Achterlating (LKHA)

Marokko

Sarah el Yaakoubi
Annick van den Eshof
Susan Rutten
Assistent: Nordine Lgarah

Maastricht, Februari 2021

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Inleiding en achtergronden	6
1.1 Aanleiding en achtergronden	6
1.2 Doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen	12
1.3 Inhoud, afbakening en behandelplan.....	12
1.4 Gebruik van het rapport	14
1.4.1 Doelgroepen, bruikbaarheid en functies.....	14
1.4.2 Complexiteit en dimensies van situaties van achterlating en huwelijksdwang	15
1.4.3 Leeswijzer	16
1.5 Methodologie	19
1.6 Integriteit en ethische aspecten.....	21
1.7 Definities.....	21
Hoofdstuk 2 Demografie en familierechtssysteem Marokko	24
2.1 Inleiding	24
2.2 Demografie van Marokko.....	24
2.2.1 Bevolkingssamenstelling	25
2.2.2 Gesproken talen	25
2.2.3 Religie(s)	25
2.2.4 Grootste steden.....	26
2.2.5 Migratiegeschiedenis	26
2.3 Het familierechtssysteem in Marokko	26
2.3.1 Het Marokkaanse familierecht.....	27
2.3.2 Het Marokkaanse IPR	29
2.3.3 Mensenrechtenverdragen.....	30
Hoofdstuk 3 Huwelijk	33
3.1 Inleiding in het huwelijk	33
3.2 Vorm van het huwelijk	34
3.2.1 Informele huwelijken	34
3.2.2 Het burgerlijk huwelijk	36
3.3 Voorwaarden voor de geldigheid van een huwelijk.....	37
3.3.1 Huwelijksbevoegdheid van beide echtgenoten: huwelijksleeftijd en wilsbekwaamheid....	38
3.3.2 Geen afspraak tot verval van de bruidsgave (sadaq)	39
3.3.3 De aanwezigheid van de huwelijksvoogd indien vereist.....	40
3.3.4 De aanwezigheid van twee 'oedol.....	40
3.3.5 Het ontbreken van huwelijksbeletsel.....	40

3.4 Nietigheid/vernietigbaarheid van het huwelijk	42
3.5 Maken van afspraken bij het huwelijk	43
3.6 Registratie van het huwelijk	43
3.7 Gevolgen van de huwelijksluiting	44
3.8 Marokkaans IPR en het huwelijk	45
Hoofdstuk 4 Echtscheiding	47
4.1 Inleiding in de huwelijksontbinding	47
4.2 Huwelijksontbinding.....	47
4.2.1.a Verstoting door de man (talāq)	48
4.2.1.b Zelfverstoting van de vrouw (tamliek)	51
4.2.2.a Gerechtelijke echtscheiding (tatlieq)	52
4.2.2.b Duurzame ontwrichting (shiqāq).....	54
4.2.3 Verstoting met overeenstemming (khoel' en moebāra'a).....	56
4.2.3.a Verstoting met overeenstemming (moebāra'a).....	56
4.2.3.b Verstoting met overeenstemming tegen betaling (khoel').....	57
4.3 De procedure; praktische aspecten	59
4.4 Voorlopige voorzieningen	59
4.5 Gevolgen van huwelijksontbinding	60
4.6 Beëindigen informele huwelijken.....	60
4.7 Marokkaans IPR en de huwelijksontbinding	60
4.8 Marokkaans IPR en alimentatie.....	60
4.9 Erkenning Nederlandse huwelijksontbinding.....	61
Hoofdstuk 5 Afstamming en registratie	62
5.1 Inleiding in afstamming en geboorteregistratie.....	62
5.2 Verwantschap en afstamming.....	62
5.2.1 Afstamming vanwege het bed.....	64
5.2.2 Afstamming vanwege dwaling	64
5.2.3 Afstamming vanwege erkenning.....	65
5.3 Bewijs verwantschap en afstamming.....	65
5.4 Geboorteaangifte	65
5.5 Marokkaans IPR en afstamming.....	66
Hoofdstuk 6 Ouderlijk gezag	68
6.1 Inleiding in het gezag.....	68
6.2 Verzorgingsrecht versus wettelijke vertegenwoordiging.....	68
6.3 Verlies verzorgingsrecht	70
6.4 Verblijfplaats van het kind na echtscheiding.....	71

6.5.a Gevolgen ouderlijk gezag bij verhuizing binnen Marokko	72
6.5.b Gevolgen ouderlijk gezag bij verhuizing buiten Marokko	72
6.6 Kafāla	72
6.7 Marokkaans IPR en het ouderlijk gezag	73
Hoofdstuk 7 Reizen.....	76
7.1 Inleiding in het uitreizen.....	76
7.2 Reizen voor vrouwen.....	76
7.2.1 Benodigde reisdocumenten	76
7.3 Reizen voor minderjarigen	77
7.3.1 Benodigde reisdocumenten	78
7.3.2 Reisverbod	79
7.3.3 Minderjarigen die zonder ouders worden achtergelaten	79
7.4 Rechts- en dwangmiddelen.....	80
7.5 Rol van de Nederlandse ambassade	81
7.5.1 Plaats van de ambassade binnen structuur van instanties	81
7.5.2 Wie zich tot de Nederlandse ambassade kunnen wenden en hoe meldingen bij de Nederlandse ambassade binnenkomen.....	82
7.5.3 Rol die de Nederlandse ambassade vervult	82
7.5.4 Knelpunten	83
Hoofdstuk 8 Algemene bevindingen en aanbevelingen.....	85
8.1 Algemene bevindingen.....	85
8.1.1 Huwelijk.....	86
8.1.2 Echtscheiding.....	88
8.1.3 Gezag.....	89
8.1.4 Afstamming	89
8.1.5 Reizen	90
8.2 Aanbevelingen.....	90
Bijlagen	95
Literatuurlijst.....	95
Woordenlijst.....	97
Overzicht respondenten.....	100
Overzicht vrouwenorganisaties in Marokko - benaderd voor het onderzoek.....	101
Overzicht vrouwenorganisaties in Marokko - complete lijst gepubliceerd door vrouwenorganisatie MRA Mobilising for Rights Associates	103
Overzicht regio's.....	116

Hoofdstuk 1 Inleiding en achtergronden

1.1 Aanleiding en achtergronden

Nog steeds worden vrouwen, al dan niet samen met haar kinderen, en jongeren uit Nederland tegen hun zin door hun echtgenoot of ouder(s) achtergelaten in het buitenland, doorgaans het land van herkomst van de man en vader. Van getrouwde vrouwen worden de papieren (paspoort of identiteitskaart en verblijfsvergunning) afgenomen zodat zij niet kunnen terugkeren naar Nederland. De kinderen die zijn meegereisd, kunnen hierdoor evenmin terug. Jongeren worden naar het buitenland geleid en worden er tegen hun wil uitgehuwelijkt of bij familie of in zogenaamde opvoedscholen achtergelaten. In 2015 werd door de overheid in Nederland het Landelijk Knooppunt Huwelijksdwang en Achterlating (LKHA) opgericht. Het LKHA is een kennis- en expertisecentrum dat adviseert en ondersteuning biedt aan professionals en is ondergebracht bij Veilig Thuis Haaglanden (gemeente Den Haag). Het LKHA is voorts betrokken bij achterlating en huwelijksdwang in het buitenland, en bij de terugkeer van slachtoffers naar Nederland. Deze laatste taak is - door ministeries en alle gemeenten - belegd bij het LKHA. Voor de uitvoering ervan zijn afspraken gemaakt en wordt nauw samengewerkt met het ministerie van Buitenlandse Zaken en met andere partners. Het ministerie is verantwoordelijk voor de aanpak in het buitenland en het LKHA is verantwoordelijk en voert de regie over de aanpak in Nederland.

Bezit het slachtoffer de Nederlandse nationaliteit, of is het slachtoffer houder van een Nederlands vluchtelingen- of vreemdelingenpaspoort of van een geldige Nederlandse verblijfsvergunning, dan kan de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging ter plaatse worden ingeschakeld. Bij de voorbereiding van de terugkeer van de vrouwen en meisjes/jongeren uit het buitenland, wordt gestuit op allerlei regels, rechtsnormen, man-vrouwverhoudingen en praktijken, die van invloed zijn op het slagen van de pogingen om de vrouwen en jongeren terug te halen en die dit zelfs kunnen belemmeren. Te denken valt aan regels die de toestemming van de echtgenoot verlangen of toestemming van de ouders voor kinderen om het land te kunnen verlaten; aan rechtsnormen omtrent de toestemming voor een huwelijk, rechtsnormen en mogelijkheden om te scheiden, en verdeling van zeggenschap van ouders ten opzichte van hun kinderen; ouderlijk gezag is heel bepalend voor de kansen op terugkeer, voor jongeren zelf, maar ook voor vrouwen die met hun kinderen terug willen naar Nederland. De ongelijkheid die nog bestaat tussen de rechtspositie van de man en die van de vrouw, hetzij in het recht hetzij in de praktijk hetzij beide, speelt daarbij vaak nog een grote rol. Maar ook van belang is het om kennis te hebben van regels en juridische mogelijkheden die de vrouwen en kinderen juist kunnen helpen om situaties van achterlating of gedwongen huwelijken te voorkomen of te beëindigen. De behoefte aan kennis van wet- en regelgeving van Marokko betreffende de familie, het gezin en het uitreizen van meisjes en vrouwen, die essentieel is voor een optimale voorbereiding op en een uiteindelijk succesvolle terugkeer naar Nederland, vormde de aanleiding om hiernaar nader onderzoek te doen.

Om ervaring op te doen met onderzoek naar wet- en regelgeving van landen waarin achterlating en huwelijksdwang plaatsvindt, en om te bepalen of de uitkomsten ervan toepasbaar zijn bij de voorbereiding

van de terugkeer van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating naar Nederland, is besloten om een pilotonderzoek uit te voeren. Dit pilotonderzoek is uitgevoerd in Marokko en Turkije. Voor beide landen zijn afzonderlijke onderzoeksrapporten geschreven. Het onderhavige rapport heeft enkel betrekking op Marokko.

Behalve ten behoeve van voorbereidingen van terugkeer naar Nederland van slachtoffers van huwelijksdwang of achterlating in het buitenland, zal de informatie die met dit onderzoek wordt geïnventariseerd en boven water komt, ook gebruikt kunnen worden voor de voorlichting aan vrouwen en mannen die met elkaar een huwelijk willen aangaan, en die bij of tijdens het huwelijk geconfronteerd kunnen worden met regels van Marokkaans recht of met Marokkaanse praktijken.¹

Achterlating en huwelijksdwang

Het onderhavige rapport beperkt zich tot situaties van achterlating en huwelijksdwang die zich in Marokko afspelen. Zowel bij achterlating als bij huwelijksdwang is sprake van een situatie die tegen de wil van het slachtoffer is ontstaan of voortduurt. Als gevolg van achterlating kan, als het om een achtergelaten echtgeno(o)t(e) gaat, tevens sprake zijn van een situatie van huwelijkse gevangenschap; een situatie waarin de echtgenoot tegen haar (of zijn) wil in het huwelijk vast blijft zitten, dus gehuwd blijft en niet in staat is een echtscheiding te realiseren.

Achterlating

Volgens het LKHA² wordt bij achterlating iemand onder dwang teruggestuurd naar of achtergelaten in het buitenland, en gebeurt dat vaak na een vakantie. Betrokkenen worden vaak onder valse voorwendselen naar het buitenland gelokt. Meestal treft het een kind, een jongvolwassene of een getrouwde vrouw (met of zonder kinderen). Het terugsturen of achterlaten gebeurt door de echtgenoot, ouder(s) of familie. Er worden twee vormen van achterlating onderscheiden: het achterlaten van jongeren (door een of beide ouders) en het achterlaten van volwassen vrouwen, al dan niet samen met de kinderen, door de echtgenoot.³

¹ De problematiek van achterlating en huwelijksdwang manifesteert zich in het bijzonder wanneer een of beide huwelijkskandidaten een herkomst kent in Noord, Oost en West-Afrika, het Midden Oosten of Zuidoost-Azië.

² Huwelijksdwangenachterlating.nl/wat-is-achterlating, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021. Zie voor definities van achterlating ook: Bijlage bij *Kamerstukken II 2019/20, 28345, nr. 228*, p. 11 (Actieagenda schadelijke praktijken). Kennisplatform Integratie & Samenleving, *Achterlating van jongeren in het buitenland. Handvatten voor professionals en vrijwilligers: welke motieven hebben ouders voor achterlating, en hoe kan je het signaleren en voorkomen?*, Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving 2018. M.D. Gremmen, 'Achterlating en huwelijksdwang: juridische mogelijkheden', *FJR 2020/47*, afl. 9, p. 214-222; L.B. Esser, J.M. ten Voorde & N.M.J. van Nieuwenhuizen, *De aanpak van schadelijke praktijken: een juridisch perspectief*, Universiteit Leiden 2020, p. 62-66. Uitvoerig over achterlatingen in Marokko en Turkije: E. Bartels, *Onderzoeksnotitie over migrantenvrouwen en kinderen die gedwongen zijn achtergelaten in landen van herkomst* (Voorstudie nr. 6), Den Haag: Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken 2005.

³ Bartels onderscheidt, in navolging van J. de Poorte, 'Oplossingsrichtingen problematiek 'achtergelaten' vrouwen', *Migrantenrecht* 2004, nr. 9/10, p. 352, drie categorieën: 1. minderjarige meisjes/jongeren waarvan een of beide ouders opvoedingsproblemen zien, 2. vrouwen/meisjes die vrijwillig meegaan op vakantie maar gedwongen worden achtergelaten, en 3. vrouwen die met hun echtgenoot remigreren op basis van de remigratiewet, Bartels 2005, p. 12. Voor achtergelaten jongeren, zie J. de Bree, O. Storms & E. Bartels, 'In Between The Netherlands And Morocco: 'Home' And Belonging Of Dutch Moroccan Return Migrant And Abandoned Children In Northeast Morocco', in: S.J.T.M. Evers, C. Notermans & E. van Ommering (red.), *Not Just a Victim: The Child as Catalyst and Witness of Contemporary Africa*, Boston Leiden: Brill 2011, p. 173-197.

Volgens het LKHA kenmerkt *achterlating* zich door:

- verblijf in het buitenland in een sterk afhankelijke en geïsoleerde positie;
- een onvrijwillige breuk met de sociale omgeving in Nederland;
- geïsoleerde positie, weinig sociale contacten en beperkte bewegingsvrijheid;
- psychische druk en/of (dreiging met) geweld door ouders, een huwelijkspartner en/of familieleden;
- slachtoffers zijn veelal jongeren tussen 11 en 20 jaar en vrouwen (al dan niet met kinderen) tussen 20 en 35 jaar.

De ‘dader’ maakt gebruik van zijn of haar machtspositie (man - vrouw, ouder - kind), en maakt de ander afhankelijk door haar of hun reis- en/of verblijfsdocumenten af te nemen. De vrouw heeft dan de toestemming van de man (en anders: vervangende toestemming van de rechter) nodig om een nieuw reisdocument voor de kinderen te krijgen.⁴ Ook hebben de vrouwen nogal eens een afhankelijke verblijfsstatus. Als de echtgenoot deze niet verlengt of omzet in een onafhankelijke verblijfsvergunning, of als er een scheiding is en het huwelijk niet lang genoeg heeft geduurd, kunnen die vrouwen recht op rechtmatig verblijf in Nederland verliezen. Aanleidingen voor achterlating zijn bijvoorbeeld relatieproblemen, polygamie, een dreigende echtscheiding, psychische gesteldheid van de vrouw of van de man, de vrouw is verwesterd, opvoedingsproblemen, probleemgedrag van jongeren, homoseksualiteit van het kind, vrij en verwesterd gedrag van de jongeren, jongere die een relatie heeft, verzet van een jongere tegen een voorgenomen huwelijk, maar ook, strategisch, om een echtscheidingsprocedure in Nederland met bijkomende voorzieningen te ontlopen.⁵ Gedwongen achterlatingen en de dreiging daartoe kunnen ook gezien worden als vorm van huiselijk geweld.⁶ Het gaat dan niet altijd om fysiek of seksueel geweld maar vooral om geestelijk geweld. Jongeren die vanwege opvoedingsproblemen naar Marokko worden gestuurd, worden daar ook nogal eens uitgehuwelijkt.⁷

Precieze cijfers van het aantal achterlatingen waarmee Nederland te maken heeft, zijn er niet. Uit een onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut, de Universiteit Maastricht en de organisatie *Femmes for Freedom*, blijkt dat het in 2011 en 2012 zou gaan om een aantal dat ligt tussen de 364 en 1631 (over twee jaar).⁸ Bartels komt in haar studie uit 2005 voor Marokko tot een aantal van circa 80 gevallen van achtergelaten vrouwen.⁹ Voor Turkije vond zij geen betrouwbare cijfers.¹⁰ Veilig Thuis meldt dat er over 2019 135 gevallen van achterlating zijn gemeld en in de eerste helft van 2020 50.¹¹

⁴ Bartels 2005, p. 22 (Marokko).

⁵ L. Sterckx e.a., *Huwelijksmigratie in Nederland: Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2014; E.S. Smits van Waesberghe e.a., *Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap*, 2014, p. 29-30 en 117-118; Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 66-68. Het komt ook voor dat gehuwde vrouwen vrijwillig naar Marokko terugkeren, daar jaren verblijven, op een gegeven moment toch weer terug willen naar Nederland, en dan alsnog op verzet stuiten. Omdat dan sprake is geweest van een verhuizing naar Marokko, worden deze situaties niet als achterlating aangemerkt. Over dit thema: I. Sportel, ‘Moroccan Family Law. Discussions and Responses from the Netherlands’, *Journal of Muslim Minority Affairs* (40) 2020, afl. 1, p. 67-83, DOI: 10.1080/13602004.2020.1741167.

⁶ Bartels 2005, p. 16-17. Voor een beknopte beschrijving van de ernstige gevolgen van achterlating, zie ook Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 68-69. Voor een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse beleid ten aanzien van achterlating, zie Sportel 2020.

⁷ Bartels 2005, p. 24 (Marokko), p. 36 (Turkije).

⁸ Smits van Waesberghe e.a. 2014.

⁹ Bartels 2005, p. 19.

¹⁰ Bartels 2005, p. 33.

¹¹ Mogelijk kan het lagere cijfer voor de eerste helft van 2020 worden verklaard door de coronacrisis en de bijbehorende lockdown.

Voorbeelden:

Souraya

Tijdens een vakantie in Marokko, het land van zijn ouders, leert de zoon de in Marokko woonachtige Souraya kennen. Na het huwelijk dat hun beider ouders hebben gearrangeerd verhuist Souraya naar Nederland om bij haar man te wonen. Ze krijgen twee kinderen. Na een aantal jaren ontstaan er problemen. De ruzies van Souraya en haar man zijn zo heftig dat zij wordt mishandeld. De familie probeert te bemiddelen en stelt voor dat het echtpaar op vakantie gaat naar familie in Marokko om wat bij te komen. Aan het eind van de vakantie laat de man Souraya en de kinderen achter bij haar familie. Hij neemt hun paspoorten mee om te voorkomen dat ze terug kunnen keren naar Nederland. Omdat Souraya een partnerafhankelijke verblijfsvergunning heeft en bang is het recht op verblijf te verliezen, wil zij zo snel mogelijk terugkeren naar Nederland. Haar man blijft weigeren de paspoorten terug te geven. Ook heeft hij haar laten weten al lang contact te hebben met de IND om door te geven dat hun relatie is verbroken. De familie van Souraya denkt dat zij een slechte vrouw is en dat de achterlating haar schuld is. De echtgenoot heeft dit tegen hen gezegd. Souraya weet niet hoelang ze met de kinderen bij haar familie zou kunnen blijven.

Yasmina

Na het huwelijk verhuist Yasmina naar Nederland waar ze samen met haar man en zijn zoons uit een eerder huwelijk gaat wonen. Eenmaal in Nederland wordt ze opgesloten in huis. Ze mag niet alleen naar buiten en ook geen Nederlands leren. Haar man beheert de financiën en regelt alle zaken. Haar man en ook zijn zonen mishandelen haar. Met behulp van de computer probeert Yasmina contact te leggen met hulpverleningsorganisaties in Nederland om haar te helpen. Als haar man hierachter komt neemt hij haar mee naar Marokko en laat haar daar achter bij zijn vader. Yasmina wordt opgesloten in het huis van haar schoonvader en mag het huis niet verlaten. Als het haar na een jaar lukt om te vluchten naar haar eigen familie en terug wil keren naar Nederland, hoort ze dat haar man in Nederland de scheiding in werking heeft gezet.

Yara en Amir

De 16-jarige Yara en haar 15-jarige broertje Amir worden door hun vader naar Marokko gebracht met het verhaal dat ze oma gaan bezoeken. Vader vindt dat zijn kinderen wel een heropvoeding in Marokko kunnen gebruiken. De kinderen waren in Nederland in het bezit van een verblijfsvergunning voor verblijf bij ouders. Vader keert echter alleen terug naar Nederland met de reisdocumenten, de simkaarten van de telefoons en de bankpassen van de kinderen. De kinderen durven lange tijd de hulp van de Ambassade in Rabat niet in te roepen, omdat hun vader heeft gedreigd hen iets aan te doen als ze hulp zouden zoeken. Zij zijn minderjarig, maar zij willen wel terug naar Nederland. De ouders weigeren hun medewerking hieraan.

Huwelijksdwang

In de literatuur wordt geworsteld met de definitie van huwelijksdwang, met als gevolg dat een eenduidige definitie ontbreekt. Cornelissens, Kuppens en Ferwerda verstaan onder een gedwongen huwelijk: *Een religieus of wettelijk huwelijk waarbij de (voorbereidende) huwelijkshandelingen tegen de vrije wil van*

*minstens een van de huwelijkskandidaten hebben plaatsgevonden en waar onder een bepaalde vorm van dwang mee is ingestemd.*¹²

Volgens het LKHA¹³ kenmerkt *huwelijksdwang* zich door:

- geen vrije partnerkeuze;
- geen vrije keuze huwelijksleeftijd;
- slachtoffers bevinden zich in afhankelijke positie (financieel, sociaal en/of juridisch);
- slachtoffers zijn veelal jonge meisjes, vrouwen, maar ook wel mannen.

Smits van Waesberghe e.a. onderscheiden drie vormen van huwelijksdwang: Ten eerste huwelijksdwang in het kader van familietradities. In eigen kring is het dan gebruikelijk om via een gearrangeerd huwelijk te trouwen. Ten tweede huwelijksdwang omwille van belangen. Het huwelijk vindt dan plaats om bepaalde belangen te beschermen (bijvoorbeeld het houden van vermogen in de familie). Ten derde huwelijksdwang om een probleem op te lossen, bijvoorbeeld (voor ouders) ter bescherming van de familie-eer die is of dreigt te worden geschonden door bijvoorbeeld homoseksualiteit van het kind, het kind dat is verwesterd, het kind dat een relatie heeft of zwanger is, maar ook om een ziek of psychisch gestoord kind ‘onder de pannen te brengen’. Ook het kind zelf kan het huwelijk als een oplossing voor een probleem zien, bijvoorbeeld om weg te kunnen komen uit het ouderlijk huis.¹⁴ Dwang kan op verschillende manieren worden uitgeoefend, bijvoorbeeld door sociale druk, door geweld of dreiging met geweld, of door achterlating of dreiging met achterlating. De mate waarin de jongere druk of dwang ervaart, kan heel verschillend zijn.¹⁵ Ook de normen die bij de jongere zelf leven, bepalen mede of aan de druk van de ouders of omgeving wordt tegemoet gekomen. Dwang kan op verschillende momenten aan de orde zijn; Janine Janssen onderscheidt vier momenten: bij het voornemen om een huwelijk te gaan sluiten, bij de voorbereiding van het huwelijk, bij de voltrekking van het huwelijk zelf, en tijdens het huwelijk.¹⁶ Deze laatste vorm van dwang, die inhoudt dat (ten minste) een van de echtgenoten gedwongen gehuwd blijft (zgn. huwelijksgevangenschap) valt in dit rapport niet onder huwelijksdwang. Het begrip huwelijksdwang ziet op situaties waarin onder dwang een huwelijk wordt aangegaan. Huwelijksdwang kan in veel gevallen worden aangemerkt als een vorm van eengerelateerd geweld. Eengerelateerd geweld wordt op haar beurt in beleidsvorming weer ondergebracht bij het onderwerp ‘geweld in afhankelijkheidsrelaties’.¹⁷

Precieze cijfers van het aantal gedwongen huwelijken waarmee Nederland te maken heeft, zijn er niet. Uit het onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut, de Universiteit Maastricht en de organisatie *Femmes for Freedom*, blijkt dat het in 2011 en 2012 zou gaan om een aantal dat ligt tussen de 674 en 1914 (over twee jaar).¹⁸ Welk deel hiervan in het buitenland tot stand komt, is niet bekend. Veilig Thuis meldt dat er over 2019 120 gevallen van huwelijksdwang zijn gemeld en in de eerste helft van 2020 75.

¹² A. Cornelissens, J. Kuppens & H. Ferwerda, *Huwelijksdwang. Een verbintenis voor het leven? Een verkenning van de aard en aanpak van gedwongen huwelijken in Nederland*, Arnhem: Advies- en Onderzoeksgroep Beke 2009, p. 30.

¹³ [Huwelijksdwangenachterlating.nl/wat-is-huwelijksdwang-1](https://www.huwelijksdwangenachterlating.nl/wat-is-huwelijksdwang-1), laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

¹⁴ Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 115-116.

¹⁵ Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 116-117.

¹⁶ J.H.L.J. Janssen, *Huwelijksdwang. Wat ziet de politie? Een verkenning van casuïstiek uit 2017*, 's-Hertogenbosch: Expertisecentrum Veiligheid Avans Hogeschool 2018, p. 4, nader uitgewerkt, mede aan de hand van voorbeelden, op p. 20-23.

¹⁷ Aldus ook Janssen 2017, p. 8. Voor een kort overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse beleid ten aanzien van huwelijksdwang, zie Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 31-36.

¹⁸ Smits van Waesberghe e.a. 2014.

Voorbeelden:

Fatima

Fatima is 17 jaar woont met haar ouders en zusje in Nederland. Haar vader is rijk en heeft veel aanzien in de gemeenschap. Ze heeft al een tijdje problemen in haar familie. Haar familie vindt haar te veel verwesterd. Als haar zusje erachter komt dat ze stiekem een relatie heeft met een Nederlandse jongen vertelt ze dit aan de familie. De familie keurt de relatie af en bedreigt de jongeman, zijn vrienden en familie. De politie bemiddelt tussen de families. Voorgesteld wordt dat haar vriend zich bekeert zodat ze kunnen trouwen. Voor het zover is gaat ze met haar familie op vakantie naar familie in Marokko om tot rust te komen. Op de plaats van bestemming aangekomen blijkt dat Fatima moet trouwen met een andere man met dezelfde culturele achtergrond. Na vier weken heeft zij contact kunnen leggen met haar vriend in Nederland. Ze vertelt dat ze tegen haar wil wordt vastgehouden en dat ze moet trouwen met een man die ze niet kent. Ze wil niet met deze man trouwen en wil terugkeren naar Nederland.

Amina¹⁹

Voor de Marokkaanse Amina was door haar ouders al vroeg bepaald met wie zij zou trouwen. Zij zegt hierover zelf: *“Mijn ouders zijn strenge moslims, zo ben ik ook opgevoed. Nadat ik mijn middelbare-schooldiploma gehaald had, gingen we naar Marokko om het Suikerfeest te vieren. Mijn vriendinnen waarschuwden mij niet te gaan, omdat Marokkaanse meisjes niet altijd terugkeren van vakanties. Op een gegeven moment kwam mijn moeder met een man aanzetten die ik altijd oom noemde. Hij was twee keer mijn leeftijd en had een zoon van vier jaar. Ik moest van mijn ouders met hem trouwen. Ik heb gehuild en heb me hevig verzet. Maar ik kon geen kant op en ben met hem getrouwd.”*²⁰ De moeder van Amina neemt haar paspoort af, vertrekt zelf, en laat Amina achter bij haar nieuwe echtgenoot.

Het begrip ‘slachtoffer’

In dit rapport wordt gesproken van slachtoffers van achterlating en huwelijksdwang. Het zijn slachtoffers omdat zij tegen de eigen wil in Marokko worden gehouden (zij kunnen niet terug) of tegen de eigen wil in Marokko met iemand moeten trouwen. Ook het gegeven dat de thema's zowel internationaal als op nationaal beleidsniveau veelal ondergebracht worden bij het thema ‘geweld in afhankelijkheidsrelaties’ verklaart en kan rechtvaardigen dat wordt gesproken van ‘slachtoffers’. Dat neemt niet weg dat de betrokkenen zichzelf niet altijd als slachtoffer zien. Het begrip ‘slachtoffer’ roept al gauw een associatie op van iemand die machteloos is naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis. Er zijn echter ook achtergelaten vrouwen die juist veel kracht tonen. Ook wensen vrouwen of jongeren niet altijd het predicaat ‘slachtoffer’ op zich geplakt te krijgen. Een andere relativering is dat betrokkenen zelf zich niet altijd herkennen in de uitlating ‘slachtoffer van achterlating of van huwelijksdwang’. Dat heeft vaak te maken met het feit dat zij vanuit de eigen cultuur gewend zijn aan bepaalde tradities, normen en waarden, en deze niet direct als ‘achterlating’ of ‘dwang’ ervaren.²¹ Bovendien is er een grijs gebied van wat wel en

¹⁹ Variatie op casus ontleend aan Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 104-105.

²⁰ Smits van Waesberghe e.a. 2014, p. 104.

²¹ Over de verschillen waarop naar een huwelijk, en de bemoeienis hierbij van wederzijdse families, kan worden gekeken, zie ook N. Tahir, *Het gearrangeerde huwelijk. Veranderingen van perspectief op een huwelijkse institutie* (diss. Utrecht), 2019, p. 68-69.

wat niet kan worden aangemerkt als *tegen de wil* worden achtergelaten of *tegen de wil* tot een huwelijk worden aangezet.

1.2 Doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen

Doel van het onderhavig rapport is het bieden van een overzicht en beschrijving van relevante wet- en regelgeving in Marokko, die van invloed is op de voorbereiding van de terugkeer van slachtoffers naar Nederland. Bij de aanvang van het onderzoek was van een tweede doelstelling uitgegaan, namelijk het signaleren van de werking van gedragsregels die mensen in de omgang hanteren in Marokko, welke in de praktijk van invloed is op de voorbereiding van de terugkeer van slachtoffers naar Nederland. Deze signalering van de werking van niet gecodificeerde gedragsregels moest zoveel mogelijk plaatsvinden op basis van de bevindingen uit de interviews. De interviewbevindingen hebben echter, mede gelet op het aantal afgenomen interviews, regionale verschillen en de complexiteit van de materie, onvoldoende informatie geboden om hieruit verantwoorde conclusies te kunnen trekken. De oorspronkelijke tweede doelstelling is daarom verlaten. Er is voor gekozen om bevindingen omtrent de werking van gedragsregels op te nemen in de beschrijvingen van de wet- en regelgeving.

De onderzoeksvraag luidt daarom als volgt:

Hoe luidt de Marokkaanse wet- en regelgeving die van belang kan zijn bij de voorbereiding van terugkeer naar Nederland van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating?

1.3 Inhoud, afbakening en behandelplan

In het rapport zal de wet- en regelgeving van Marokko worden beschreven die relevant kan zijn voor situaties van achterlating en huwelijksdwang. Voor de bespreking hiervan zijn thema's geselecteerd en wordt per thema een aantal aspecten nader uitgelicht. Bij deze selectie zijn steeds situaties van achterlating en gedwongen huwelijken in het buitenland het uitgangspunt geweest. Deze situaties vormen eveneens de begrenzing van hetgeen in het rapport aan de orde wordt gesteld. Alleen dié aspecten worden besproken die van belang kunnen zijn voor situaties van achterlating of gedwongen huwelijken, en waarvan kennis van belang is bij de voorbereiding van terugkeer naar Nederland van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating. Alleen het buitenlandse nationale recht, dus het recht van Marokko, wordt in dit rapport besproken. Nederlandse regelgeving en Nederlandse procedures, die in dergelijke situaties ook bekend moeten zijn, blijven buiten bespreking. Verreweg de meeste buitenlandse regelgeving betreft het familierecht. Hier en daar zal aandacht zijn voor het strafrecht en publiekrecht (i.h.b. regels omtrent reizen).

De thema's die zullen worden beschreven, werden aangedragen door de opdrachtgever. De thema's zijn voortgekomen uit een overleg tussen het LKHA, het Ministerie van Buitenlandse Zaken en enkele maatschappelijke organisaties (de Landelijke Werkgroep Mudawwanah en Atria) over de aanpak van achterlating en huwelijksdwang, waaronder ook huwelijkse gevangenschap. Thema's die in het rapport aan de orde komen zijn achtereenvolgens: huwelijk, echtscheiding, afstamming en registratie, ouderlijk gezag, meerderjarigheid, en uitreizen. De maatregelen van kindbescherming blijven buiten beschouwing, ook

al kunnen deze, in het bijzonder bij achtergelaten minderjarigen, van belang zijn. Een onderzoek hiernaar was, gezien de omvang en beschikbare tijd voor het onderzoek en mede gelet op de complexiteit van dit thema, niet mogelijk.

De te behandelen thema's worden uitgewerkt in de hoofdstukken 3 tot en met 7. Voorafgaande aan de uiteenzetting van deze specifieke thema's, worden in hoofdstuk 2 demografische gegevens gepresenteerd over Marokko en wordt het familierechtstelsel van Marokko geïntroduceerd. De demografische gegevens beogen enige context en achtergrond-data te geven waartegen de problematiek van achterlating en gedwongen huwelijken in Marokko kan worden gezien. De introductie van het familierechtstelsel in hoofdstuk 2 legt de basis voor de wet- en regelgeving die in de hoofdstukken 3 tot en met 7 nader wordt uiteengezet. Afgesloten wordt met een hoofdstuk waarin enkele algemene bevindingen alsook aanbevelingen zijn opgenomen.

In de hoofdstukken 3 tot en met 7 wordt per thema het officieel in Marokko geldende recht behandeld. De wet- en regelgeving voor het desbetreffende thema worden besproken, inclusief de wijze waarop deze regelgeving in Marokko wordt uitgelegd en door de rechtspraak en administratie wordt toegepast. Tussendoor zijn kleine schema's opgenomen. Deze hebben tot doel tussentijdse samenvattingen te geven waarin op hoofdlijnen de theoretische beschrijvingen worden gepresenteerd alsmede inzicht wordt gegeven in gebezigde terminologie, met name ook in de Arabische begrippen.

Naast het officieel geldende recht, hebben potentiële slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating ook (en niet zelden wellicht meer nog) te maken met de werking van gedragsregels die mensen in de omgang hanteren, voortkomend uit religie en religieus recht, tradities en gewoonterecht. Deze gedragsregels kunnen in grote delen van het land gelden, maar kunnen ook regionaal bepaald zijn. De doorwerking van deze gedragsregels is in het onderhavige onderzoek niet consequent maar slechts ad hoc geïnventariseerd. Gesignaleerde bevindingen over de wijze waarop gedragsregels in situaties van achterlating en gedwongen huwelijken gedragingen beïnvloeden, zullen worden opgenomen in de beschrijvingen van de wet- en regelgeving voor de desbetreffende thema's. Daarbij wordt duidelijk gemaakt dat het gaat om praktijkinformatie.

Daar waar dit van belang is, krijgen genderaspecten en de man-vrouwverhouding, zowel bij de beschrijving van het materiële recht als bij de beschrijving van de werking van gedragsregels in de praktijk, specifiek aandacht.

Primair worden de regels van het Marokkaanse *materiële recht* beschreven. Omdat situaties van achterlating en gedwongen huwelijken in het buitenland, per definitie een grensoverschrijdend karakter hebben, worden daar waar dit relevant kan zijn, ook de regels van Marokkaans *internationaal privaatrecht* (IPR) besproken. Uitgangspunt is dat slachtoffers van achterlating of huwelijksdwang in het buitenland, in Nederland wonen, en tegen hun wil in het buitenland zijn. De slachtoffers bezitten doorgaans hetzij de Nederlandse nationaliteit, hetzij de Marokkaanse nationaliteit hetzij beide nationaliteiten. De situaties hebben daarom altijd een grensoverschrijdend karakter. Dat betekent dat, juridisch gezien, er eerst een aantal zogenaamde 'voorvragen' moet worden beantwoord alvorens je aan de gelding van het materiële

inhoudelijke buitenlandse recht toekomt. Deze ‘voorvragen’ moeten in Marokko worden beantwoord aan de hand van het Marokkaanse IPR. Om die reden zal bij een aantal onderwerpen (eerst) ook de IPR-regel worden besproken

Bij deze ‘voorvragen’ gaat het om de volgende vragen:

- Kunnen slachtoffers in het land van achterlating of huwelijksdwang terecht bij de rechter of administratieve autoriteiten? Bijvoorbeeld voor een echtscheiding. Of, juridisch geformuleerd, is deze buitenlandse rechter of ambtenaar *bevoegd* om van de zaak kennis te nemen en deze te behandelen?
- Welk recht geldt voor betrokkene(n): het Marokkaanse of het Nederlandse? Bijvoorbeeld om te kunnen trouwen, om te kunnen scheiden, of om te bepalen wie het gezag over een kind heeft. Juridisch is dit een vraag naar het toepasselijke recht. De IPR-regels aan de hand waarvan moet worden bepaald welk recht van toepassing is, moeten worden gerespecteerd door de rechter, de administratieve autoriteiten en gelden soms ook van rechtswege zonder dat er een autoriteit tussenkomt.
- Worden Nederlandse rechterlijke beslissingen en Nederlandse akten in Marokko erkend en, waar dat nodig is, wordt hieraan in Marokko uitvoering gegeven?

1.4 Gebruik van het rapport

In deze paragraaf zal worden uiteengezet wie de belangrijkste doelgroepen zijn voor wie het rapport is geschreven en toegankelijk is, wat voor de verschillende doelgroepen het belang en de functie is van de onderzoeksbevindingen in het rapport (paragraaf 1.4.1), wat de beperkingen van het rapport zijn gelet op de complexiteit en de verschillende dimensies van de in het rapport behandelde problematiek (paragraaf 1.4.2), en wordt er een leeswijzer geboden die laat zien voor welke situaties van achterlating en huwelijksdwang welke hoofdstukken uit het rapport van betekenis zijn (paragraaf 1.4.3).

1.4.1 Doelgroepen, bruikbaarheid en functies

De onderzoeksbevindingen in dit rapport zijn bedoeld voor professionals en stakeholders in Nederland die in hun werk te maken krijgen met situaties van huwelijksdwang en achterlating.

Aangezien het rapport een beschrijving inhoudt van de Marokkaanse wet- en regelgeving, zal het rapport als zodanig vooral toegankelijk en bruikbaar zijn voor juridische professionals en *casemanagers* (zoals bij het ministerie van Buitenlandse Zaken en bij het LKHA) die direct met slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating in het buitenland te maken krijgen. Om de toegankelijkheid van het rapport voor andere (maatschappelijke) professionals en stakeholders te verhogen, zijn de volgende mechanismes in het rapport opgenomen: een leeswijzer (paragraaf 1.4.3), schemaatjes en illustraties (in de hoofdstukken 3 e.v.) en een beschrijving van algemene bevindingen in het afsluitend hoofdstuk (hoofdstuk 8). En natuurlijk biedt ook de inhoudsopgave aan het begin van dit rapport een goede en overzichtelijke ingang. Niettemin is het wenselijk dat ten behoeve van de bruikbaarheid van de onderzoeksbevindingen voor maatschappelijke professionals en stakeholders, er nog een vertaalslag van de onderzoeksbevindingen ten behoeve van de praktijk wordt gemaakt. Hiervoor zijn in hoofdstuk 8, paragraaf 8.2, aanbevelingen opgenomen.

Het doel van het rapport is kennisoverdracht van de Marokkaanse wet- en regelgeving. Deze kennisoverdracht heeft twee functies: 1. het informeren van professionals met het oog op het behandelen van concrete casuïstiek, en 2. een preventieve functie.

Informeren van professionals met het oog op het behandelen van concrete casuïstiek

Het rapport bevat noodzakelijke kennis van wet- en regelgeving waarop professionals bij de voorbereiding en het realiseren van terugkeer van de betrokken vrouwen, kinderen en jongeren bedacht en voorbereid zouden moeten zijn. Het gaat om wet- en regelgeving die mogelijk voor de terugkeer belemmerend kan werken, maar ook om wet- en regelgeving die vrouwen en jongeren de weg kan wijzen, procedures beschrijft, laat zien hoe het recht gebruikt en toegepast wordt en welke mogelijkheden en oplossingen het aandraagt. Aldus beoogt het rapport professionals kennis en handvatten te bieden die in concrete casussen kunnen bijdragen aan een succesvolle terugkeer naar Nederland van vrouwen, kinderen en jongeren die tegen hun wil in het buitenland worden achtergelaten of tot een huwelijk gedwongen.

Preventieve functie

Daarnaast hebben de onderzoeksbevindingen ook een preventieve functie. Kennis van de wet- en regelgeving kan ertoe leiden dat preventief acties worden ondernomen en maatregelen worden getroffen die zoveel mogelijk beogen te voorkomen dat vrouwen en jongeren worden achtergelaten of in het buitenland tot een huwelijk worden gedwongen, en als dit al gebeurt, laat zien welke oplossingen voorhanden zijn die kunnen bijdragen aan een succesvolle terugkeer. Ook biedt buitenlandse wet- en regelgeving een belangrijke basis voor afspraken die echtgenoten vóór of tijdens het huwelijk kunnen maken, afspraken over (wederzijdse) rechten en verplichtingen, waarmee zij een afhankelijke positie van hun echtgenoot beogen te voorkomen en voorkomen dat zij tegen hun wil gehuwd moeten blijven (teggangaan van huwelijkse gevangenschap).

1.4.2 Complexiteit en dimensies van situaties van achterlating en huwelijksdwang

Bij het aangaan van hulpverlening in situaties van achterlating en huwelijksdwang is het van belang te realiseren dat kennis van de buitenlandse wet- en regelgeving alléén niet zaligmakend is. De materie is complex en kent meerdere dimensies.

Naast de (officiële) wet- en regelgeving, speelt de problematiek zich af binnen de context en tradities van familie, gezin of gemeenschap. Slachtoffers krijgen hierbinnen te maken met gedragsregels en machtsverhoudingen die veelal voortkomen uit cultuur of religie. Bij achterlating en huwelijksdwang is doorgaans sprake van een conflictsituatie (relatieproblemen, de man ziet met lede ogen aan dat zijn vrouw is verwesterd, probleemgedrag van jongeren, niet geaccepteerde homoseksuele geaardheid etc. Zie paragraaf 1.1). Gedragsregels en machtsverhoudingen (man-vrouw; ouders- kinderen) leiden in deze situaties tot tegenwerkend gedrag, dat bijvoorbeeld kan bestaan uit het snel entameren van een echtscheiding door de man zodat de vrouw haar afhankelijk verblijfsrecht verliest, of juist andersom dat de man een door de vrouw gewenste echtscheiding probeert te frustreren, dat de man respectievelijk

ouders tracht(en) te voorkómen dat vrouwen en jongeren het huis waarin zij werden ondergebracht kunnen verlaten, dat zij voorkómen dat zij het land kunnen verlaten, en dat zij voorkómen dat zij vrij zijn en eigen keuzes kunnen maken. De gedragsregels en machtsverhoudingen waarmee vrouwen en jongeren die slachtoffer zijn van achterlating of huwelijksdwang te maken krijgen, kunnen het realiseren van officieel geldende wet- en regelgeving in de praktijk weleens doorkruisen en vrouwen en jongeren voor dilemma's plaatsen: zijn zij bereid alle juridische middelen en mogelijkheden aan te grijpen, ten koste van alles?

Een tweede punt is dat in dit rapport enkel het Marokkaanse familierecht (inclusief het Marokkaanse IPR) en de Marokkaanse regelgeving omtrent reizen zijn uiteengezet. Om de terugkeer van achtergelaten vrouwen, kinderen en jongeren te realiseren en gedwongen huwelijken tegen te gaan, is vaak ook regelgeving op andere rechtsgebieden van toepassing. Zo kan het strafrecht een rol spelen (doen van aangifte, strafbaarstelling en strafvervolging) en kan een beroep op civiele procesmiddelen aangewezen zijn.²² Daarnaast blijft vanzelfsprekend ook het Nederlandse migratierecht en de Nederlandse paspoortwet gelden om terugkeer naar en (voortgezet) verblijfsrecht in Nederland te verzekeren. Daarbij kan ook het Nederlandse IPR (wordt een in Marokko gesloten huwelijk of een in Marokko uitgesproken echtscheiding in Nederland erkend?) van betekenis zijn. Al deze regelgeving wordt in het onderhavige rapport niet uiteengezet.

Deze beperkingen (de invloed van niet juridische factoren en de beperking tot bepaalde rechtsgebieden) hebben tot gevolg dat casuïstiek van achterlating en huwelijksdwang niet enkel met dit rapport kan worden opgelost. Wel stelt het rapport gebruikers in staat om de relevante Marokkaanse familiewetgeving en regelgeving omtrent reizen op concrete casus toe te passen. Hierna (leeswijzer) volgt hierover meer.

1.4.3 Leeswijzer

Hierboven in paragraaf. 1.3 is uiteengezet dat in dit rapport alleen die thema's en die aspecten van de thema's worden besproken die van belang kunnen zijn voor situaties van achterlating of gedwongen huwelijken, en waarvan kennis van belang is bij de voorbereiding van terugkeer naar Nederland van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating. In deze beknopte leeswijzer wordt aangegeven welke hoofdstukken bij welke kwesties aan de orde kunnen zijn. De hoofdstukken 1 en 2 zijn hierin niet opgenomen. Zij bevatten algemene informatie die in alle situaties kan worden geraadpleegd naast de specifieke informatie in de hoofdstukken 3 tot en met 7.

Grofweg kunnen de volgende situaties worden onderscheiden:

ACHTERLATING

1. Een gehuwde vrouw wordt tegen haar wil achtergelaten in Marokko en wil terug naar Nederland

Daarbij kunnen worden onderscheiden:

a. Alleen de gehuwde vrouw wordt achtergelaten

²² Het relevante Nederlandsrechtelijke kader voor huwelijksdwang en achterlating werd recent in kaart gebracht door Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 39-59 respectievelijk 76-94.

b. Een gehuwde vrouw met kinderen wordt achtergelaten

2. Een jongere (minderjarige of jongvolwassene) wordt tegen zijn of haar wil achtergelaten in Marokko en wil terug naar Nederland.

HUWELIJKSDWANG

3. Iemand (man of vrouw / jongen of meisje) wordt in Marokko tot een huwelijk gedwongen of dreigt hiertoe te worden gedwongen. Hij of zij wil voorkomen dat het huwelijk plaatsvindt of, als dat niet meer kan, het huwelijk ongedaan maken. In deze situatie kan ook de onder 1 of 2 geschetste situatie van achterlating aan de orde zijn.

ACHTERLATING

Ad a. Een gehuwde vrouw wordt tegen haar wil achtergelaten in Marokko en wil terug naar Nederland

a.1. Alleen de gehuwde vrouw wordt achtergelaten

De volgende thema's kunnen dan relevant zijn:

- **Reizen (Hoofdstuk 7)** omdat de vrouw een reisdocument nodig heeft om terug naar Nederland te kunnen reizen, om te weten hoe zij dit kan krijgen, en om te weten of en zo ja welke belemmeringen zij mogelijk kan verwachten.

- **Huwelijk (Hoofdstuk 3)**, met name de gevolgen van een huwelijk, om de rechten en plichten van echtgenoten te kennen (bijvoorbeeld wie bepaalt de verblijfplaats van echtgenoten) en te weten welke gevolgen kunnen zijn of worden verbonden aan de niet naleving hiervan. De paragraaf over de nietigheid van een huwelijk en over informele huwelijken kunnen van belang zijn om te weten of er wel een rechtsgeldig huwelijk bestaat.

- **Echtscheiding (Hoofdstuk 4)** omdat het noodzakelijk of wenselijk kan zijn dat de vrouw in Marokko een echtscheiding zal bewerkstelligen. Dit zal met name het geval zijn als het gehuwd zijn voor haar een belemmering vormt om alleen terug naar Nederland te reizen, bijvoorbeeld omdat de man bevoegdheden die hij heeft naar Marokkaans recht of omdat hij zijn machtspositie uitoefent die de vrouw belemmeren terug naar Nederland te keren. De al dan niet erkenning van een Nederlandse echtscheidingsuitspraak kan daarbij een rol spelen. Ook dient de vrouw mogelijk rekening te houden met bepaalde gevolgen (bijvoorbeeld met betrekking tot vermogen, financiële voorzieningen en kinderen) van een echtscheiding en het instellen van een echtscheiding (o.a. voorlopige voorzieningen met betrekking tot vermogen, financiële voorzieningen en kinderen).

a.2. Een gehuwde vrouw met kinderen wordt achtergelaten

De volgende thema's kunnen dan relevant zijn:

- **Reizen (Hoofdstuk 7)** omdat de vrouw een reisdocument nodig heeft om terug naar Nederland te kunnen reizen, om te weten hoe zij dit kan krijgen, om te weten of en onder welke voorwaarden kinderen met

haar kunnen meereizen, en om te weten of en zo ja welke belemmeringen hierbij mogelijk kunnen worden verwacht.

- **Gezag (Hoofdstuk 6)** om te weten wie de zeggenschap over de kinderen heeft en wie welke zeggenschap heeft, wat deze zeggenschap inhoudt (bijv. toestemming om uit te reizen).

- **Afstamming (Hoofdstuk 5)** om te weten of er een juridische afstammingsband met de vader is. Die band kan van belang zijn voor de vraag of de vader/man (ouderlijk) gezag heeft en of zijn toestemming is vereist voor het reizen van de kinderen naar het buitenland. In hoofdstuk 5 wordt ook de registratie van kinderen behandeld. De regelgeving omtrent geboorteregistratie is van belang om te weten wie en hoe kinderen worden ingeschreven. Registratie is van belang voor het juridisch bestaan van een persoon en het kunnen uitoefenen van rechten.

- **Huwelijk (Hoofdstuk 3)**, met name de gevolgen van een huwelijk, om de rechten en plichten van echtgenoten te kennen (bijvoorbeeld wie bepaalt de verblijfplaats van het gezin) en te weten welke gevolgen kunnen zijn of worden verbonden aan de niet naleving hiervan. De paragraaf over de nietigheid van een huwelijk en over informele huwelijken kunnen van belang zijn om te weten of er wel een rechtsgeldig huwelijk bestaat.

- **Echtscheiding (Hoofdstuk 4)** omdat het noodzakelijk of wenselijk kan zijn dat de vrouw in Marokko een echtscheiding zal bewerkstelligen en rekening moet houden met mogelijke gevolgen van een echtscheidingsprocedure (zie vorig punt: 1.a).

Ad b. Een jongere wordt tegen zijn of haar wil achtergelaten in Marokko en wil terug naar Nederland

De volgende thema's kunnen dan relevant zijn:

- **Reizen (Hoofdstuk 7)** omdat de jongere een reisdocument nodig heeft om terug naar Nederland te kunnen reizen, om te weten hoe deze wordt verkregen en onder welke voorwaarden, wat er nodig is om zelfstandig naar Nederland te kunnen terugreizen, en om te weten of en zo ja welke belemmeringen mogelijk kunnen worden verwacht.

Als de jongere minderjarig is, zijn voorts van belang:

- **Gezag (Hoofdstuk 6)** om te weten wie de zeggenschap over de jongere heeft en wiens toestemming nodig is om te kunnen terugreizen naar Nederland en om de hiervoor te ondernemen acties te regelen.

- **Afstamming (Hoofdstuk 5)** om te weten of er een juridische afstammingsband met de vader is. Die band kan van belang zijn voor de vraag of de vader/man (ouderlijk) gezag heeft en of zijn toestemming is vereist voor het reizen van de jongeren naar het buitenland. In hoofdstuk 5 wordt ook de registratie van kinderen behandeld. De regelgeving omtrent geboorteregistratie is van belang om te weten wie en hoe kinderen worden ingeschreven. Registratie is van belang voor het juridisch bestaan van een persoon en het kunnen uitoefenen van rechten.

HUWELIJKSDWANG

Ad c. Iemand (man of vrouw / jongen of meisje) wordt in Marokko tot een huwelijk gedwongen of dreigt hiertoe te worden gedwongen. Hij of zij wil voorkomen dat het huwelijk plaatsvindt of, als dat niet meer kan, het huwelijk ongedaan maken.

De volgende thema's kunnen dan relevant zijn:

- **Huwelijk (Hoofdstuk 3)** om te weten hoe een rechtsgeldig huwelijk tot stand moet komen, aan welke voorwaarden het huwelijk moet voldoen, wat er bij het huwelijk kan worden geregeld, wat de gevolgen van een huwelijk zijn, en hoe het huwelijk ongedaan gemaakt kan worden.
- **Echtscheiding (Hoofdstuk 4)** om te weten of en hoe een gedwongen huwelijk via echtscheiding kan worden beëindigd.

1.5 Methodologie

In het onderzoek is een combinatie van onderzoeksmethoden gehanteerd, bestaande uit a) een inventarisatie van wet- en regelgeving; b) literatuuronderzoek (*quick scan*); c) een bijeenkomst met stakeholders, en d) interviews (empirisch onderzoek).²³

Ad a. Inventarisatie van wet- en regelgeving

Belangrijkste bron die is gebruikt, is de Nederlandse vertaling van Berger van de Marokkaanse Familiewet (M.S. Berger, Mudawwana. Marokkaanse Familiewet (nieuwe wet van 2004), Ars Aequi Wetseditie, Ars Aequi Libri, Nijmegen 2004). Aanvullend werd wet- en regelgeving gevonden via internet *searching*, het raadplegen van overheidswebsites van Marokko, het raadplegen van gespecialiseerde literatuur en via interviews.

Ad b. Literatuuronderzoek

Er werd een *quick scan* literatuuronderzoek gedaan, in de eerste plaats ten behoeve van de uitleg en toepassing (in de rechtspraak) van de relevante wet- en regelgeving. Voor de toepassing van de Marokkaanse familiewet van 2004 werden enkele onderzoeksrapporten geraadpleegd, waaronder het onderzoek van Jordens-Cotran naar het nieuw Marokkaanse familierecht uit 2004,²⁴ het onderzoek naar tien jaar toepassing van de Marokkaanse familiewet in Europa, onder leiding van Marie-Claire Foblets,²⁵ waarin een overzicht wordt gegeven van de relevante uitspraken van het *Cour Suprême*²⁶ en verslagen van interviews met familierechters zijn opgenomen,²⁷ en het onderzoek naar de toepassing van het Marokkaans familierecht bij de rechtbank in Rabat (familiekamer) uit 2017.²⁸ In dit laatste rapport wordt aangegeven dat de rechtbank Rabat representatief is voor grote steden en een horizon kan schetsen voor de toepassing van het familierecht in stedelijke context, maar dat deze rechtbank niet kan worden vergeleken met de gerechten in meer afgelegen gebieden.²⁹ Daarnaast werd literatuur geraadpleegd om zicht te krijgen op de problematiek van huwelijksdwang en achterlating en op de werking van gedragsnormen in de praktijk.

²³ Vanwege de Covid-19 pandemie kon geen onderzoek ter plekke in Marokko worden gedaan.

²⁴ L. Jordens-Cotran, *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR*, Den Haag: Sdu uitgevers 2007.

²⁵ M.-C. Foblets e.a. (red.), *Le code marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Brussel: La Chartre 2016.

²⁶ Foblets e.a. 2016, p. 495-499.

²⁷ Foblets e.a. 2016, p. 667-719.

²⁸ Y. ben Hounet e.a., *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat: Centre Jacques-Berque 2017.

²⁹ Ben Hounet e.a. 2017, p. 34 en 12.

Ad c. Bijeenkomst met stakeholders

Er is een bijeenkomst gehouden met stakeholders in Nederland die bekend zijn met de problematiek van achterlating en huwelijksdwang in Marokko en Turkije. Vertegenwoordigd waren het LKHA, de Landelijke Werkgroep Mudawwanah, de St. Kezban, de St. Meer Kleur en Kwaliteit (SMKK), een socioloog, en het onderzoeksteam. De bijeenkomst beoogde zicht te bieden op de regio's in Marokko en Turkije waar en de gemeenschappen in deze landen waarbinnen de problematiek speelt, contacten voor interviews te werven, knelpunten die hierbij kunnen worden ondervonden, en om meer zicht te krijgen op de problematiek van achterlating en huwelijksdwang.

Ad d. Interviews

Er werden zes interviews afgenomen. Drie interviews werden afgenomen met vrouwenorganisaties in Marokko, één interview met een advocaat in Marokko, één interview met de Nederlandse ambassade in Marokko en één interview met het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. Het interview met de advocaat werd afgebroken vanwege technische problemen met de verbinding. Voor het werven van respondenten werd gebruik gemaakt van de netwerken van de projectleider, van de onderzoekers, van opdrachtgever, van de leden van de begeleidingscommissie, van stakeholders in Nederland en door middel van sneeuwbalwerking. Voorts werden contacten gezocht via internet. Het daadwerkelijk maken van afspraken voor het afnemen van interviews bleek vaak moeizaam te gaan waardoor niet alle beoogde interviews konden worden gerealiseerd. Mogelijke oorzaken hiervoor zijn dat, mede vanwege de Covid-19 beperkingen, professionals en organisaties in Marokko minder goed bereikbaar waren; de interviews niet ter plekke werden afgenomen maar online; dat relatief weinig professionals in Marokko concrete ervaring hebben met situaties van achterlating en huwelijksdwang van personen uit het buitenland; dat professionals weinig tijd en volle agenda's hadden; als het op het maken van een concrete afspraak aankwam, bleven mails en telefoontjes nogal eens onbeantwoord. De tijd waarbinnen het onderzoek moest worden gerealiseerd, stelde ook grenzen en maakte dat pogingen om respondenten te vinden of potentiële respondenten daadwerkelijk tot medewerking aan te zetten, niet onbeperkt konden worden voortgezet.

Met de interviews werd beoogd:

- ontbrekende informatie te verkrijgen over de inhoud, uitleg en toepassing van relevante wet- en regelgeving;
- signalering van de praktische werking van formele wet- en regelgeving in situaties van huwelijksdwang en achterlating;
- signalering van de praktische werking van gedragsregels die mensen in de omgang hanteren in situaties van huwelijksdwang en achterlating;
- signalering van knelpunten die door wet- en regelgeving en door gedragsregels worden veroorzaakt;
- signaleren van mogelijkheden die aan oplossingen kunnen bijdragen.

Per doelgroep werden op maat gestelde vragenlijsten gemaakt. Op maat, want i. de vragen sloten aan bij de expertise en ervaring van de betrokken doelgroep, en ii. een deel van de vragen werd bepaald door de

nog ontbrekende informatie na het verrichten van onderzoek naar wet- en regelgeving en bestudering van literatuur.

De interviews werden online afgenomen, in het Marokkaans-Arabisch, Tamazight (Rif-dialect), het Engels of Nederlands.

Arabische terminologie

Arabische woorden zijn in het rapport getranscribeerd. Hierbij is aangesloten bij de transcripties zoals gehanteerd in de publicatie van Frans van der Velden, *Inleiding in de shari'a. Een kennismaking met het recht van de islam en van de islam-georiënteerde wereld*, Boom juridisch 2016, p. 373-383.

1.6 Integriteit en ethische aspecten

Respondenten werden vooraf per mail geïnformeerd over doel van het onderzoek, inhoud van het interview, verwerking van de interviewdata, anonimiteit en vertrouwelijkheid. In uitgetypte verslagen van interviews werden codes in plaats van namen gebruikt. Ook in de rapportage zijn geen namen gebruikt noch teksten die te herleiden zijn tot namen. Onderzoeksdata zijn op beveiligde drives opgeslagen en zijn alleen toegankelijk voor leden van het onderzoeksteam. Audiotapes werden na het uittypen vernietigd.

Op het onderzoek zijn de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke integriteit van toepassing, de *Code of Ethics for research in the social and behavioural sciences involving human participants* (as accepted by the deans of social sciences in the Netherlands) 2018, en de *Research Data Management Code of Conduct* van de Universiteit Maastricht.

1.7 Definities

In deze paragraaf worden enkele begrippen nader gedefinieerd. Het gaat om begrippen waarvoor geen eenduidige definitie bestaat. De definities die hieronder worden gegeven, geven aan van welke definities in het onderhavige onderzoek en in de rapportage is uitgegaan. Met het geven van de definities wordt uniformiteit en duidelijkheid beoogd. Slechts die begrippen worden nader gedefinieerd, die in het onderzoek een wezenlijke rol vervullen en begrippen die voor de in het onderzoek gemaakte indelingen naar thema's van wezenlijk belang zijn. Duidelijkheid over de termen is nodig om de inhoud en wijze waarop issues worden beschreven in het onderhavige rapport, goed te kunnen begrijpen. De definities beogen ook mogelijke misverstanden tegen te gaan, daar waar verschillende opvattingen kunnen bestaan tussen verschillende disciplines (recht versus sociale wetenschappen), tussen theoretici en practici, en tussen onderzoekers en professionals en burgers in Nederland enerzijds en professionals en burgers in Marokko anderzijds.

Achterlating

Bij achterlating wordt iemand onvrijwillig vanuit Nederland teruggestuurd naar of achtergelaten in het buitenland, veelal het land van herkomst. Betrokkene(n) verblijft/verblijven vervolgens in het buitenland in een sterk afhankelijke en geïsoleerde positie. Er worden twee vormen van achterlating onderscheiden: het achterlaten van jongeren en het achterlaten van gehuwde vrouwen, al dan niet samen met de kinderen. Het terugsturen of achterlaten gebeurt door de echtgenoot, de ouder(s) of andere familieleden. Voor meer details: zie paragraaf 1.1.

Huwelijksdwang en gedwongen huwelijk

Een gedwongen huwelijk wordt gedefinieerd als een huwelijk (religieus of wettelijk) waarbij het huwelijk tegen de vrije wil van minstens een van de huwelijkskandidaten heeft plaatsgevonden en waarmee onder een bepaalde vorm van dwang (huwelijksdwang) is ingestemd. Voor meer details: zie paragraaf 1.1.

Informele huwelijken

Informele huwelijken kunnen worden gedefinieerd als huwelijken die worden gesloten op een wijze die afwijkt van de vorm die is voorgeschreven door het recht van het land waar het huwelijk tot stand komt. In dit rapport kan het bij informele huwelijken gaan om religieuze huwelijken en/of traditionele huwelijken.

Religieuze huwelijken

Religieuze huwelijken worden in het kader van dit onderzoek gedefinieerd als huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde godsdienst geldt. De term ‘religieuze huwelijken’ zal in dit rapport alleen worden gebruikt om huwelijken aan te duiden die niet beantwoorden aan de formaliteiten die de wet stelt, dus informele huwelijken. De term wordt in dit onderzoek dus niet gebruikt voor huwelijken die volgens de wet zijn gesloten (wettelijke huwelijken), ook al voldoet het wettelijk huwelijk ook aan de regels die in een godsdienst (in dit geval de Islam) gelden.

Traditionele huwelijken

Traditionele huwelijken worden in het kader van dit onderzoek gedefinieerd als huwelijken die worden gesloten op de wijze die binnen een bepaalde gemeenschap of kring gebruikelijk is. De term ‘traditionele huwelijken’ zal in dit rapport alleen worden gebruikt om huwelijken aan te duiden die niet beantwoorden aan de formaliteiten die de wet stelt, dus informele huwelijken.

Huwelijkse gevangenschap

Huwelijkse gevangenschap is een situatie waarin iemand (meestal een vrouw) tegen haar wil in een religieus huwelijk blijft, omdat zij geen ontbinding van dit huwelijk kan bewerkstelligen.

Wet- en regelgeving

Het recht zoals dit officieel geldt en door de overheid als recht wordt aangewezen. Het gaat zowel om wetgeving in formele zin (wetten) als wetgeving/regelgeving in materiële zin (Koninklijke Besluiten (KB's), Circulaires en dergelijke). Ook de wijze waarop de wet- en regelgeving wordt uitgelegd en toegepast, in het bijzonder in de rechtspraak, worden begrepen onder de wet- en regelgeving.

Hoofdstuk 2 Demografie en familierechtssysteem Marokko

2.1 Inleiding

Voor een beter begrip van de Marokkaanse wet- en regelgeving (voor zover relevant voor slachtoffers uit Nederland van huwelijksdwang of achterlating in Marokko) wordt in dit hoofdstuk allereerst stilgestaan bij de demografie en het familierechtsysteem van Marokko. De demografische gegevens en immigratiegeschiedenis beogen enige context en achtergrondinformatie te geven waartegen de problematiek van achterlating en gedwongen huwelijken in Marokko van migranten en hun nakomelingen in Nederland, kan worden gezien (paragraaf 2.2). De introductie van het familierechtstelsel in paragraaf 2.3 legt primair de basis voor de wet- en regelgeving die in de hoofdstukken 3 tot en met 7 nader wordt uiteengezet (paragraaf 2.3.1 en 2.3.2). In deze paragraaf zal ook worden ingegaan op de rol van vrouwenorganisaties bij de totstandkoming van de huidige Marokkaanse familiewet (verder: de *Mudawwana*) (paragraaf 2.3.1.2) en op mensenrechtenverdragen die voor Marokko gelden, voor zover deze betrekking hebben op zaken die te maken hebben met achterlating of huwelijksdwang (paragraaf 2.3.3).

2.2 Demografie van Marokko

Marokko, officieel het Koninkrijk Marokko, is een land in het noorden van Afrika aan de kust van de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. Het land heeft een koning (*Mohammed VI*) als staatshoofd en een minister-president (*Saadeddine El Othmani*) als regeringsleider. Het behoort tot de Maghreb-landen,

waar ook Tunesië, Mauritanië, Algerije en Libië toe worden gerekend. Marokko is een lidstaat van de Verenigde Naties, de Organisatie voor Islamitische Samenwerking³⁰ en van de Arabische Liga.

Het koninkrijk Marokko werd in het begin van de 20^e eeuw door de Fransen en Spanjaarden overheerst en dat heeft zijn sporen achtergelaten. Zo zijn de steden Melilla en Ceuta een Spaanse exclave in het noorden van Marokko. In veel steden vind je de Europese invloeden nog terug in de architectuur. Daarnaast heeft het Frans als tweede taal nog steeds een belangrijke plaats behouden in het openbare leven.³¹

2.2.1 Bevolkingssamenstelling

De geschatte bevolkingsgrootte in 2019 is 36,471,766 inwoners.³² De bevolking bestaat uit een combinatie van Berbers (*Imazighen*), Arabieren en gemengd Arabische-Berbers. Het Berberse deel van de bevolking zijn de oorspronkelijke bewoners van Marokko en vormen ook de meerderheid³³ van de huidige Marokkaanse bevolking. Het Arabische deel van de bevolking stamt af van de Arabieren die het land in de zevende en elfde eeuw hebben veroverd.

2.2.2 Gesproken talen

De officiële talen zijn Marokkaans-Arabisch (*Darija*) en Berbers (*Tamazight*). Het standaard Arabisch wordt op de scholen onderwezen en in vrijwel alle schriftelijke en officiële communicatie gebruikt. Het Marokkaans-Arabisch is een dialect van het Arabisch. Het Berbers is onder te verdelen in drie Berbertalen, namelijk het *Tarifit* (hetgeen gesproken wordt in het Rif-gebied in het noorden van Marokko), het *Atlas-Tamazight* (hetgeen wordt gesproken in het Atlas-gebied in het midden van Marokko) en tot slot het *Tashelhiyt* (hetgeen wordt gesproken in het Sousse-gebied in het zuiden van Marokko). Zoals eerder besproken, heeft het Frans een belangrijke plaats behouden en is de tweede gangbare taal in Marokko.

2.2.3 Religie(s)

De Grondwet van Marokko bepaalt in artikel 3 dat de islam, en dan met name de malikitische stroming,³⁴ de staatsgodsdienst is van Marokko. Zo dragen ook de in Marokko geldende wet- en regelgeving een islamitisch karakter. De Marokkaanse staat erkent wel twee andere religies in het land naast de islam; het christendom en het jodendom. Het grootste gedeelte van de bevolking bestaat uit (soennitische) moslims (98,7%) en een hele kleine minderheid is christen (1,1%) en joods (0,2%). In dit onderzoek zal de primaire focus worden gelegd op de moslim bevolkingsgroep.

³⁰ De Organisatie voor Islamitische Samenwerking (OIS) is een intergouvernementele organisatie met een permanente vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties. De OIS bestaat uit 57 deels of voornamelijk islamitische landen uit het Midden-Oosten, Afrika, Azië en Zuid-Amerika. Het doel van de OIS is om de belangen van de moslims wereldwijd te behartigen.

³¹ Frans wordt, naast het Arabisch, het meest bebezigd door de Marokkaanse overheid. Ook zijn veel Marokkaanse televisie- en radioprogramma's in het Frans.

³² [Populationpyramid.net/nl/marokko/2019/](https://populationpyramid.net/nl/marokko/2019/), laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

³³ Ongeveer driekwart van de huidige Marokkanen is van Berberse afkomst.

³⁴ Het malikisme is binnen de soennitische islam een van de vier wetscholen (*madhhabs*). Malik ibn-Anas was de belangrijkste rechtsgeleerde van deze wetschool. Het malikisme is een traditionele stroming waarin de korān en *soenna* (de wijze waarop de profeet Mohammed heeft geleefd) de primaire rechtsbronnen vormen.

2.2.4 Grootste steden

De grootste steden van Marokko zijn Rabat, Casablanca, Marrakesh, Agadir, Tanger en Fez. Rabat is de hoofdstad van Marokko en de zetel van de regering; Casablanca is het centrum van de handel en industrie en de belangrijkste haven van Marokko; Marrakesh en Agadir zijn de grootste toeristische trekpleister van Marokko, Tanger is de poort van Europa naar Marokko en kent ook een belangrijke en grote haven en Fez is de culturele en religieuze hoofdstad.

2.2.5 Migratiegeschiedenis

De eerste Marokkanen kwamen in de jaren zestig en zeventig van de 20^e eeuw naar Nederland toe als gastarbeider en als gevolg van de daaropvolgende gezinshereniging- en vorming.³⁵ In 1969 tekenden Nederland en Marokko het Wervingsverdrag voor gastarbeiders, welke al in 1973 verbroken werd. De gastarbeiders die na dit verdrag naar Nederland kwamen bestonden voor het grootste gedeelte uit jonge mannen uit de Rif in Noord-Marokko, die in hun eentje het geluk gingen beproeven in Europa. Dit verklaart ook waarom bijna 80 procent van de huidige Marokkaanse Nederlanders roots heeft in de Rif. De verhalen over arbeid- en leefomstandigheden in Westerse landen waren aantrekkelijk en gezien het arbeidstekort waren de Marokkanen graag geziene gasten in Nederland. Veel van de eerste generatie Marokkanen wilden in eerste instantie in korte tijd geld verdienen in Europa, om daarna weer terug te keren naar Marokko. Maar de sociale zekerheid en gunstigere arbeidsvoorwaarden in Nederland waren belangrijke redenen voor de gastarbeiders om zich officieel in Nederland te vestigen. De jaren daarop nam de immigratie van Marokkanen toe, maar deze migratiestroom was vooral gebaseerd op gezinshereniging en gezinsvorming. Gezinshereniging hield in dat de mannelijke gastarbeiders hun vrouw en kinderen die zij in Marokko hadden achtergelaten naar Nederland haalden. Bij gezinsvorming ging het om het over laten komen van een Marokkaanse bruid om daarmee in Nederland een nieuw gezin te stichten.

2.3 Het familierechtssysteem in Marokko

Vanwege het Marokkaanse stelsel van het nationaliteitsrecht³⁶ hebben ook de tweede en volgende generaties Marokkanen die geboren en opgegroeid zijn in Nederland een Marokkaanse nationaliteit³⁷ en geldt voor hen, naast de in Nederland geldende wetgeving, ook de Marokkaanse wetgeving, inclusief de Mudawwana.³⁸ De Marokkaanse wet schrijft voor wat feitelijk al decennia geldt: dat het kind van elke Marokkaan vanaf zijn geboorte Marokkaans is. De Marokkaanse nationaliteit wordt van rechtswege toegekend. Deze Marokkaanse nationaliteit gaat niet verloren bij verwerving van het Nederlanderschap. In de praktijk blijkt het bijna onmogelijk te zijn om afstand te doen van de Marokkaanse nationaliteit. Als uitgangspunt geldt dat bij verwerving van een vreemde nationaliteit, de Marokkaanse nationaliteit verloren

³⁵ N. Bouras, *Het Land van Herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (diss. Leiden), Hilversum: Uitgeverij Verloren 2012.

³⁶ Artikel 6 van de Marokkaanse Wet op de Nationaliteit (*Le Code de la nationalité Marocaine*).

³⁷ Het aantal inwoners in Nederland op 1 januari 2020 met een Marokkaanse migratieachtergrond wordt door het Centraal Bureau voor de Statistiek gesteld op 408.864. Onder Marokkanen met een migratieachtergrond wordt verstaan de mensen die in Marokko zijn geboren alsook degenen die in Nederland geboren zijn en van wie ten minste een van hun ouders immigrant was. Zie [cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland-](https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland-), laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

³⁸ Artikel 2 Mudawwana en artikel 3 Marokkaanse Wet op de Nationaliteit (*Le Code de la nationalité Marocaine*).

gaat. Marokkanen kunnen formeel, onder bepaalde omstandigheden, een verzoek indienen om afstand te doen van de Marokkaanse nationaliteit. Dit verzoek heeft pas gevolg indien het bij koninklijk besluit wordt ingewilligd. Dit blijkt in de praktijk slechts in zeer uitzonderlijke gevallen te worden toegestaan, vrijwel alleen bij vrouwen die getrouwd zijn met een moslim uit een ander islamitisch land, in dat land wonen en daar moeilijkheden ondervinden vanwege hun Marokkaanse nationaliteit.³⁹

2.3.1 Het Marokkaanse familierecht

Na de onafhankelijkheid van Marokko van de Frans-Spaanse bezetting in 1956 ontstond het eerste Marokkaanse wetboek inzake personen-, familie- en erfrecht, de *Mudawwana al ahwal al-shakhsiyya*. Na de codificatie van deze *Mudawwana* hebben delen van de bevolking iedere poging tot modernisering van de familiewet tegengehouden. Een gedeeltelijke wijziging van het familierecht vond pas in het jaar 1993 plaats. In 2004 vond een volledige hervorming van dat recht plaats.

Op basis van artikel 2 van de *Mudawwana* en artikel 3 van de Marokkaanse Nationaliteitswet zijn op de formele werking van de *Mudawwana* op de hele Marokkaanse bevolking beperkingen neergelegd.⁴⁰ In deze bepaling wordt een onderscheid tussen drie Marokkaanse bevolkingsgroepen gemaakt, namelijk de moslims, joodse Marokkanen en de Marokkanen 'die geen moslim noch joods zijn'. De *Mudawwana* is op grond van deze bepaling volledig van toepassing op moslim-Marokkanen terwijl Marokkaanse joden hiervan uitgesloten zijn. Joden zijn onderworpen aan het Hebreeuws-Marokkaans familierecht.⁴¹ Op enkele uitzonderingen na valt de derde groep onder de volledige werking van de *Mudawwana*.⁴²

De familiewet van 2004, de *Mudawwana*, is aanzienlijk uitgebreider dan de voorgaande familiewetten en bevat 400 artikelen. Koning Mohammed VI benadrukte dat er geen twijfel over bestond dat de belangrijkste islamitische bronnen, de korān en *hadieth*,⁴³ de primaire bronnen van deze familiewet zijn. Het in Marokko geldend familierecht draagt namelijk, zoals eerder besproken, een islamitisch karakter en om de structuur van het familierecht te begrijpen moeten wij het Marokkaanse familierecht dus plaatsen binnen de traditie van het islamitische recht. Bij lacunes in de wet wordt naar de malikitische leer verwezen als oplossing. De preambule van de nieuwe *Mudawwana* verwijst naast de religieuze basis ook uitdrukkelijk naar universeel erkende mensenrechten als bron van het familierecht. De nieuwe *Mudawwana* is onder meer gericht op meer gelijkheid van de man en vrouw in het huwelijk en het gezin. Tegelijk met de invoering van de nieuwe *Mudawwana* is in de Marokkaanse wet op de rechterlijke organisatie bepaald dat er familiekamers bij de rechtbanken van eerste aanleg gecreëerd zullen worden. Deze invoering van de familiekamers is gepaard gegaan met het onderwerpen van verschillende aspecten van het familierecht aan een rechterlijke controle vooraf en aan het verkrijgen van de noodzakelijke toestemming van de familierechter. De primaire rol van de rechter is duidelijk aanwezig bij onder andere de

³⁹ *Kamerstukken II*, 2009/10, 27 859, nr. 29.

⁴⁰ Artikel 3 van de Marokkaanse Wet op de Nationaliteit (*Le Code de la nationalité Marocaine*).

⁴¹ Artikel 3, tweede alinea, Marokkaanse Wet op de Nationaliteit (*Le Code de la nationalité Marocaine*).

⁴² De uitzonderingen hebben betrekking op de bevoegdheid tot het aangaan van een polygaam huwelijk, de voorschriften met betrekking tot het zogen, en de huwelijksontbinding die alleen door een rechterlijke beslissing kan plaatsvinden nadat een verzoeningspoging door de rechter vruchteloos is gebleken en een onderzoek is gedaan naar de motieven van de huwelijksontbinding.

⁴³ De *hadieth* zijn de in grote verzamelingen vastgelegde islamitische overleveringen over het doen en laten en de uitspraken van de profeet Mohammed. De *hadieth* vormt voor moslims een aanvulling op en interpretatie van de korān.

huwelijksontbinding en 'bijzondere' huwelijken (te denken aan polygamie, kindhuwelijken en traditionele huwelijken). In hoofdstuk 3 en hoofdstuk 4 zal hier verder op ingegaan worden.

2.3.1.1 Belangrijkste wijzigingen Mudawwana 2004

De Mudawwana van 2004 heeft voor verschillende belangrijke wijzigingen gezorgd in het Marokkaanse familierecht. Allereerst is er met een nieuwe definitie van het huwelijk een einde gemaakt aan het patriarchale model dat vóór de hervorming bestond: daar waar in de definitie van het huwelijk in de oude Mudawwana het gezin onder toezicht van de echtgenoot stond, is het huwelijk nu beschreven als een harmonieuze relatie tussen twee gelijkwaardige partners. Daarnaast is een belangrijke beperking gesteld aan polygamie; polygamie is niet toegestaan wanneer de echtgenoten overeengekomen zijn dat de man monogaam zal blijven. Tot slot zijn er belangrijke vernieuwingen in het echtscheidingsrecht doorgevoerd, die in hoofdstuk 4 verder uiteengezet zullen worden.

De voornaamste motor van de hervormingen is de strijd die door de Marokkaanse vrouwenbeweging en mensenrechtenorganisaties decennialang is gevoerd. De regering en koning laten er desondanks geen twijfels over bestaan dat de *sharī'a*⁴⁴ de eerste bron van de familiewet is. Het gaat daarbij echter specifiek om de tolerante uitingen ervan, om de principes van rechtvaardigheid, gelijkheid en solidariteit. Gesteld kan worden dat de vernieuwingen in de nieuwe Mudawwana veelal een compromis zijn tussen enerzijds de vernieuwingen, zoals ook geëist door de vrouwenorganisaties en mensenrechtenorganisaties en anderzijds de wil om de regels en beginselen uit het islamitische recht te behouden.

2.3.1.2 Vrouwenorganisaties in Marokko

De Mudawwana is het resultaat van de roep uit de samenleving voor veranderingen en vooral voor meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen op verschillende vlakken van de maatschappij. Zoals besproken hebben vrouwenorganisaties hierbij een belangrijke rol gespeeld; zij pleiten namelijk sinds de jaren '70 voor een verbetering van de positie van vrouwen in Marokko.

De seculiere feministische beweging in Marokko kwam op in 1946 en is nog steeds springlevend. De islamitisch feministische beweging kwam in de aanloop van de jaren negentig van de vorige eeuw ten tonele en is ook nog altijd actief. Hoewel de seculiere beweging en de islamitische feministische beweging gedeelde politieke belangen hebben, namelijk het verbeteren van de (rechts)positie van de vrouw, verschillen hun filosofische en ideologische ideeën fundamenteel van elkaar. De religieuze vrouwenorganisaties richten zich specifiek op het islamitische erfgoed om 'ware' interpretaties van de *sharī'a* te ontrafelen en de oorspronkelijke islamitische regel te zuiveren van lokale tradities, patriarchale opvattingen en gebruiken met betrekking tot de positie van vrouwen. De seculiere vrouwenorganisaties beschouwen niet de *sharī'a* als voornaamste bron van wetgeving, maar pleiten voor burgerlijk recht en mensenrechtenverdragen (zoals door de Verenigde Naties aangenomen) als aanvullend referentiekader. Het denken van deze seculiere vrouwenorganisaties is geworteld in de universele mensenrechten waarbij

⁴⁴ *Sharī'a* is de islamitische wetgeving.

het onderwerp religie weliswaar wordt vermeden maar niet verworpen; mede om politieke reden wordt niet de islam maar het patriarchaat aangewezen als bron van onderdrukking. Sinds het begin van de 21^e eeuw, in het bijzonder in de nasleep van de zogenoemde Arabische Lente, is het paradigma 'seculier-islamitisch' te beperkt geworden om het Marokkaans feministisch activisme te kunnen begrijpen; een toenemend aantal nieuwe feministische stemmen kunnen er niet in worden ondergebracht. Diversiteit, online synergie, 'Berber-identiteit' en de niet-stedelijke gebieden worden steeds belangrijker en doorkruisen scheidslijnen van ruimte, gender en klasse.

In dit onderzoek is expliciet aandacht besteed aan de invloed die vrouwenorganisaties in Marokko kunnen hebben bij zaken waarbij huwelijksdwang of achterlating speelt. Uit de interviews blijkt dat vrouwenorganisaties een belangrijke rol spelen in deze zaken. De vrouwenorganisaties die geïnterviewd zijn geven aan dat er vaak jonge vrouwen bij hen komen die slachtoffer zijn van huwelijksdwang en dat het een enkele keer is voorgekomen dat zij vrouwen uit Europa hebben geholpen die slachtoffer waren van achterlating.⁴⁵ De vrouwenorganisaties geven aan dat deze zaken heel complex kunnen zijn⁴⁶ en dat er vaak ook sprake is van huiselijk geweld. Zij proberen slachtoffers te helpen met alle middelen en connecties⁴⁷ die zij hebben. Zo zijn er sociale hulpverleners beschikbaar die opgeleid zijn om, naast een luisterend oor bieden, te helpen met het vinden van tijdelijk onderdak voor deze vrouwen (en meestal ook hun kinderen). Ook zijn er advocaten werkzaam bij de vrouwenorganisaties die de vrouwen helpen met het doen van aangiftes en het contacteren van de ambassade voor het verkrijgen van de benodigde documenten om terug te kunnen reizen naar het land van herkomst. De vrouwenorganisaties geven aan dat het contact met de ambassade en vrouwenorganisaties in Nederland en Europa een sleutelrol speelt in het bieden van de juiste hulp voor deze vrouwen en zij zien graag in de toekomst een samenwerkingsverband ontstaan met de hulporganisaties in Nederland om slachtoffers beter en sneller de hulp te kunnen bieden die nodig is. Daarnaast hopen zij met een eventueel samenwerkingsverband hun zichtbaarheid te vergroten onder de Marokkaanse vrouwen in Nederland zodat deze vrouwen weten van deze vrouwenorganisaties en op het moment dat zij hulp nodig hebben in Marokko, zij deze vrouwenorganisaties makkelijk kunnen vinden.

2.3.2 Het Marokkaanse IPR

Zoals eerder besproken bepaalt artikel 2 van de Mudawwana dat de bepalingen van de Mudawwana van toepassing zijn op alle Marokkanen, ook als zij een buitenlandse nationaliteit bezitten, voorts op relaties waarin een van de partijen de Marokkaanse nationaliteit bezit (bijvoorbeeld bij een huwelijk tussen een Marokkaan en een Nederlander), op relaties tussen twee Marokkanen van wie er één moslim is (dus ongeacht het geloof van de ander) en op vluchtelingen zonder nationaliteit. Op Marokkaanse joden is, zoals eerder besproken, de Hebreeuws-Marokkaanse wet van toepassing.

Artikel 2 geeft dus voorrang aan de Marokkaanse nationaliteit. Uit Marokkaanse rechtspraak volgt dat daarnaast voorrang wordt gegeven aan de islamitische religie. Uit deze beide privileges volgt dat voor alle

⁴⁵ De geïnterviewden gaven aan dat de achterlatingen plaatsvonden door mannen die woonachtig waren in Frankrijk of Spanje.

⁴⁶ Vaak worden de papieren van de meisjes en de vrouwen afgepakt en dienen deze allereerst opnieuw te worden aangevraagd. Ook omdat de Nederlandse vrouwenorganisaties moeten werken met wet- en regelgeving (uit het buitenland) waar zij niet bekend mee zijn, bemoeilijkt het de zaken.

⁴⁷ De geïnterviewden geven aan dat zij goede contacten hebben met de lokale politie, advocaten en rechtbanken die ingezet worden voor het belang van de slachtoffers.

familierelaties waarbij een van de betrokkene de Marokkaanse nationaliteit bezit of moslim is, het Marokkaanse recht, dus de Mudawwana van toepassing is, ook als sprake is van een transnationale verhouding.⁴⁸

Voor oplossingen van transnationale situaties die niet door de wet noch in de rechtspraak worden opgelost, vaardigt het Ministerie van Justitie circulaires uit. Een daarvan is een circulaire die een regeling geeft voor de toepassing van de Marokkaanse familiewet op Marokkanen in het buitenland.⁴⁹

Marokko is partij bij het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996, dat voor Marokko op 1 december 2002 in werking trad.⁵⁰ Dit Verdrag bevat regels voor de bevoegde rechter, het toepasselijke recht, de erkenning en tenuitvoerlegging alsmede regels over de samenwerking tussen Verdragsautoriteiten. Bij andere Haagse Familierechtverdragen, zoals de Alimentatieverdragen, is Marokko geen partij.

2.3.3 Mensenrechtenverdragen

De invulling van de nationale wet- en regelgeving kan worden beïnvloed door verplichtingen op internationaal gebied. Marokko is gebonden aan een aantal verdragen die van invloed kunnen zijn op de bescherming van vrouwen en minderjarigen die te maken krijgen met situaties van huwelijksdwang of achterlating in Marokko. Zodra Marokko gebonden is aan een verdrag neemt het land hiermee de verplichting op zich om de (mensen)rechten te respecteren en (wettelijke) maatregelen te nemen indien nodig ter bescherming van deze rechten. Binnen het bereik van deze rapportage is ervoor gekozen om enkel de verdragen - en relevante artikelen - te bespreken die een direct effect kunnen hebben op huwelijksdwang of achterlating in het buitenland.⁵¹

Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens

In 1948 is de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens door de Verenigde Naties aangenomen. Hoewel deze verklaring juridisch niet bindend is, dient de morele waarde van deze verklaring niet te worden onderschat. Deze verklaring ligt ten grondslag aan een aantal bindende verdragen,⁵² waaronder het Internationaal Verdrag inzake de Burgerrechten en Politieke rechten (BUPO)⁵³ en het Internationaal Verdrag inzake de Economische, Sociale en Politieke rechten (ECSOCU).⁵⁴ Zowel het BUPO verdrag als ook het ECSOCU verdrag zijn door Marokko in 1977 ondertekend en drie jaar later zijn deze verdragen ook

⁴⁸ M. Loukili, 'La jurisprudence marocaine relative à l'application du Code de la famille', in: M-C. Foblets e.a. (red.), *Le code marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Brussel: La Chartre 2016, p. 69 en 71.

⁴⁹ Circulaire no. 13 C2 du 12 Avril 2004 relative à l'application des dispositions du Code de la famille aux Marocains résidant à l'étranger.

⁵⁰ Voor de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen uit andere landen moet ook dit andere land Verdragspartij zijn. Voor Nederland is het Verdrag pas op 1 mei 2011 in werking getreden.

⁵¹ Voor een beschrijving van het verdragskader bij huwelijksdwang en bij achterlatingen, zie ook Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 36-38 respectievelijk p. 76-94.

⁵² Informatie over de verdragen is te vinden via [amnesty.nl/encyclopedie/vn-verdragen-1966-vn-verdrag-bupo-vn-verdrag-ecsocu](https://www.amnesty.nl/encyclopedie/vn-verdragen-1966-vn-verdrag-bupo-vn-verdrag-ecsocu), laatstelijk geraadpleegd op 15 januari 2021.

⁵³ Het volledige verdrag is te raadplegen via [ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx](https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx), laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

⁵⁴ Het volledig verdrag is via deze link te raadplegen via [ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx](https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx), laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

geratificeerd.⁵⁵ De gebonden staten dienen te waarborgen dat burgers de rechten uit deze verdragen in vrijheid kunnen uitoefenen.⁵⁶ Voor deze rapportage zijn de volgende artikelen van belang:

- Het waarborgen van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen bij het genot van de rechten uit het verdrag (artikel 3 BUPO; artikel 3 ECSOCU).
- Er wordt geen huwelijk gesloten indien de vrije wil en volledige toestemming van de aanstaande echtgenoten hier niet aan vooraf is gegaan (artikel 23 BUPO; artikel 10 ECSOCU).
- Elk kind, zonder uitzonderingen, heeft het recht op beschermende maatregelen door het gezin, de gemeenschap en de staat die in verband staat met zijn minderjarigheid (artikel 23 en 24 BUPO; artikel 10 ECSOCU).

Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind

Specifieke bescherming aan de minderjarige wordt geboden door het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind.⁵⁷ Dit verdrag is in 1989 door de Verenigde Naties aanvaard. In 1990 heeft Marokko zich bij dit verdrag aangesloten en de ratificatie van het verdrag vond 3 jaar later plaats. In artikel 1 wordt als een kind aangemerkt: 'ieder mens jonger dan 18 jaar tenzij volgens het op het kind van toepassing zijnde recht de meerderjarigheid eerder wordt bereikt'. In dit verdrag vindt men geen artikelen die specifiek op de situatie van huwelijksdwang of achterlating betrekking hebben. Het verdrag brengt daarentegen de (algemene) verplichting met zich mee om passende wettelijke, bestuurlijke of andere maatregelen te nemen ter bescherming en verwezenlijking van de rechten uit dit verdrag. Minderjarigen die te maken krijgen met een gedwongen huwelijk, of worden achtergelaten in het buitenland vallen daarbij ook onder het beschermingsbereik van dit verdrag.

VN Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (CEDAW)

Tot dusver zijn verdragen aan de orde geweest die voor eenieder gelden, ongeacht het geslacht. In 1980 werd het 'Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie voor vrouwen' door de Verenigde Naties aangenomen.⁵⁸ In 1993 is Marokko toegetreden tot het verdrag.⁵⁹ Het verdrag legt verdragsstaten de verplichting op om discriminatie van vrouwen uit te bannen. In het verdrag wordt aan verdragsstaten de verplichting opgelegd om de nodige maatregelen te nemen om wet- en regelgeving, gewoonten en praktijken die discriminerend zijn richting vrouwen aan te passen, dan wel volledig te verwijderen. Cultuur, religie of culturele praktijken kunnen geen rechtvaardiging vormen voor het toelaten van discriminatie van vrouwen.⁶⁰ Bij het ondertekenen van het verdrag heeft Marokko kenbaar gemaakt bereid te zijn de plichten uit het verdrag te vervullen, tenzij deze strijdig zijn met de bepalingen uit de *shari'a*. Uit de *shari'a* komt voort dat bepaalde rechten enkel aan een man zijn toegekend. Het verdrag kan de

⁵⁵ Zie voor het overzicht indicators.ohchr.org/, laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

⁵⁶ Zie de preambule van het Internationaal Verdrag inzake de Burgerrechten en Politieke Rechten (BUPO) en de preambule van het Internationaal Verdrag inzake de Economische, Sociale en Politieke Rechten (ECSOCU).

⁵⁷ Het volledige verdrag is te raadplegen via ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx, laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

⁵⁸ Het volledige verdrag is te raadplegen via un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm, laatstelijk geraadpleegd op 17 januari 2021.

⁵⁹ Treaties.un.org, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

⁶⁰ Zie artikel 2 onderdeel f Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (CEDAW).

rechten die enkel aan een man worden toegekend niet schenden of opheffen.⁶¹ De volgende bepaling uit het Vrouwenverdrag is voor dit rapport van belang:

- Artikel 16: Dit artikel geeft de verplichting weer om de noodzakelijke maatregelen te nemen om discriminatie tegen te gaan in zaken die verband houden met het huwelijk en familierelaties. In het artikel wordt een aantal zaken opgesomd waarbij de staat in elk geval de gelijkheid tussen de man en de vrouw dient te beschermen. Zo dient de gelijkheid in acht te worden genomen ten aanzien van de mogelijkheid om uit vrije wil een huwelijk aan te gaan met een partner naar keuze. Ook dienen zowel bij het aangaan, als bij het ontbinden van het huwelijk voor de vrouw dezelfde rechten en verantwoordelijkheden te gelden als voor de man. Een verloving of een huwelijk met een minderjarige kan geen juridische gevolgen hebben.⁶²

⁶¹ Declarations, reservations, objections and notifications of withdrawal of reservations relating to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, UN Doc CEDAW/SP/2008/2, p. 22.

⁶² Zie artikel 16 lid 2 Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (CEDAW).

Hoofdstuk 3 Huwelijk

3.1 Inleiding in het huwelijk

Het huwelijk, en daarmee het gezin, neemt een zeer belangrijke plaats in binnen de Marokkaanse gemeenschap en wordt sterk aanbevolen op zowel financieel, sociaal als emotioneel vlak. In dit hoofdstuk zal de wet- en regelgeving omtrent het huwelijk worden uiteengezet.

Het huwelijk wordt in artikel 4 van de Mudawwana als volgt gedefinieerd:

‘Het huwelijk is een verbond, inhoudende een wettelijke wederzijdse instemming en vereniging van duurzaam karakter tussen een man en een vrouw. Het doel ervan is eerbaarheid en kuisheid en het stichten van een stabiel gezin, onder het toezicht van beide echtgenoten overeenkomstig de bepalingen van deze Mudawwana.’

De hervormde Mudawwana van 2004 heeft met deze definitie van het huwelijk een einde gemaakt aan het patriarchale model dat tot de hervormingen nog bestond: daar waar in de definitie van het huwelijk in de oude Mudawwana het gezin onder toezicht van de echtgenoot stond, is het huwelijk nu beschreven als een harmonieuze relatie tussen twee gelijkwaardige partners. Het sluiten van een huwelijk is expliciet alleen mogelijk tussen een man en een vrouw. Het is niet alleen onmogelijk voor homoseksuele stellen om te trouwen volgens het Marokkaanse recht, homoseksualiteit is, in overeenstemming met het islamitische recht, ook strafbaar in Marokko.⁶³

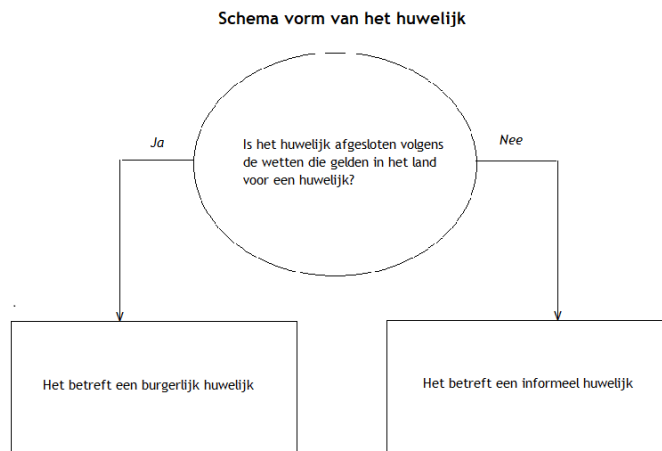
Het eerste doel van het huwelijk, namelijk ‘eerbaarheid en kuisheid’, in het Arabisch *ihṣān*, is een verwijzing naar het islamitisch recht dat het huwelijk allereerst beschouwt als een legaal kader voor geslachtsgemeenschap. In het hedendaagse Marokko is het huwelijk tussen een man en vrouw de enige rechtsvorm die het onderhouden van legitieme seksuele betrekkingen mogelijk maakt. Alle vormen van seksueel contact buiten een huwelijk zijn strafbaar gesteld.⁶⁴

Anders dan in het Nederlandse recht is polygamie toegestaan in het Marokkaanse recht. In de Mudawwana is het algemene uitgangspunt van de korān terug te vinden met betrekking tot polygame huwelijken, namelijk dat deze huwelijken slechts zijn toegestaan wanneer de man in staat is om al zijn echtgenotes op gelijke en rechtvaardige wijze te behandelen. Een meer specifieke benaming voor deze vorm van polygamie is polygynie, het betreft namelijk een vorm van polygamie waarbij één man met meer dan één vrouw getrouwd is. Polyandrie, waarbij één vrouw meerdere mannen heeft, is niet toegestaan.

⁶³ Artikel 489 Marokkaans Wetboek van Strafrecht.

⁶⁴ Artikel 490 Marokkaans Wetboek van Strafrecht.

3.2 Vorm van het huwelijk

Ondanks de religieuze connotatie van het huwelijk in het Marokkaanse recht is de huwelijksluiting in Marokko een seculiere procedure. Het huwelijk wordt, net als in Nederland, niet voltrokken door een religieuze autoriteit, zoals een priester of een imam, maar door een ambtenaar van de staat. Toch komt het in Marokko voor dat er informele (religieuze) huwelijken worden afgesloten. Dit zijn huwelijken waarvan geen officiële huwelijksakte is opgemaakt door de daartoe bevoegde instantie. Allereerst zal kort stil worden gestaan bij deze informele huwelijken voordat het burgerlijk huwelijk verder besproken wordt.

3.2.1 Informele huwelijken

In dit onderzoek wordt voor het begrip ‘informele huwelijken’ de volgende definitie aangehouden: huwelijken die worden gesloten op een wijze die afwijkt van de vorm die is voorgeschreven door het recht van het land waar het huwelijk tot stand komt.⁶⁵ Gesproken wordt van religieuze huwelijken indien huwelijken gesloten worden op de wijze die in een bepaalde religie geldt. Het sluiten van een informeel religieus huwelijk wordt door verschillende islamitische geleerden in Marokko afgeraden, ondanks dat het aan alle religieuze vereisten voldoet, omdat de rechten die het huwelijk biedt, niet beschermd zijn als het huwelijk niet geregistreerd is.

Een informele huwelijksluiting kan om verschillende redenen tot stand komen. Zo zijn er in Marokko plattlandsgebieden waar de overheidsadministratie minder ontwikkeld is dan in de steden. Huwelijksluiting gebeurt daar volgens de religieuze gebruiken en de gebruiken van de gemeenschap en er wordt niet altijd een officiële huwelijksakte opgemaakt. Tot de jaren tachtig was het op het Marokkaanse platteland vrij gebruikelijk pas een officiële akte op te maken van een huwelijk op het moment dat de akte vereist was voor administratieve handelingen (bijvoorbeeld bij een geboorteaangifte). Uit de interviews blijkt dat het nog steeds gebruikelijk is op het Marokkaanse platteland een informeel huwelijk

⁶⁵ In navolging van S. Rutten e.a., *Gewoon Getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland*, Maastricht: Universiteit Maastricht 2015.

te sluiten om deze redenen. Dit gebeurt niet meer in zulke grote aantallen als in de jaren '80, maar het komt nog vaak voor. In sommige gebieden⁶⁶ zijn veel mensen nog analfabeet en wonen ver verwijderd van de steden waar de overheidsadministratie en rechtbanken aanwezig zijn. Voor hen is het een moeilijke opgave om naar de stad te reizen en vaak hebben ze hier ook de financiële middelen niet voor. Er wordt dan een informeel huwelijk gesloten totdat het noodzakelijk wordt om een burgerlijk huwelijk te sluiten.

In de stedelijke gebieden worden informele religieuze huwelijken vaak om andere reden gesloten. Een informeel huwelijk kan een manier zijn om de minimumhuwelijksleeftijd te omzeilen of om in het geheim een polygaam huwelijk te sluiten. Omdat seksueel contact buiten het huwelijk om en ongehuwd samenwonen in Marokko niet geaccepteerd worden, is het sluiten van een informeel huwelijk⁶⁷ een manier om de relatie te legitimeren zonder een formeel huwelijk te sluiten, waaraan allerlei consequenties zijn verbonden. In paragraaf 3.7 zal nader worden ingegaan op deze consequenties bij het bespreken van de gevolgen van de huwelijksluiting.

In Marokko heerst een enigszins dubbele houding ten opzichte van informele huwelijken. Enerzijds worden ze door de overheid niet erkend als rechtsgeldig, maar anderzijds kan het bestaan van een huwelijk door de rechter worden bevestigd op basis van 'alle bewijsmiddelen'. Via die weg kan een informeel huwelijksdocument of getuigenis aangaande een informele huwelijksluiting, in sommige situaties toch bijdragen aan het bewijs van het bestaan van een huwelijk. Op grond van artikel 16, eerste alinea, van de Mudawwana is de huwelijksakte die aan de voorschriften van de Mudawwana voldoet, het 'aanvaarde'⁶⁸ bewijs van het huwelijk. Artikel 16 maakt echter een uitzondering voor gevallen waarin de huwelijksakte ontbreekt wegens 'omstandigheden die het opmaken ervan hebben belemmerd'. In dit geval wordt het bewijs geleverd door een rechterlijke vaststelling die aan de eisen van artikel 16 moet voldoen.⁶⁹ Het bewijsmiddel dat in de praktijk het meest wordt gebruikt is het zogenaamde '*lafif*-bewijs': een adolair acte⁷⁰ opgesteld op basis van verklaringen van twaalf mannelijke getuigen ten overstaan van een '*adl* over het bestaan van een huwelijk. Volgens het vierde lid is deze uitzondering slechts geldig in de vijftien jaren volgend op de inwerkingtreding van de Mudawwana van 2004, dus februari 2019.⁷¹ Vooralsnog is er geen beslissing genomen over de voortzetting van de mogelijkheid om informele huwelijken op deze wijze te bevestigen. Geïnterviewden geven aan te verwachten dat de termijn hoogstwaarschijnlijk verlengd zal worden maar dat dit op dit moment door de COVID-19 pandemie geen prioriteit heeft gekregen van de overheid.

⁶⁶ In de interviews worden de Sahara, het Atlasgebergte en de Rif genoemd als gebieden waar dit vaak voorkomt.

⁶⁷ Een huwelijk dat om deze reden wordt gesloten wordt ook wel een 'plezierhuwelijk' genoemd.

⁶⁸ Uit de toelichting op artikel 16 blijkt dat de term 'aanvaarde' simpelweg als 'het enige bewijs' van het huwelijk uitgelegd moet worden.

⁶⁹ De rechter kan zich hierbij baseren op alle bewijsmiddelen, inclusief verklaringen van deskundigen. Daarnaast hecht de rechter groot belang aan het feit dat er kinderen zijn geboren, dan wel er een zwangerschap bestaat welke is voortgevloeid uit de huwelijksrelatie, en of de vordering is ingesteld ten tijde van het leven van beide echtgenoten. Uit rechtspraak blijkt dat het *Cour Suprême* aan de getuigenis eisen van 'proximité' stelt, zoals dat de getuigen kennis hebben van de instemming van beide echtgenoten en/of aanwezig zijn geweest bij de huwelijksluiting, dat zij kennis hebben van de omvang van de bruidsgave, en dat zij kennis hebben van aanwezigheid van een *wali*.

⁷⁰ Akte opgesteld door een '*adl*'. In paragraaf 3.2.2 wordt nader ingegaan op de functie en werkzaamheden van de '*adl*' in het Marokkaanse familierecht.

⁷¹ Zoals gewijzigd in 2016: *dahir* n° 1-16-2 du 1er rabii II 1437 (12 januari 2016) portant promulgation de la loi n° 102-15; Bulletin Officiel n° 6436 du 24 rabii II 1437 (4 februari 2016), p. 163.

3.2.2 Het burgerlijk huwelijk

Het huwelijk wordt in het Marokkaanse recht gesloten door aanbod van de zijde van een der contractspartijen en aanvaarding door de ander. Dit is typerend voor het Marokkaanse recht in het bijzonder, en voor het islamitisch recht in het algemeen, omdat het huwelijk gezien wordt als een contract. In de praktijk betekent dit dat de huwelijksluiting uit twee momenten bestaat, namelijk het moment dat door een partij een voorstel wordt gedaan voor een aanbod en het moment van volledige aanvaarding door de andere partij. Artikel 11 van de Mudawwana bepaalt dat beide mondeling dienen te gebeuren indien mogelijk, anders in geschrifte of begrijpelijk gebaar.⁷² Het is dus niet mogelijk dat de vrouw stilzwijgend instemt met het huwelijk, zij dient dit expliciet kenbaar te maken.⁷³ De eis tot instemming van de bruid was al in de Mudawwana van 1993 absoluut gemaakt. Dit betekent dat de huwelijksvoogd, of iemand anders, in geen geval huwelijksdwang mag uitoefenen. Uit de interviews blijkt dat huwelijkskandidaten allebei aanwezig dienen te zijn bij de huwelijksluiting en expliciet hun toestemming moeten geven.⁷⁴

Twee ‘oedoeel dienen getuige te zijn van het aanbod en de aanvaarding door beide echtgenoten. De ‘*adl* is in het Marokkaanse recht de bevoegde ambtenaar bij de huwelijksluiting. Er is geen term in de Nederlandse rechtstaal die geheel overeenkomt met het begrip ‘*adl*’; dat komt omdat de ‘oedoeel deel uitmaken van een rechtstraditie die op essentiële punten verschilt van het continentale stelsel zoals dat in Nederland geldt. De ‘*adl* wordt in bestaande literatuur beschreven als een ‘beroepsgetuige’ of een ‘(soort) notaris’. De ‘oedoeel leggen het aanbod en de aanvaarding door beide echtgenoten vast in de huwelijksakte. Sinds de inwerkingtreding van de vernieuwde Mudawwana moet de familierechter vooraf toestemming verlenen voordat de ‘oedoeel de huwelijksakte mogen opmaken. Ter verkrijging van deze toestemming wordt voor het huwelijk een huwelijksdossier aangelegd bij de griffie van de afdeling familierechtspraak van de rechtbank. De Marokkaanse wetgever heeft met de procedure van toestemming door de familierechter de mate van naleving van de vereisten voor huwelijksluiting willen verbeteren. Het was namelijk zo dat vóór 2004 alleen de ‘oedoeel toezagen op deze vereisten. Nu ziet naast de ‘*adl* ook de familierechter vooraf toe op de voorwaarden van het huwelijk. Daarnaast is volgens artikel 65 lid 5 specifiek de toestemming van de familierechter nodig in de gevallen dat het een huwelijk betreft waarbij iemand niet de (huwelijks)bekwame leeftijd heeft bereikt, het een polygaam huwelijk betreft dat voldoet aan de voorwaarden van de Mudawwana, het een huwelijk betreft van een persoon met een stoornis van de geestvermogens, het huwelijk van iemand die is bekeerd tot de islam en tot slot van buitenlanders. Voor buitenlanders wordt in de wet het woord *ajanib* gebruikt, dat wil zeggen niet-Marokkanen. Dit artikel geldt dus niet voor personen die naast de Nederlandse ook de Marokkaanse nationaliteit bezitten.

Indien de familierechter toestemming verleent voor het huwelijk kunnen de aanstaande echtgenoten met deze toestemming en kopieën van de documenten trouwen bij de ‘*adl*. De ‘oedoeel nemen in de huwelijksakte ook het overeengekomen bedrag van de *sadaq*, zijnde een van de voorwaarden voor een geldig huwelijk (zie paragraaf 3.3), op en of deze reeds is ontvangen en bij een uitgestelde *sadaq* wanneer deze ontvangen zal worden. De huwelijksakte geldt, net als in het Nederlandse recht, slechts als bewijs en

⁷² Denk hierbij aan situaties waarbij iemand (doof)stom is.

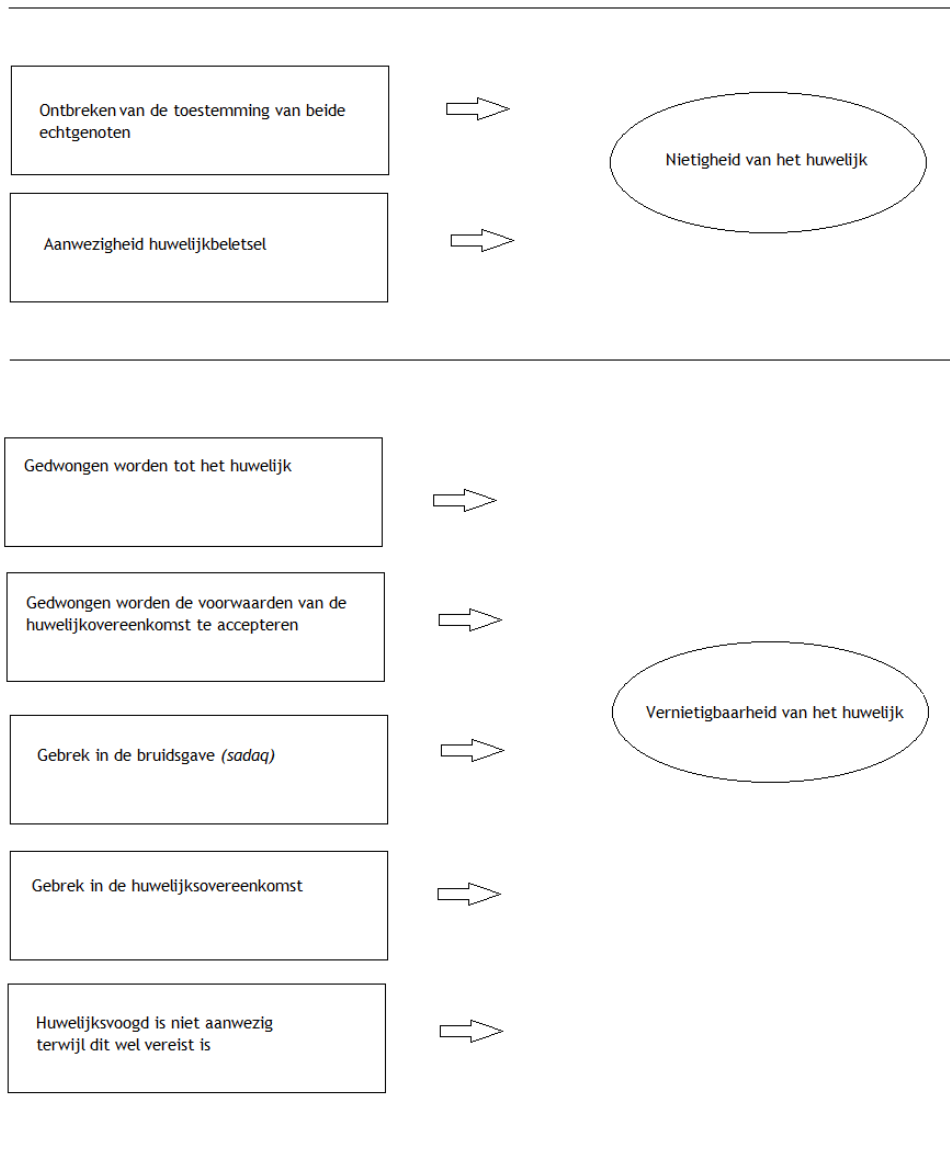
⁷³ Een vrouw die nog niet eerder gehuwd is geweest, kon, vóór de codificatie van het familierecht in de Mudawwana van 1958, instemming met het huwelijk laten blijken, door zedig te zwijgen of door het wegpinken van een traan.

⁷⁴ Het kan voorkomen dat een huwelijk bij volmacht wordt gesloten. De wet laat dit toe in artikel 25 Mudawwana.

het aanbod en de aanvaarding door de echtgenoten is bindend.

3.3 Voorwaarden voor de geldigheid van een huwelijk

Schema nietigheid/vernietigbaarheid van het huwelijk

De Mudawwana somt een aantal voorwaarden op voor de geldigheid van een huwelijk, namelijk:⁷⁵

- de huwelijksbevoegdheid van beide echtgenoten: huwelijksleeftijd en wilsbekwaamheid;
- geen afspraak tot verval van de bruidsgave (*sadaq*);
- de aanwezigheid van de huwelijksvoogd indien vereist;
- de aanwezigheid van twee 'oedoel' die het aanbod en de aanvaarding aanhoren en in een akte vastleggen;
- het ontbreken van huwelijksbeletselen.

⁷⁵ Artikel 13 Mudawwana.

3.3.1 Huwelijksbevoegdheid van beide echtgenoten: huwelijksleeftijd en wilsbekwaamheid

Met de nieuwe Mudawwana is de civiele meerderjarigheid en de huwelijksbevoegdheid, voor zowel man als vrouw gesteld op achttien jaar. Daarnaast moeten zij, net als in het Nederlands recht, wilsbekwaam zijn om het huwelijk aan te gaan, oftewel de echtgenoten dienen in bezit te zijn van hun bevattingvermogen.

Een rechterlijke ontheffing op de minimumleeftijdseis is sinds de nieuwe Mudawwana mogelijk voor zowel een minderjarige man als vrouw om op een jongere leeftijd dan achttien jaar te huwen. De wet stelt geen minimumleeftijdseis waar de rechter aan gebonden zou zijn bij de verlening van een ontheffing. Voor de ontheffing zijn zowel de toestemming van de familierechter als van de wettelijke vertegenwoordiger van de minderjarige vereist.⁷⁶ De wettelijke vertegenwoordiger betreft in eerste instantie de vader, dan de moeder, dan de rechter.⁷⁷ Hier blijkt dat bij afwezigheid van de vader om welke reden dan ook, de moeder haar toestemming voor het huwelijk van haar minderjarige kind kan verlenen. Bij weigering van de wettelijke vertegenwoordiger om zijn/haar toestemming aan de minderjarige te verlenen, is uiteindelijk een vervangende toestemming door de familierechter mogelijk. Een rechter, bij wie wordt verzocht om een ontheffing om beneden de leeftijd van achttien jaar te trouwen, dient, om huwelijksdwang zoveel mogelijk te beperken, eerst de ouders van de minderjarige of zijn/haar wettelijke vertegenwoordiger te horen, en hij dient voorts gebruik te maken van een medische expertise of een onderzoek te verrichten naar de sociale omstandigheden van de minderjarige. De rechter dient tevens te onderzoeken of de minderjarige zélf het huwelijk wenst aan te gaan. De rechterlijke ontheffing⁷⁸ is bedoeld voor uitzonderlijke omstandigheden⁷⁹ en dient in een ‘met redenen omklede beschikking’ verleend te worden waarin gewezen moet worden op het belang van de ontheffing voor de minderjarige. Uit cijfers gepubliceerd door de vrouwenorganisatie MRA (*Mobilising for Rights Associates*)⁸⁰ blijkt dat dit helaas niet het geval is. In 2018 zijn er 32,104 verzoeken ingediend voor een rechterlijke ontheffing voor minderjarige huwelijken waarvan 85% is toegekend.⁸¹ De minderjarige is doorgaans het meisje.⁸²

Uit de interviews blijkt dat de rechter om verschillende redenen een huwelijk van een minderjarige kan goedkeuren en dat dit afhankelijk kan zijn van de regio waar de minderjarige vandaan komt. Zo is het op het Marokkaanse platteland nog steeds gebruikelijk om jong te trouwen.⁸³ Veel meisjes willen ook graag

⁷⁶ Artikel 20 in verbinding met artikel 21 Mudawwana.

⁷⁷ Artikel 230 Mudawwana. Zie hierover hoofdstuk 6.

⁷⁸ In het rapport van Ben Hounet e.a. 2017 wordt op p. 42-44 beschreven hoe de procedure tot het verkrijgen van rechterlijke toestemming voor een huwelijk met een minderjarige verloopt bij de rechtbank in Rabat. Deze is in overeenstemming met de wet. In het algemeen zijn er twee zittingen. Tijdens de eerste zitting worden de wettelijke vertegenwoordiger, de moeder en de huwelijkskandidaten gehoord. De minderjarige wordt niet alleen naar diens toestemming gevraagd (door meerdere vragen te stellen, in bijzijn van de ouders en toekomstige echtgenoot, en vervolgens alleen ten overstaan van de rechter en griffier), maar ook naar diens bezigheden. De rechter onderzoekt alternatieven; kan de minderjarige haar school afmaken? En daarna nog een echtgenoot vinden? Hij informeert betrokkenen over de risico's bij de situatie dat het meisje het ouderlijk gezin verlaat en gaat intrekken bij haar nieuwe echtgenoot. Nadat een dossier is samengesteld, geeft de rechter tijdens een tweede zitting zijn beslissing, meestal positief, mits de fysieke volwassenheid van de minderjarige is vastgesteld door middel van een medisch onderzoek. Rechters bevestigden aan onderzoekers dat zij altijd beoogden het welzijn van de minderjarigen te waarborgen. Zij wijzen op het belang om te onderzoeken hoe dit gaat in de plattelandgebieden.

⁷⁹ Te denken valt aan een zwangerschap.

⁸⁰ Mrawomen.ma/our-resources/shadow-reports-to-the-united-nations/, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

⁸¹ Mrawomen.ma/our-resources/shadow-reports-to-the-united-nations/, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

⁸² Bij de rechtbank Rabat betrof het uitsluitend meisjes. Zie Ben Hounet e.a. 2017, p. 43.

⁸³ Een geïnterviewde wetenschapper gaf aan dat uit onderzoek is gebleken dat zodra het economisch gezien beter gaat met een familie, zij ook stoppen met het uithuwelijken van hun dochters op jonge leeftijd en hen vaak juist stimuleren een opleiding

zelf jong trouwen omdat dit voor hen een kans is om te ontsnappen aan de armoede die vaak op het Marokkaanse platteland heerst. Deze meisjes gaan vaak niet naar school en hebben geen werk. Trouwen is voor hen een middel om hun situatie te verbeteren, te verhuizen naar de stad en hun leven daar te beginnen. In grote steden vinden huwelijken van minderjarigen om andere redenen plaats. Naast dat sprake kan zijn van huwelijksdwang of druk vanuit de ouders om als minderjarige te trouwen, komt het in steden ook vaak voor dat meisjes hier zelf op aandringen. Zij geven aan bij hun ouders, en de rechter die hiervoor toestemming dient te geven, graag te willen trouwen met haar vriend, en dreigen hierbij vaak anders met hem weg te lopen indien zij geen toestemming krijgen voor het huwelijk. Vaak zijn de ouders bang voor een zwangerschap buiten het huwelijk en stemmen met tegenzin in. Zolang de mogelijkheid in de wet bestaat waarop de minderjarige zich kan beroepen, en de ouders toestemming geven, kan de rechter in deze situaties vaak niets anders doen dan toestemming te verlenen voor dit huwelijk. De rechter verleent deze toestemming ook vaak uit moraliteitsoverwegingen omdat de minderjarige anders overgaat op het sluiten van een informeel huwelijk waarbij haar rechten, en die van toekomstige kinderen, niet zijn gewaarborgd.

3.3.2 Geen afspraak tot verval van de bruidsgave (*sadaq*)

De echtgenoten mogen geen uitdrukkelijk beding in de huwelijksakte opnemen waarin zij afstand van de bruidsgave overeenkomen.⁸⁴ Als er geen bruidsgave is afgesproken, geldt er niettemin een verplichting tot bruidsgave. De rechter stelt dan een bruidsgave vast in overeenstemming met de maatschappelijke positie van de echtgenoten. De bruidsgave is volgens de Mudawwana een geschenk door de man aan zijn bruid om zijn wens tot het aangaan van een huwelijk en het stichten van een gezin op vaste fundamente te kennen te geven.⁸⁵ De bruidsgave is eigendom van de vrouw die er naar believen over mag beschikken. De Mudawwana bevat verder een verwijzing naar de morele en symbolische betekenis van de bruidsgave om zo de soms zeer grote bedragen die door de vrouw en haar familie geëist kunnen worden aan banden te leggen. De echtgenoten zijn vrij om overeen te komen dat de bruidsgave volledig verschuldigd is bij de huwelijksluiting dan wel daarna, geheel of gedeeltelijk.⁸⁶

In de praktijk komt het vaak voor dat de echtgenoot een deel van de bruidsgave betaalt en dat een deel uitgesteld wordt. De uitgestelde bruidsgave dient uiterlijk bij het moment van scheiding, ontbinding van het huwelijk of overlijden van de man betaald te worden. De uitgestelde bruidsgave is een schuld van de man en heeft een vergelijkbare positie als de andere schulden die de man eventueel heeft.

In de praktijk blijkt dat de uitgestelde bruidsgave in sommige zaken een struikelblok kan vormen bij het aanvragen van de echtscheiding door de vrouw. In het verleden gebeurde het namelijk vaak dat de vrouw, om tot de echtscheiding te komen, bereid was daarvoor zeer zware offers te brengen: ze zag af van haar rechten en van het krijgen van haar resterende bruidsgave of was soms zelfs bereid tot teruggave van haar

te volgen en af te maken. Vaak dragen deze dochters, na het voltooien van hun opleiding en na het vinden van een baan, ook financieel bij aan het huishouden waardoor ook op deze manier de economische situatie van de familie verbetert.

⁸⁴ Artikel 13 lid 2 in verbinding met artikel 14 Mudawwana.

⁸⁵ Artikel 26 Mudawwana.

⁸⁶ Artikel 30 Mudawwana.

bruidsgave.⁸⁷ Nieuw in de Mudawwana is dat de vrouw niet meer verplicht is om bij een *khoel'*-echtscheiding de eisen van de man met betrekking tot de bruidsgave te aanvaarden. Zij kan nu op basis van artikel 120 van de Mudawwana het geschil aan de rechter voorleggen. In paragraaf 4.2.3.b zal nader hierop worden ingegaan bij de bespreking van de *khoel'*-echtscheidingsvorm.

3.3.3 De aanwezigheid van de huwelijksvoogd indien vereist

De huwelijksvoogd is de wettelijke vertegenwoordiger van de vrouw, bijvoorbeeld de vader of een ander mannelijk familielid, die bevoegd is om namens haar op te treden bij haar huwelijksluiting. De Mudawwana benadrukt dat de huwelijksvoogdij een recht is van de meerderjarige vrouw dat zij naar eigen inzicht en in haar belang kan aanwenden. Zij kan dus zonder instemming of controle van haar vader of een ander familielid zelfstandig een huwelijk sluiten. Zij kan er echter ook voor kiezen om door haar vader of een ander familielid hierbij vertegenwoordigd te worden. De aanwezigheid van de huwelijksvoogd kan echter wel vereist worden bij de aanvraag voor een rechterlijke ontheffing op de minimumleeftijd. De aanwezigheid van de huwelijksvoogd veronderstelt instemming van de huwelijksvoogd met haar huwelijk.

3.3.4 De aanwezigheid van twee 'oedoel

Zoals eerder besproken dienen twee 'oedoel getuige te zijn van het aanbod en de aanvaarding door beide aanstaande echtgenoten. Zij leggen dit vast in de huwelijksakte.

3.3.5 Het ontbreken van huwelijksbeletsel

Het Marokkaanse recht kent absolute en relatieve huwelijksbeletsel. Deze staan opgesomd in artikelen 36 tot en met 39 van de Mudawwana. Absoluut zijn de beletsel die het huwelijk tussen een bepaalde man en een bepaalde vrouw voor altijd belemmeren. De relatieve beletsel hebben betrekking op omstandigheden die ongedaan gemaakt kunnen worden waardoor het huwelijk tussen beide mogelijk wordt.

In de artikelen 36 tot en met 38 van de Mudawwana worden de absolute huwelijksbeletsel genoemd die een huwelijk van de man met bepaalde vrouwen belemmeren, namelijk de bloedverwantschap, de aanverwantschap en de zoogverwantschap. Opmerkelijk hierbij is dat er gesproken wordt over voor de man verboden vrouwen. Bloedverwantschap als huwelijksbeletsel voor de vrouw moet kennelijk afgeleid worden uit de beletsel die als huwelijksbeletsel voor de man zijn geformuleerd.

Het verbod van bloedverwantschap houdt in dat een huwelijk verboden is tussen broer en zus, vader en (klein)dochter, oom en nicht of achternicht ongeacht of de verwantschap in vaderlijke of moederlijke lijn bestaat. Bij de vierde graad eindigt het verbod: volle neef en nicht kunnen wel met elkaar trouwen.

⁸⁷ M-C. Foblets, 'Het nieuwe Marokkaanse echtscheidingsrecht (2004) en Belgisch internationaal privaatrecht: nieuwe regels en hun weerslag voor Marokkanen in België', *Recht van de Islam* 23, Den Haag: BJu 2009, p. 99.

Met de aanverwantschap wordt bedoeld de familierelatie die ontstaat tussen de man en de familie van zijn echtgenote. De ascendenten met wie een huwelijk verboden is op grond van bloedverwantschap, zijn voor de man ook verboden op grond van aanverwantschap, zodra de huwelijksovereenkomst met een vrouw is gesloten. Dit geldt onder andere voor de moeder, de dochters en zoogdochters van de vrouw.

Tot slot de zoogverwantschap, die gebaseerd is op de gedachte dat de moedermelk die door het kind gedronken is, bijdraagt aan zijn groei en deel uitmaakt van zijn lichaam. Het zogen moet in de eerste twee levensjaren van het kind hebben plaatsgevonden, zolang het kind nog gezoogd wordt. Het kind wordt daardoor een deel van de vrouw die hem zoogt en neemt, biologisch gezien, een positie in die vergeleken kan worden met haar eigen kind. Tussen het zoogkind en de kinderen van deze vrouw ontstaat een familiebetrekking die vergelijkbaar is met de relatie tussen broers en zussen waardoor het huwelijk met een van hen absoluut verboden wordt.

Artikel 39 Mudawwana bevat een opsomming van de vijf relatieve huwelijksbeletselen. Het eerste relatieve huwelijksbeletsel verbiedt het tegelijkertijd huwen met vrouwen tussen wie bloed- of zoogverwantschap bestaat. Het is een man dus bijvoorbeeld verboden om tegelijkertijd met twee zusters te huwen.

Het tweede relatieve huwelijksbeletsel verbiedt een overschrijding van het aantal wettig toegestane echtgenotes. In de praktijk betekent dit dat de man die reeds met vier vrouwen is gehuwd, het huwelijk met een van deze vrouwen moet ontbinden om met een vijfde vrouw te mogen huwen, zodat het aantal echtgenotes tot vier beperkt blijft.

Het derde relatieve huwelijksbeletsel verbiedt een man om met een vrouw te hertrouwen, indien hij haar reeds drie keer heeft verstoten. Indien de man met de vrouw wil huwen dient zij eerst met een andere man te huwen, dit huwelijk te laten ontbinden en na de vereiste wachttijd mag zij met haar eerdere echtgenoot hertrouwen.

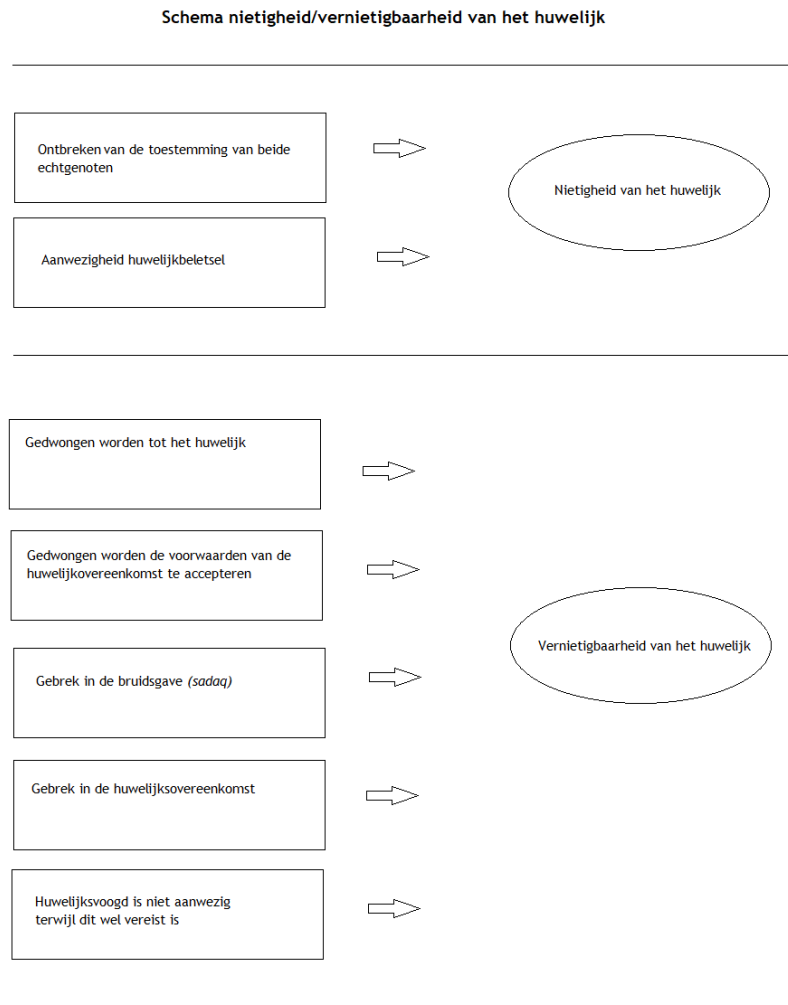
Het vierde relatieve huwelijksbeletsel verbiedt een huwelijk tussen een moslimvrouw en een niet-moslimman. Dit beletsel is relatief van aard aangezien de man zich tot de islam kan bekeren waardoor het huwelijk mogelijk wordt.⁸⁸ In het Marokkaanse familierecht is de verklaring van de bekering tot de islam niet voldoende; vereist is de toestemming van de procureur-generaal bij alle hoven van beroep voor het aangaan van het huwelijk.⁸⁹ Dit huwelijksbeletsel geldt niet voor een man, aangezien het in beginsel toegestaan is voor de moslimman om een christelijke of joodse vrouw te huwen.

Het laatste huwelijksbeletsel verbiedt het huwelijk met een getrouwde vrouw. Polyandrie, het tegelijkertijd gehuwd zijn door de vrouw met meerdere mannen, is verboden.

⁸⁸ Artikel 65 lid 5 Mudawwana.

⁸⁹ Jordens-Cotran 2007, p. 110.

3.4 Nietigheid/vernietigbaarheid van het huwelijk

De aanwezigheid van een huwelijksbeletsel, zoals hierboven beschreven, kan leiden tot nietigheid van het huwelijk. Gebreken in de bruidsgave en in de huwelijksvereenkomst kunnen leiden tot vernietigbaarheid van het huwelijk.⁹⁰ De bruidsgave is gebrekkig wanneer partijen een verboden goed zoals alcohol of drugs overeenkomen of wanneer de bruidsgave niet te bepalen is. De huwelijksvereenkomst kan gebrekkig zijn indien het huwelijk is gesloten tijdens een terminale ziekte, het een schijnhuwelijk betreft of het huwelijk is gesloten zonder huwelijksvoogd terwijl de huwelijksvoogdij in het concrete geval wettelijk vereist is.⁹¹ De rechtbank dient het huwelijk ambtshalve nietig te verklaren zodra zij op de hoogte is van de aanwezigheid van het huwelijksbeletsel, en het huwelijk vernietigbaar te verklaren indien zij op hoogte raakt van de gebreken of na een vordering tot vernietiging van het huwelijk op verzoek van een belanghebbende.

⁹⁰ Artikel 59 Mudawwana.

⁹¹ Artikel 61 Mudawwana.

In de Mudawwana is een nieuwe poging gedaan om gedwongen huwelijken uit te bannen. De afwezigheid van de instemming van beide echtgenoten met het huwelijk kan namelijk ook leiden tot nietigheid van het huwelijk.⁹² Daarnaast is ook de gedwongen instemming met de voorwaarden opgenomen in de huwelijksovereenkomst, een grond die kan leiden tot vernietigbaarheid van het huwelijk.⁹³ De persoon die onder dwang is aangezet tot het aanvaarden van het huwelijk dan wel de voorwaarden die opgenomen zijn in de huwelijksovereenkomst, dient de (ver)nietig(baar)heid van het huwelijk wel binnen een periode van twee maanden⁹⁴ te verzoeken bij de rechtbank om ontvankelijk te kunnen zijn. Hij of zij kan hierbij een vergoeding voor de materiële en immateriële schade vorderen.

3.5 Maken van afspraken bij het huwelijk

Zoals eerder kort aangestipt, is het huwelijk in het Marokkaanse recht een contract. Huwelijkse voorwaarden zijn hierbij contractuele bedingen die tijdens de huwelijksluiting in het huwelijkscontract of in een apart document worden opgenomen en tegelijk met andere afspraken aangaande het huwelijk worden bedongen. Met name de vrouw wordt geacht hier gebruik van te maken: zo kan zij opnemen dat zij bijvoorbeeld haar studie mag afmaken, dat zij buitenshuis mag werken en dat zij kan scheiden van haar man als hij een tweede vrouw huwt. Partijen kunnen afspraken maken over verdeling van vermogen dat tijdens het huwelijk wordt verworven. De huwelijkspartners hebben echter niet de volledige vrijheid in het opstellen van de huwelijkse voorwaarden; zij kunnen namelijk geen voorwaarden stellen die strijdig zijn met de bepalingen en bedoelingen van de overeenkomst, of die strijdig zijn met de dwingendrechtelijke bepalingen van de wet. Zo kan er bijvoorbeeld niet contractueel worden overeengekomen dat bij de scheiding het gezag van de kinderen naar de moeder zal gaan; dit is namelijk in strijd met de dwingendrechtelijke bepalingen van de wet.⁹⁵ Wel kunnen afspraken worden gemaakt over de beëindiging van een informeel huwelijk als het officiële huwelijk wordt beëindigd, aangezien dat niet strijdig is met doel van het huwelijk of dwingend recht.

Een belangrijke vernieuwing op het terrein van de contractuele vrijheid van de echtgenoten is het recht op zelfverstoting van de vrouw. Partijen kunnen door middel van het opnemen van een *tamliiek*-clausule de vrouw als het ware een verstotingsrecht geven. Hiermee kent de man zijn vrouw, al dan niet onder voorwaarden, het recht toe haarzelf namens hem te verstoten en het huwelijk te ontbinden. In hoofdstuk 4, bij de bespreking van de echtscheiding, zal hierop nader worden ingaan.

Het niet nakomen van bij het huwelijk gemaakte afspraken, is een echtscheidingsgrond.⁹⁶

3.6 Registratie van het huwelijk

Het aan de rechtbank overgelegde verzoek voor het aangaan van het huwelijk, de overgelegde bescheiden en de verkregen toestemming voor het opmaken van de huwelijksakte door de *'adl* worden in het

⁹² Artikel 56 Mudawwana.

⁹³ Artikel 63 Mudawwana.

⁹⁴ De vernietiging van het huwelijk dient binnen maximaal twee maanden nadat de dwang is opgeheven te geschieden.

⁹⁵ In hoofdstuk 6 zal hierop, bij het bespreken van het ouderlijk gezag, nader worden ingegaan.

⁹⁶ Artikel 98 Mudawwana.

huwelijksdossier van de huwelijkskandidaten bewaard.⁹⁷ Dit dossier wordt bewaard bij de griffie van de rechtbank, sector familiezaken. Ook een kopie van de huwelijksakte wordt later in het huwelijksdossier opgenomen. Het huwelijk wordt in het register bij de rechtbank geregistreerd. Om de gegevens over een persoon omtrent geboorte en burgerlijke staat volledig en overzichtelijk te bewaren, dient een uittreksel van de huwelijksakte binnen 15 dagen naar de ambtenaar van de burgerlijke stand gezonden te worden. Van de gegevens over het huwelijk maakt de ambtenaar van de burgerlijke stand een kantmelding in de geboorteakte van betrokkene.⁹⁸

3.7 Gevolgen van de huwelijksluiting

Na de huwelijksluiting treden verschillende rechtsgevolgen in op het gebied van voor echtgenoten geldende rechten en plichten⁹⁹ (artikel 51 en artikel 52 van de Mudawwana), het huwelijksvermogensrecht, het echtscheidingsrecht, afstamming, levensonderhoud, het gezag over kinderen en tot slot ook op het gebied van gelijkheid tussen man en vrouw in de praktijk. In het kader van de onderzoeksvraag wordt in hoofdstuk 4 verder ingegaan op het echtscheidingsrecht, in hoofdstuk 5 op de afstamming en in hoofdstuk 6 wordt het ouderlijk gezag verder uiteengezet.

Met de invoering van de nieuwe Mudawwana is getracht meer gelijkheid te creëren tussen de man en vrouw. Van volledige gelijkheid tussen de rechtspositie van de man en die van de vrouw is echter nog steeds geen sprake. Zoals besproken is polygamie, ondanks de beperking hiervan, nog steeds mogelijk voor de man. Ook wordt er nog steeds een onderscheid gemaakt in de echtscheidingsmogelijkheden voor de man en die voor de vrouw.

Bepalen echtelijke verblijfplaats en samenwoningsplicht

Het is vaste rechtspraak van de Marokkaanse Hoge Raad (*Cour Suprême*) dat de man de echtelijke verblijfplaats bepaalt van de vrouw en van de kinderen en dat de vrouw met haar man in de door de man bepaalde verblijfplaats moet wonen, zelfs als zij in het buitenland woont,¹⁰⁰ tenzij dit schadelijk is voor de vrouw (*préjudice*).¹⁰¹ De Hoge Raad overweegt dat dit een principe is in het islamitisch recht¹⁰² en ook wordt een verband gelegd met de onderhoudsverplichting die op de man rust (die inhoudt dat hij voor huisvesting moet zorgen). Enkele Marokkaanse lagere rechters gaan niet in deze rechtspraak mee, stellende dat de uitleg van de Hoge Raad niet overeenstemt met het Marokkaanse IPR en met internationale verdragen.¹⁰³ Echtgenoten zijn verplicht samen te wonen.

⁹⁷ Artikel 67, laatste alinea, Mudawwana.

⁹⁸ Artikel 68, tweede alinea, Mudawwana.

⁹⁹ Zoals de verplichting tot samenwonen en het recht van de man om de verblijfplaats van de vrouw te bepalen.

¹⁰⁰ Onder andere *Cour Suprême* 20 september 2011, nr. 281/2/1/2010, samenvatting in Foblets e.a. 2016, p. 520-523; Loukili 2016, p. 75.

¹⁰¹ *Cour Suprême* 18 februari 2009, nr. 159/2/1/2007, samenvatting in Foblets e.a. 2016, p. 520-521.

¹⁰² Dat bij de toepassing van artikel 51 in acht moet worden genomen. In artikel 50 is hiervoor een verwijzing naar de *shari'a* opgenomen.

¹⁰³ Loukili 2016, p. 75-76.

Levensonderhoud

Vanaf de consummatie van het huwelijk is de man onderhoudsplichtig jegens zijn vrouw.¹⁰⁴ De vrouw kan echter dit recht op onderhoud in bepaalde omstandigheden verliezen. De rechtspraak respecteert de regel uit het islamitisch recht dat de vrouw die zonder reden de echtelijke woning verlaat of die zich vrijwillig in een ‘rebelse’ situatie begeeft, of die weigert haar echtelijke plichten na te komen, haar aanspraak op levensonderhoud verliest. Zij verliest haar recht op onderhoud ook wanneer zij weigert gevolg te geven aan een vonnis dat haar opdraagt terug te keren naar de echtelijke woning.¹⁰⁵ Volgens rechtspraak van het *Cour Suprême* geldt dat ook voor vrouwen in het buitenland.¹⁰⁶

Praktische obstakels

Verder blijkt uit onderzoek dat er nog steeds een aantal obstakels is waardoor vrouwen in Marokko niet optimaal hun rechten kunnen benutten. Zo wordt gesproken over structurele problemen bij de rechtbanken¹⁰⁷, zoals te lange hoorzittingen en onvoldoende (financiële en persoonlijke) rechtsmiddelen van partijen, inefficiënte rechtspraak en een vaak patriarchale toepassing¹⁰⁸ van het recht door de rechterlijke macht. Dit zorgt ervoor dat de nagestreefde gelijkheid tussen de man en vrouw achterblijft. Bij het niet naleven van echtelijke plichten, kan de andere echtgenoot nakoming vorderen en tevens vormt het een grond voor echtscheiding.¹⁰⁹

3.8 Marokkaans IPR en het huwelijk

Zoals eerder besproken geldt artikel 2 van de Mudawwana en wordt de huwelijksluiting in Marokko beheerst door Marokkaans recht zodra een van de huwelijkskandidaten de Marokkaanse nationaliteit bezit of moslim is.

Voor de erkenning van huwelijken uit het buitenland¹¹⁰ gelden artikel 14 en artikel 15 van de Mudawwana. Erkenning is mogelijk indien voldaan wordt aan de huwelijksseisen uit het Marokkaanse recht¹¹¹ en een afschrift van de huwelijksakte binnen drie maanden is overgelegd aan het Marokkaanse consulaat.¹¹² Het consulaat toetst of de voorwaarden zijn vervuld, met name of er twee moslim getuigen bij waren. Zo nodig wordt de huwelijksakte aangevuld met andere documenten. Zodra de consulaire ambtenaar akkoord is, verwittigt hij de autoriteiten in Marokko over het huwelijk. In de praktijk blijken Marokkaanse autoriteiten een soepel beleid te hanteren bij de erkenning van buitenlandse burgerlijke huwelijken. Wordt een

¹⁰⁴ Artikel 194 Mudawwana.

¹⁰⁵ Artikel 195 Mudawwana.

¹⁰⁶ Loukili 2016, p. 84.

¹⁰⁷ A. Booley, ‘The Right and Freedoms of Moroccan Women: has the 2004 reforms benefited Moroccan Women?’, *Potchefstroom Electronic Law Journal* (4) 2016, p. 3.

¹⁰⁸ S. Ali, ‘Moroccans asses Moudawana progress’, *Maghreb*, 19 oktober 2009 geciteerd in E. Kronemeijer, ‘De nieuwe Mudawwana, zeven jaar later’, in: *Al Nisa: Islamitisch maandblad voor vrouwen en kinderen* 2011/6, Helmond: Vane Druk 2011, p. 27

¹⁰⁹ Artikel 52 in verbinding met artikel 98 Mudawwana.

¹¹⁰ Van belang voor burgerlijke huwelijken die in Nederland zijn gesloten; de consulaire huwelijken voldoen aan de Marokkaanse wet.

¹¹¹ Artikel 14 Mudawwana.

¹¹² Artikel 15 Mudawwana.

buitenlands huwelijk niet erkend of bestaat hierover twijfel, dan kan het buitenlandse huwelijk worden bevestigd door de rechter.¹¹³

¹¹³ Via artikel 16 Mudawwana.

Hoofdstuk 4 Echtscheiding

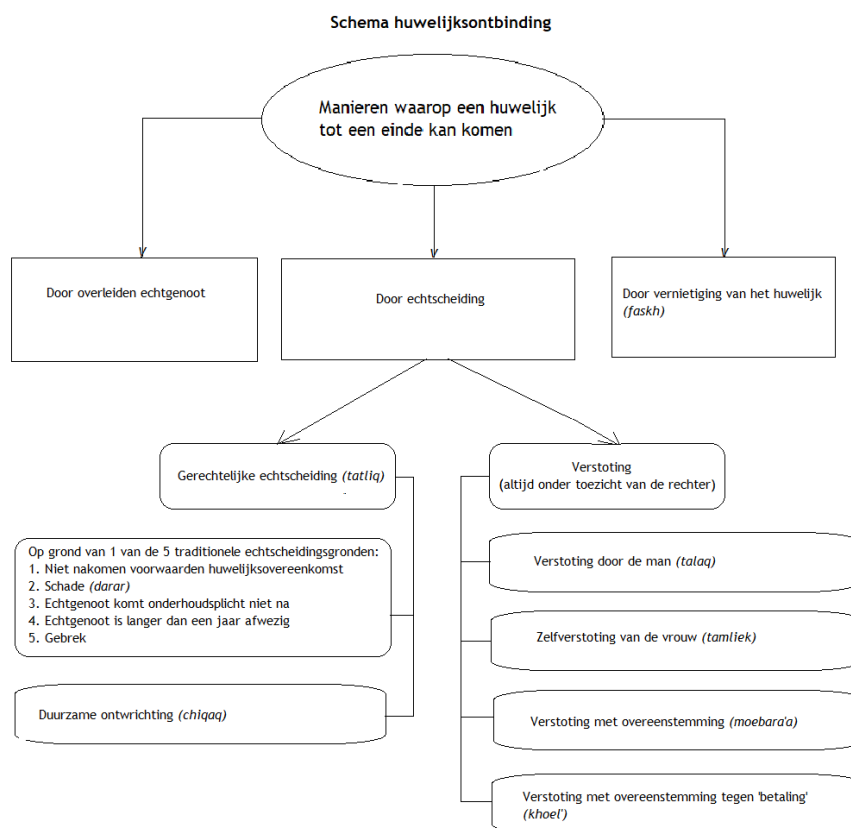
4.1 Inleiding in de huwelijksontbinding

Nu de relevante wet- en regelgeving in de praktijk omtrent het huwelijk besproken zijn, zal in dit hoofdstuk de echtscheiding besproken worden.

De echtscheiding is geregeld in boek twee van de Mudawwana. Hierin is de moralistische aanwijzing opgenomen, die terug is te leiden naar het islamitische recht over de echtscheiding, waarin staat dat slechts bij uitzondering tot ontbinding van het huwelijk wordt overgegaan. Dit staat beschreven in artikel 70 Mudawwana en luidt als volgt:

“Tot het ontbinden van het huwelijksverbond middels verstoting of echtscheiding zal slechts bij uitzondering worden overgegaan, waarbij rekening wordt gehouden met het uitgangspunt dat het, met het oog op het uiteenvallen van het gezin en de schade die de kinderen wordt aangedaan, het minste van twee kwaden is.”

4.2 Huwelijksontbinding

Artikel 71 Mudawwana omschrijft de volgende gronden waarop het huwelijk ontbonden kan worden: overlijden,¹¹⁴ vernietiging (*faskh*),¹¹⁵ verstoting door de man (*talāq*),¹¹⁶ gerechtelijke echtscheiding (*tatlieq*)¹¹⁷ en als laatste de verstoting met overeenstemming tegen compensatie (*khoel'*).¹¹⁸

Ontbinding door overlijden van de echtgenoten en de ontbinding door middel van vernietiging kunnen niet worden gekwalificeerd als echtscheidingsgronden, maar als ontbindingsgronden en worden verder om die reden achterwege gelaten in dit hoofdstuk. In dit onderzoek wordt aandacht besteed aan de drie echtscheidingsvormen namelijk de *talāq*, de *tatlieq* en de *khoel'*. Daarnaast wordt specifiek aandacht besteed aan de *tamliiek*, de *moebāra'a* en, de nieuw in de Mudawwana opgenomen echtscheidingsgrond, de *shiqāq*. De *tamliiek* houdt de zelfverstoting in van de vrouw en is een afgeleid recht van de *talāq* indien overeengekomen in het huwelijkscontract. De *moebāra'a* is verstoting met overeenstemming zonder compensatie. De *shiqāq* is de zevende grond van de *tatlieq* en houdt in een gerechtelijke echtscheiding op grond van duurzame ontwrichting. Volgens een geïnterviewde¹¹⁹ wetenschapper is de *shiqāq* de meest gebruikte echtscheidingsgrond in Marokko.

4.2.1.a Verstoting door de man (*talāq*)

De *talāq* is de bevoegdheid van de man om het huwelijk te ontbinden door zijn vrouw zonder opgave van reden te verstoten. De rechter aan wie toestemming voor de verstoting wordt verzocht mag het verzoek van de man niet weigeren. Wel dient de rechter de voorgeschreven procedure te volgen en een aantal voorzieningen te treffen.

Volgens artikel 79 Mudawwana vangt de procedure tot *talāq* aan op het moment dat de man een verzoek bij de rechtbank indient om toestemming te verkrijgen voor de 'adl om van de *talāq* te getuigen en de akte hiervan op te maken. Hierbij dient hij documenten over te leggen overeenkomstig artikel 80 Mudawwana waaronder zijn persoonsgegevens en die van zijn vrouw en kinderen.

De rechter is in de *talāq*-procedure belast met een verzoeningspoging tussen de echtgenoten, die hiervoor worden opgeroepen, volgens artikel 81 Mudawwana. Dit is een essentiële eis in alle

¹¹⁴ Artikel 74 tot en met 76 Mudawwana.

¹¹⁵ Artikel 77 Mudawwana.

¹¹⁶ Artikel 78 tot en met 93 Mudawwana.

¹¹⁷ Artikel 94 tot en met 97 Mudawwana.

¹¹⁸ Artikelen 114 tot en met 120 Mudawwana.

¹¹⁹ De geïnterviewde gaf aan dat 90% van de gerechtelijke echtscheidingen plaatsvindt door middel van de *shiqāq*.

echtscheidingsprocedures. De rechter heeft volgens artikel 82 Mudawwana de bevoegdheid om alle maatregelen te treffen die hij noodzakelijk acht om een verzoening tussen de echtgenoten te bereiken, zoals het aantrekken van arbiters van de familierraad¹²⁰ of van iemand die hij in staat acht echtgenoten te verzoenen.

Indien de verzoeningspoging mislukt dient de rechter een bedrag vast te stellen dat de man aan de vrouw dient te betalen, alvorens toestemming verleend wordt voor het opmaken van de verstotingsakte. Uit artikel 84 Mudawwana blijkt dat de vrouw gerechtigd is tot het volgende:

- het onderhoud gedurende haar wachttijd (*'idda*) met alle soorten verstrekkingen die in artikel 198 Mudawwana zijn genoemd. Het betreft, naast huisvesting, voeding, kleding en medische zorg;¹²¹
- het uitgestelde deel van de bruidsgave;
- de schadeloosstelling (*moet'a*) naar aanleiding van de verstoting¹²²
- de kosten van huisvesting;
- het onderhoud van de kinderen (artikel 198 Mudawwana);¹²³
- als zij de verzorging van de kinderen op zich neemt een *hadāna*-vergoeding (artikel 167 in verbinding met artikel 88 lid 6 Mudawwana).¹²⁴

Nadat de rechter toestemming heeft verleend, wordt er een verstotingsakte opgemaakt door de *'adl*. Het opmaken van de *talāq*-akte is geregeld in artikel 87 en 138 Mudawwana. Hierin wordt bepaald dat zodra de man het bedrag dat door de rechter is vastgesteld in het fonds van de rechtbank heeft gedeponneerd,¹²⁵ de rechtbank toestemming aan de man verleent om de verstotingsakte door twee *'oedoel*, die aan dezelfde rechtbank verbonden zijn, te laten opmaken. De *talāq*-akte dient de gegevens te bevatten die opgesomd zijn in artikel 139 Mudawwana. De vrouw heeft recht om de verstotingsakte te krijgen; de man heeft recht op een afschrift ervan. De rechtbank geeft daarna een met redenen omklede beschikking (*qarar*) af waarin de 'geschiedenis' van de totstandkoming van de *talāq* wordt weergegeven.¹²⁶ De akte van verstoting wordt door de rechtbank verstuurd naar de ambtenaar van de burgerlijke stand in de geboorteplaats van beide echtgenoten.¹²⁷ De ambtenaar van de burgerlijke stand maakt kantmelding van de gegevens van het uittreksel in de geboorteakten van beide echtgenoten.¹²⁸

De Mudawwana erkent zowel een herroepelijke als een onherroepelijke verstoting. De herroepelijke verstoting wordt gedefinieerd in artikel 123 Mudawwana en luidt als volgt:

¹²⁰ Zie: Décret nr. 2-94-31 du 23 rejeb 1415 (26 décembre 1994) relatif à la constitution du Conseil de la famille et à la détermination de ses attributions, Bulletin Officiel nr. 4292 du 1/2/1995, p. 93.

¹²¹ Ben Hounet e.a. 2017, bij rechtbank Rabat, p. 53: het bedrag varieerde van 1.000 tot 6.000 dirham.

¹²² Ben Hounet e.a. 2017, bij rechtbank Rabat, p. 53: het bedrag varieerde van 10.000 tot 80.000 dirham. Hoogte werd afhankelijk gesteld van de leefomstandigheden van het echtpaar en de duur van het huwelijk. Volgens de wet dienen ook de financiële mogelijkheden (draagkracht) en de schuld aan en reden voor de echtscheiding in aanmerking te worden genomen. Zie verderop in de tekst.

¹²³ Ben Hounet e.a. 2017, bij rechtbank Rabat, p. 53: het bedrag varieert van 600 tot 1.000 dirham per kind per maand.

¹²⁴ Ben Hounet e.a. 2017, bij rechtbank Rabat, p. 53: het bedrag varieert van 100 tot 800 dirham per maand. Bedrag is niet afhankelijk van het aantal kinderen, maar van de stand waarin het gezin voor de echtscheiding leefde.

¹²⁵ Uit sommige akten die aan Nederlandse gemeenten zijn overlegd blijkt dat aan de eis van betaling door de man ook voldaan is wanneer betaling aan de vrouw plaatsvindt in plaats van storting in het fonds van de rechtbank.

¹²⁶ Artikel 99 Mudawwana

¹²⁷ Artikel 141 lid 1 Mudawwana.

¹²⁸ Artikel 141 lid 2 Mudawwana.

‘Elke verstoting die de echtgenoot doet plaatsvinden is herroepelijk, met uitzondering van de derde successievelijke [verstoting], de verstoting vóór de consummatie, de verstoting met onderlinge overeenstemming en de verstoting bij volmacht.’

De voorwaarden worden verder uitgewerkt in artikel 124 Mudawwana. De echtgenoot die zijn herroepelijk verstoten echtgenote wenst terug te nemen, dient hiervan getuigenis te laten opnemen door twee ‘oedoeel die de rechter daarvan onmiddellijk in kennis stellen. De rechter dient eerst de echtgenote op te roepen en haar over de herroeping te informeren voordat hij de akte van herroeping bekrachtigt. Indien de echtgenote deze herroeping afwijst kan zij een beroep doen op de procedure van de duurzame ontwijking van artikel 94 Mudawwana (zie paragraaf 4.2.2.b).

De wachttijd (*‘idda*) duidt op het tellen van de reinheidsperioden of -maanden, die op een huwelijksontbinding volgt. De regeling van de *‘idda* is gebaseerd op meerdere verzen van de korān¹²⁹ en *hadieth*. De duur van de *‘idda* is voor vrouwen die menstrueren drie menstruatieperioden (*qoeroe*). Menstrueert de vrouw om welke reden dan ook niet, dan wordt de *‘idda*-periode berekend in drie maanden. De *‘idda* van zwangere vrouwen eindigt door de bevalling of door een miskraam. Gedurende de *‘idda* van een herroepelijke huwelijksontbinding heeft de man de gelegenheid om na te denken over zijn handelen en kan hij terugkomen op zijn beslissing om het huwelijk te ontbinden. Ook na een onherroepelijke huwelijksontbinding is de vrouw aan de *‘idda* gebonden. De reden van de *‘idda* is in dit geval zekerheid te verschaffen over de afstamming van het kind, indien de vrouw in verwachting blijkt te zijn. Indien het huwelijk ontbonden is vanwege het overlijden van de man, heeft de *‘idda* een dubbel oogmerk. Behalve voor de vaststelling van de afstamming na een geconsumeerd huwelijk, is de *‘idda* bedoeld als eerbewijs aan de nagedachtenis van de man en als blijk van medeleven met zijn familie.

De man dient na de verstoting een bepaald geldbedrag, een schadeloosstelling, te betalen aan de vrouw, de zogeheten *moet’a*. Deze plicht is gebaseerd op de korān en *hadieth* en was aanvankelijk bedoeld als smartengeld voor de vrouw om haar leed na de verstoting te verzachten. In de nieuwe Mudawwana heeft de *moet’a* een ruimere betekenis gekregen dan in het oude recht. De term wordt nu als algemene term gebruikt voor het voorzien door de man in de financiële behoeften van de vrouw na iedere vorm van echtscheiding.¹³⁰ Volgens artikel 84 en 113 Mudawwana wordt de *moet’a* in alle gevallen door de rechter vastgesteld. Volgens artikel 84 Mudawwana wordt de *moet’a* vastgesteld na het horen van beide echtgenoten over de redenen van de verstoting, de mate van willekeur waarmee de echtgenoot deze heeft laten plaatsvinden alsmede het verkrijgen van informatie over hun financiële situatie. De ontwikkeling van de Mudawwana op dit gebied van het recht houdt in dat de schuldvraag medebepalend is voor de vaststelling van de hoogte van de *moet’a*.

Naast de *moet’a* is de vrouw gerechtigd tot de kosten van de huisvesting. De wetgever heeft gehoor gegeven aan de eis van vrouwenorganisaties om de huisvesting van vrouw en kinderen te waarborgen gedurende de *‘idda*-periode. De Mudawwana bepaalt in artikel 84 tweede alinea dat de vrouw in de echtelijke woning dient te blijven gedurende deze periode, zelfs wanneer het een huurwoning betreft. Als dat niet mogelijk

¹²⁹ Soerat Al-Baqara, vers 228 en soerat A-Talaq, verzen 1 en 4.

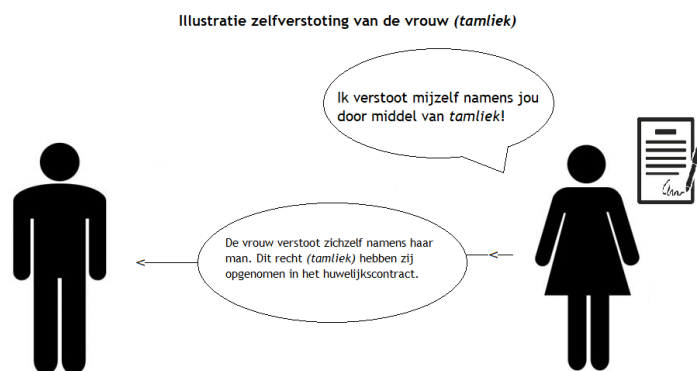
¹³⁰ Jordens-Cotran 2007, p. 320.

is, om welke reden dan ook, dan wordt een andere geschikte woning voor haar gezocht waarbij rekening wordt gehouden met de financiële positie van de man. Is een woning op korte termijn niet beschikbaar, dan stelt de rechtbank de kosten voor de huisvesting vast en wordt het bedrag toegevoegd aan het door de man verschuldigde bedrag. Verlaat de vrouw tijdens de wachtperiode de echtelijke woning zonder toestemming van haar echtgenoot of zonder gegronde reden, dan vervalt haar recht op huisvesting.¹³¹

Tot slot is de vrouw gerechtigd tot een financiële compensatie van de kosten voor het onderhouden van de kinderen. Hierbij dient rekening te worden gehouden met de leefomstandigheden en onderwijskosten van de kinderen voor de verstoting.¹³² De huisvesting van de kinderen maakt deel uit van de verplichtingen van de man jegens zijn kinderen.

De rechter baseert zich bij het bepalen van de verschuldigde bedragen op de verklaringen van beide partijen, het door hen geleverde bewijs over hun inkomsten en hun financiële positie. Deskundigen kunnen zo nodig hierbij worden betrokken. Op grond van artikel 190 Mudawwana is de rechter gehouden de door de man verschuldigde onderhoudsbedragen binnen een maand vast te stellen.¹³³

4.2.1.b Zelfverstoting van de vrouw (*tamliék*)

Uit artikel 89 Mudawwana blijkt dat de verstoting door de vrouw slechts kan plaatsvinden als haar echtgenoot haar daartoe heeft gemachtigd. De man doet dit in het huwelijkscontract, of later, en kent haar dit recht (*tamliék*) toe om, al dan niet onder bepaalde voorwaarden, zichzelf namens hem te verstoten. De man kan de delegatie van deze bevoegdheid tot zelfverstoting later niet meer intrekken.¹³⁴ De Mudawwana bevat geen verplichting van de 'adl om de echtgenoten in te lichten over de mogelijkheid van opneming van een zelfverstotingsbeding in de huwelijksakte. Het aanwenden van de zelfverstoting blijkt ook na invoering van de Mudawwana in 2004 een aangelegenheid van goed geïnformeerde en mondige Marokkaanse vrouwen.¹³⁵

¹³¹ Artikel 196 Mudawwana.

¹³² Artikel 85 Mudawwana.

¹³³ De daadwerkelijke uitbetaling kan problemen opleveren. Hiervoor kan de hulp van een sociaal werker worden ingeroepen, met name bij de betaling van kinderalimentatie. Zijn taak is echter informeel en de het instituut van de sociaal werker is niet heel bekend. Zie hierover Ben Hounet e.a. 2017, p. 54.

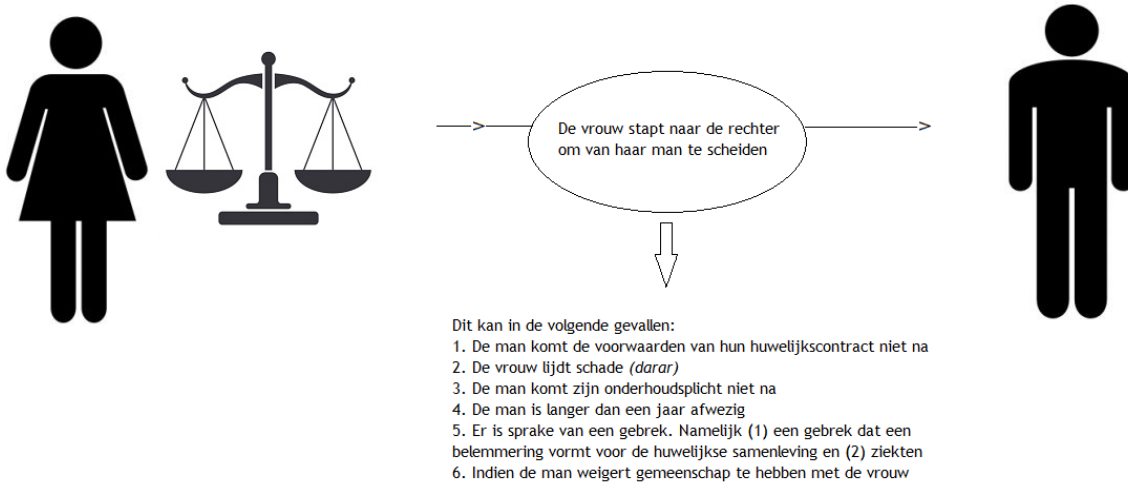
¹³⁴ Artikel 89, laatste alinea, Mudawwana.

¹³⁵ Jordens-Cotran 2007, p. 330.

De uitoefening van de zelfverstoting van de vrouw is aan dezelfde procedure onderworpen als de *talāq*-procedure¹³⁶ zoals hierboven beschreven. De vrouw dient de rechter te verzoeken om toestemming aan de 'adl te verlenen de *talāq*-akte op te maken, conform de eisen van artikel 79 Mudawwana. De verplichte aanwezigheid van beide partijen en de verzoeningspoging van artikel 81 Mudawwana zijn hierbij ook van toepassing. Bij het mislukken van de verzoeningspoging worden de financiële verplichtingen van de man ten aanzien van de vrouw en de kinderen conform artikel 84 en 85 Mudawwana door de rechter bepaald.¹³⁷

4.2.2.a Gerechtelijke echtscheiding (*tatliq*)

Illustratie gerechtelijke echtscheiding (*tatliq*)

De *tatliq* is het recht van de vrouw om zich tot de rechter te wenden voor een echtscheiding. Zij kan dit doen op basis van verschillende gronden.

Niet nakomen voorwaarden in huwelijkscontract

Ten eerste kan de vrouw zich tot de rechter wenden indien haar echtgenoot de voorwaarden opgenomen in de huwelijksovereenkomst niet nakomt.¹³⁸ De ernst van het opnemen van voorwaarden in het huwelijkscontract blijkt reeds uit artikelen 47 en 48 van de Mudawwana die bepalen dat de voorwaarden verplichtend zijn en dat partijen slecht met toestemming van de rechter en in bijzondere omstandigheden geheel of gedeeltelijk van het nakomen van hun verplichtingen ontslagen kunnen worden.

¹³⁶ Artikel 89 Mudawwana.

¹³⁷ Artikel 89, derde alinea, Mudawwana.

¹³⁸ Artikel 47 in verbinding met artikel 48 Mudawwana.

Schade

Ten tweede kan de vrouw zich tot de rechter wenden voor een echtscheiding indien zij schade (*darar*) heeft geleden.¹³⁹ Een eenmalige benadeling is voldoende wanneer de vrouw hierdoor voortzetting van het huwelijk niet meer wenst. De bewijslast ligt bij de vrouw betreffende de door haar beweerde schade. De schade kan met alle bewijsmiddelen worden vastgesteld.¹⁴⁰ Als een vrouw om een echtscheiding vraagt omdat haar man jegens haar geweld gebruikt, zal zij, omdat zij het initiatief tot echtscheiding neemt, aanspraak op de *moet'a* kunnen verliezen. De Mudawwana biedt geen of weinig bescherming tegen huiselijk geweld.¹⁴¹ Als gevolg daarvan zien vrouwen er ook wel vanaf om echtscheiding te vragen, zelfs als dit betekent dat zij onderworpen blijven aan huiselijk geweld.¹⁴²

Niet nakomen onderhoudsplicht

Ten derde kan de vrouw zich tot de rechter wenden voor een echtscheiding indien haar man zijn onderhoudsplicht niet nakomt.¹⁴³ Het onderhoud van de vrouw tijdens het huwelijk is namelijk een van de belangrijkste plichten van de man in het huwelijk.¹⁴⁴

Langdurige afwezigheid

Ten vierde kan de vrouw zich tot de rechter wenden voor een echtscheiding bij afwezigheid van haar man langer dan een jaar. Indien de man zijn vrouw, en dus zijn echtelijke woning, verlaat, levert deze handeling niet alleen een echtscheidingsgrond op voor de vrouw, maar ook een strafrechtelijke mogelijkheid tot vervolging.¹⁴⁵ De grond van deze regeling is dat de vrouw recht heeft op intiem contact met haar man volgens rechtsgeleerden.¹⁴⁶ De vrouw hoeft hierbij niet het nadeel te bewijzen dat zij hierdoor ondervindt, maar slechts zijn afwezigheid.¹⁴⁷ Ook is in de nieuwe Mudawwana bepaald dat indien de echtgenoot is veroordeeld tot meer dan drie jaar gevangenisstraf, de echtgenote een verzoek tot echtscheiding kan indienen.

Gebrek

Ten vijfde kan de vrouw zich tot de rechter wenden indien er sprake is van een gebrek. Het Marokkaanse recht maakt onderscheid tussen twee soorten gebreken die kunnen leiden tot echtscheiding, namelijk gebreken die een belemmering vormen voor de huwelijkse samenleving en ziekten die een gevaar vormen voor het leven of de gezondheid van de andere echtgenoot en waarvan binnen een jaar geen genezing valt te verwachten. Deze golden onder het oude recht alleen met betrekking tot een vordering van de

¹³⁹ Artikel 99 tot en met 101 Mudawwana.

¹⁴⁰ Artikel 100 lid 1 Mudawwana.

¹⁴¹ Het Marokkaanse strafrecht biedt wel bescherming tegen huiselijk geweld. In 2018 is een nieuwe wet aangenomen om huiselijk geweld tegen te gaan.

¹⁴² Aldus Ben Hounet e.a. 2017, p. 68.

¹⁴³ Artikel 94 Mudawwana.

¹⁴⁴ Artikel 94 Mudawwana.

¹⁴⁵ Artikel 479 Marokkaans Wetboek van Strafrecht.

¹⁴⁶ Khamlichi 1994, p. 422-423 en Majouz 1994, p. 224-226 geciteerd in Jordens-Cotran 2007, p. 364.

¹⁴⁷ Jordens-Cotran 2007, p. 364.

echtgenote, maar zijn onder de huidige Mudawwana ook van toepassing op de vordering van de man.¹⁴⁸ Hiermee is bij het voeren van de procedure gelijkheid tussen beiden ontstaan.

Gelofte tot onthouding

Ten zesde kan de vrouw zich tot de rechter wenden indien er sprake is van gelofte tot onthouding of weigeren van omgang door de man. Uit artikel 112 Mudawwana kan het recht van de echtgenote op gemeenschap worden afgeleid. Indien de echtgenoot dit weigert, kan zij haar zaak voorleggen aan de rechter die de echtgenoot een termijn van vier maanden verleent. Indien hij deze omgang weigert spreekt de rechter de echtscheiding uit. Dit artikel, dat gebaseerd is op de korān,¹⁴⁹ wordt beschouwd als een bewijs van de erkenning van de seksualiteit van de vrouw in de islam.

Bij de gerechtelijke echtscheiding verzoekt een van de echtgenoten de rechter om echtscheiding uit te spreken. De rechter dient binnen zes maanden een beslissing te nemen. Ook bij de gerechtelijke echtscheiding moet de rechter eerst een verzoeningspoging ondernemen en bepaalt de rechter de financiële verplichtingen van de man ten aanzien van de vrouw en kinderen. Anders dan bij de *talāq*-procedure spelen de 'oedoeel geen rol bij de *talāq*-procedure. Deze wordt volledig bij de rechtbank gevoerd en de toewijzing of afwijzing van het echtscheidingsverzoek blijkt uit een rechterlijke beschikking.

4.2.2.b Duurzame ontwrichting (shiqāq)

Illustratie duurzame ontwrichting (*chiqāq*)

De man of vrouw kan zich tot de rechter wenden indien er sprake is van duurzame ontwrichting (*shiqāq*). Dit is een volledig nieuwe grond opgenomen in de Mudawwana. Duurzame ontwrichting wordt gedefinieerd als een diepgaande en voortdurende onenigheid tussen de echtgenoten, van een gradatie die de voortdrijving van de huwelijkse relatie onmogelijk maakt.¹⁵⁰ De *shiqāq*-procedure is voor de vrouw interessant, omdat zij noch een specifieke grond noch bewijzen nodig heeft om de echtscheiding te verzoeken. Hoewel de

¹⁴⁸ Jordens-Cotran 2007, p. 367.

¹⁴⁹ Surah Al-Nisa, vers 34.

¹⁵⁰ Zie het commentaar bij artikel 94 Mudawwana.

rechters in de praktijk in het begin onwennig stonden ten aanzien van deze procedure, was dit toch een belangrijke stap richting gelijkheid tussen man en vrouw in het Marokkaanse echtscheidingsrecht.¹⁵¹

Naar aanleiding van een aanwijzing van het Marokkaanse ministerie van Justitie worden echtscheidingsverzoeken in principe altijd gehonoreerd en bestaat de rol van de rechter vooral nog uit het bepalen van financiële aanspraken voor de vrouw en de kinderen. Een geïnterviewde wetenschapper gaf aan dat het cruciaal is om een goede advocaat in de armen te nemen die de belangen van de vrouw en de kinderen goed kan behartigen. Het komt namelijk nog vaak voor dat de uitkomsten van de financiële aanspraken voor de vrouw en de kinderen tegenvallen indien er geen capabel advocaat betrokken is bij de zaak. Onder omstandigheden kan voor partneralimentatie en kinderalimentatie een beroep worden gedaan op een hulpfonds.¹⁵²

Artikel 94 Mudawwana bepaalt dat indien een of beide echtgenoten aan de rechtbank verzoeken een geschil te beslechten welke aanleiding geeft tot duurzame ontwrichting, de rechter altijd alles in het werk dient te stellen om een verzoening te bewerkstelligen. Deze verzoeningspoging is hetzelfde als bij de *talāq*-procedure. In artikel 95 Mudawwana wordt uitvoerig ingegaan op de rol en werkwijze van de arbiters, omdat de *shiqāq*-procedure erop gericht is om de echtgenoten te verzoenen.¹⁵³ De rechter dient, behoudens uitzonderlijke omstandigheden, binnen een termijn van zes maanden een uitspraak te doen in de procedure.¹⁵⁴ Indien de verzoening niet bewerkstelligd kan worden en de duurzame ontwrichting voortduurt, spreekt de rechter de echtscheiding uit.¹⁵⁵ Hierbij dient de rechter ook de financiële verplichtingen vast te stellen zoals bij de *talāq*-procedure van toepassing is (artikel 84 Mudawwana) en de schadevergoeding (artikel 97 Mudawwana). Vaste rechtspraak is dat als de vrouw bij haar *shiqāq*-verzoek geen geldige reden voor de echtscheiding heeft, of als de oorspronkelijke schuld voor de scheiding bij haar ligt, zij tot het betalen van een schadevergoeding wordt veroordeeld.¹⁵⁶ Deze kan bestaan uit een vergoeding van alle uitgaven die de man voor het huwelijk heeft gemaakt en van de morele schade die de man als gevolg van de echtscheiding lijdt. In deze gevallen heeft de vrouw, volgens rechtspraak van de Marokkaanse Hoge Raad, ook geen aanspraak op de *moet'a*. Heeft de man schuld aan de echtscheiding, dan zal hij een *moet'a* moeten betalen.¹⁵⁷ De hoogte hiervan wordt gebaseerd op 1) de duur van het huwelijk, 2) de financiële situatie van de man, en 3) het motief voor de echtscheiding. Uit onderzoek naar tien jaar toepassing van de nieuwe Familiewet blijkt dat de omvang van de *moet'a* varieert van 5.000 tot 300.000 dirham.

¹⁵¹ P. Kruiniger, *Marokkaanse verstotingsvormen in de Nederlandse rechtspraak. Een juridische beschouwing over de Marokkaanse kuhl en talaq in het kader van de erkenning in Nederland*, Tilburg: Celsus 2008, p. 84-90.

¹⁵² Wet no. 41-10 tot vaststelling van de voorwaarden en procedures voor het ontvangen van uitkeringen van het bijstandsfonds voor familie zaken (*La loi no. 41-10 fixant les conditions et procédures pour bénéficier des prestations du Fonds d'entraide familiale*) van 22 februari 2018, *Bulletin Officiel* no. 6656 van 15 maart 2018, p. 587. Adala.justice.gov.ma/fr/Legislation/textesjuridiques_famille.aspx, laatstelijk geraadpleegd op 19 februari 2021.

¹⁵³ Jordens-Cotran 2007, p. 354.

¹⁵⁴ Artikel 113 lid 1 Mudawwana.

¹⁵⁵ Artikel 97 Mudawwana.

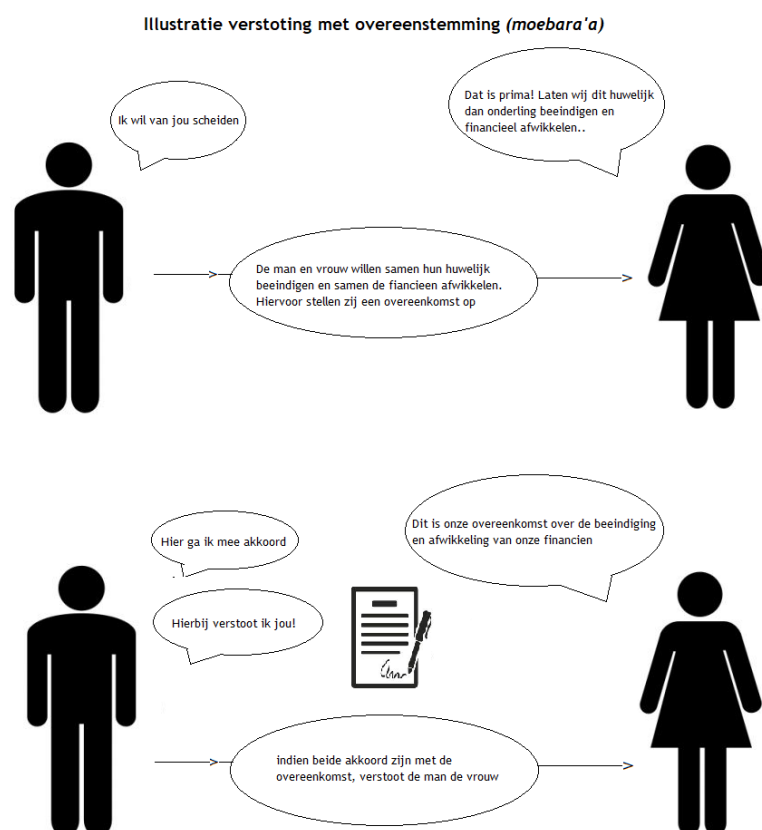
¹⁵⁶ Artikel 97 Mudawwana. Opmerkelijk is dat deze vergoeding niet wordt genoemd in het onderzoek van Ben Hounet e.a. 2017.

¹⁵⁷ Artikel 84 Mudawwana.

4.2.3 Verstoting met overeenstemming (*khoel'* en *moebāra'a*)

Het aantal echtscheidingen dat in Marokko tot stand komt op basis van wederzijdse overeenstemming tussen de echtgenoten, heeft een grote vlucht genomen. De Mudawwana en het islamitische recht zien het recht van de man om het huwelijk door een *talāq* te beëindigen als een subjectief recht, waarmee hij naar eigen inzicht kan handelen. Hij kan zich, bijvoorbeeld, jegens zijn vrouw verplichten de *talāq* uit te spreken, hetzij omdat beiden de zinloosheid van de voorzetting van het huwelijk inzien; deze overeengekomen huwelijksontbinding wordt *moebāra'a* genoemd.¹⁵⁸ Hij kan zich ook bij overeenkomst tot de *talāq* verplichten omdat zij daarom vraagt en daarvoor een tegenprestatie aanbiedt; deze overeenkomst heet *khoel'*. In de praktijk blijken de *khoel'*-scheiding en de *moebāra'a*-scheiding wezenlijk van elkaar te verschillen. De *khoel'*-scheiding is gebaseerd op ongelijkheid van de echtgenoten en verlangt van de vrouw dat zij afstand van haar rechten doet. De *moebāra'a* is gebaseerd op gelijkheid tussen de echtgenoten en op afspraken die het gevolg zijn van onderhandelingen.

4.2.3.a Verstoting met overeenstemming (*moebāra'a*)

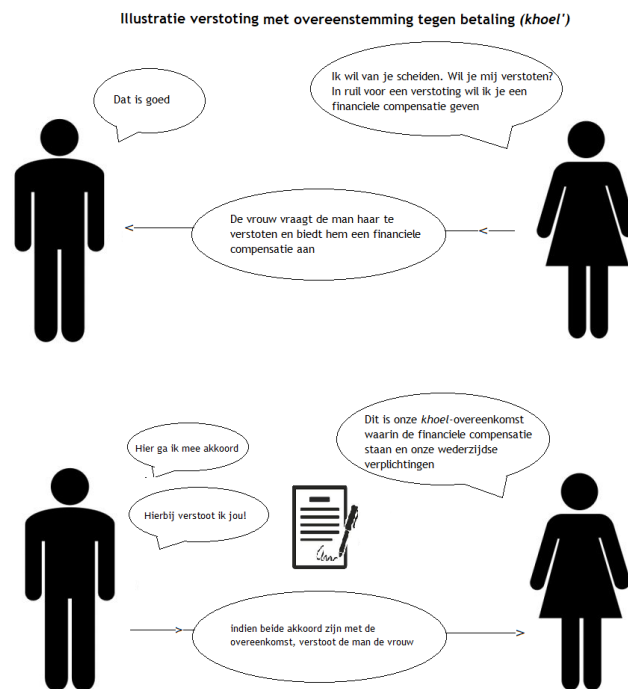

In de *moebāra'a*, ook wel '*talāq* bij overeenkomst' genoemd, komen partijen onderling overeen hun huwelijk te beëindigen en financieel af te wikkelen. Artikel 114 Mudawwana vereist een rechterlijke

¹⁵⁸ Artikel 114 Mudawwana.

toestemming voor het opmaken van deze overeenkomst. Op grond van deze overeenkomst spreekt de man vervolgens de *talāq* uit. De rechter zal allereerst trachten beiden te verzoenen, en indien de verzoening niet slaagt verleent de rechtbank toestemming voor de getuigenis tot de verstoting alsmede de vastlegging daarvan.¹⁵⁹ Anders dan bij de gewone *talāq* of de *khoel'* hebben partijen *moebāra'a* over en weer geen financiële verplichtingen meer en is de verstoting onherroepelijk.¹⁶⁰

4.2.3.b Verstoting met overeenstemming tegen betaling (*khoel'*)

Hoewel de *khoel'* een van de mogelijkheden tot echtscheiding met wederzijdse instemming is zoals geregeld in artikel 114 Mudawwana, heeft de Marokkaanse wetgever ervoor gekozen om een bijzondere regeling van deze traditionele vorm van scheiding in artikel 115 Mudawwana op te nemen.

Zoals besproken is de *khoel'* een echtscheidingsvorm waarbij de echtscheiding tot stand komt met wederzijdse instemming. De man verstoot de vrouw (op haar verzoek) in ruil voor een compensatie. Uit het literatuuronderzoek en de interviews blijkt dat er geen gebruikelijke compensatie bestaat voor de *khoel'*. Geïnterviewden geven aan dat de compensatie voor de *khoel'* afhankelijk is van de financiële omstandigheden van de man en vrouw, de reden waarom zij uit elkaar gaan en de rechter die uitspraak doet in hun zaak. De *khoel'* wordt als een wederkerige overeenkomst gezien. De man en de vrouw leggen in een overeenkomst vast wat hun wederzijdse verplichtingen zijn.¹⁶¹ Tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel voor de nieuwe Mudawwana is benadrukt dat alleen de vrouw bevoegd is tot een *khoel'*-ontbinding. Nieuw in de Mudawwana is dat de vrouw niet meer verplicht is om de eisen van de man met betrekking tot de compensatie te aanvaarden. In het verleden gebeurde het namelijk vaak dat de vrouw, om tot de echtscheiding te komen, bereid was daarvoor zeer zware offers te brengen: ze zag af van

¹⁵⁹ Artikel 114 lid 3 Mudawwana.

¹⁶⁰ Artikel 124 Mudawwana.

¹⁶¹ Kruiniger 2008, p. 106.

haar rechten en/of van het krijgen van een compensatie en/of was bereid tot teruggave van bruidsgave.¹⁶² Nu kan de vrouw op basis van artikel 120 Mudawwana het geschil aan de rechter voorleggen, waardoor de onderhandelingen uiteindelijk onder toezicht van de rechtbank komen te staan die toeziet op de concrete omstandigheden. Lid 2 van het artikel bepaalt verder dat indien de echtgenoot niet tegemoetkomt aan het verzoek tot verstoting en de echtgenote volhardt, zij een beroep kan doen op de *shiqāq*-procedure, zoals hiervoor uiteengezet. Zoals de Mudawwana eisen stelt aan de motieven van de man voor de verstoting heeft de Marokkaanse wetgever ook eisen gesteld aan de motieven van de vrouw voor een geldige totstandkoming van de *khoel'*. Zoals eerder besproken, wordt in artikel 70 Mudawwana aangespoord om 'slechts bij uitzondering' over te gaan tot een huwelijksontbinding van welke vorm dan ook. Hier valt de *khoel'* ook onder.

De procedure voor beëindiging van het huwelijk met wederzijdse instemming, is geregeld in artikel 114 Mudawwana.¹⁶³ De toestemming van de rechter voor het opmaken van de akte is hiervoor vereist evenals een verzoeningspoging en het opmaken door de twee 'oedoele' van de akte.¹⁶⁴ De datum van totstandkoming van de *khoel'* is de datum van de verklaring (*ishhaad*) van de man ten overstaan van de 'adl' dat hij met de *khoel'* instemt. In de Mudawwana zijn eisen gesteld aan de wijze waarop die *khoel'*-overeenkomst tot stand komt. Om geldig te zijn, dient de *khoel'* uit vrije wil te geschieden, zonder psychische of fysieke dwang en zonder 'schade' aan de vrouw te berokkenen.¹⁶⁵ De *khoel'* die met een dergelijk wilsgebrek tot stand komt is relatief nietig. Dat houdt in, dat de huwelijksontbinding overeind blijft, terwijl de man geen recht kan doen gelden op de overeengekomen compensatie. Uit de wet en de toelichting erop zou geconcludeerd kunnen worden dat de dwang en de benadeling door *de man* uitgeoefend moet worden.¹⁶⁶ Het is onduidelijk of dwang door derden dezelfde gevolgen heeft.

De Mudawwana zwijgt over de omvang van de compensatie, hoewel de rechtsgeleerden van de verschillende islamitische wetscholen zich daarover uitvoerig hebben uitgelaten. Omdat de Mudawwana erover zwijgt, geldt in het Marokkaanse recht de malekitische leer die partijen vrijlaat in de bepaling van de omvang van de compensatie. Artikel 118 van de Mudawwana stelt wel een morele plicht van matiging en redelijkheid in het vaststellen van de omvang van de compensatie.

In de praktijk eist de man meestal 'de teruggave van de bruidsgave'.¹⁶⁷ Hiermee wordt bedoeld dat de man het equivalent van de bruidsgave als voorwaarde mag stellen voor het instemmen met de *khoel'*. Artikel 120 Mudawwana bepaalt dat wanneer de echtgenoten het eens zijn over de huwelijksontbinding maar geen akkoord over de compensatie kunnen bereiken, zij een beroep op de rechter kunnen doen om een poging tot verzoening te ondernemen. Slaagt hij daar niet in dan bepaalt de rechter de omvang van de compensatie van de vrouw aan de man. Hierbij dient hij rekening te houden met de omvang van de bruidsgave die de vrouw heeft ontvangen, de duur van het huwelijk, de motieven van de vrouw om een *khoel'* te initiëren en de financiële positie van de echtgenoten.¹⁶⁸ Uit de summiere toelichting op artikel

¹⁶² Foblets 2009, p. 99.

¹⁶³ Artikel 115 in verbinding met artikel 114 Mudawwana.

¹⁶⁴ Artikel 72 Mudawwana.

¹⁶⁵ Artikel 117 Mudawwana.

¹⁶⁶ 'Dalil amali limoedawanat aloesra' (Gids over de familiewet voor de rechtspraktijk), *Silsilat ashoeroeh wa dalael*, nr. 1, 2004, p. 83.

¹⁶⁷ Jordens-Cotran 2007, p. 344.

¹⁶⁸ Artikel 120, eerste alinea, Mudawwana.

120 Mudawwana blijkt dat bij weigering door de man een *shiqāq*-procedure op eenvoudige wijze gevoerd kan worden, zonder het aanleggen van een nieuw dossier door de vrouw.¹⁶⁹ Anders dan met de *khoel'*, kan de man in de *shiqāq*-procedure niet altijd recht op een compensatie doen gelden. Dat zou voor hem een reden kunnen zijn om de scheiding door *khoel'* te aanvaarden, ondanks zijn onenigheid met de door de rechter vastgestelde compensatie.

4.3 De procedure; praktische aspecten

In het onderzoek van Hounet¹⁷⁰ wordt een aantal complicaties besproken die partijen kunnen ondervinden bij het verkrijgen van toegang tot de rechter. Partijen dienen onder meer griffiegeld te betalen¹⁷¹ en te betalen voor de betekening.¹⁷² De termijn tussen de betekening (de oproep om te verschijnen) en de datum waarop partijen moeten verschijnen, is vijf tot vijftien dagen voor partijen die woonplaats of verblijfplaats in Marokko hebben, en twee maanden voor partijen die woon- of verblijfplaats in Europa hebben.¹⁷³ Partijen kunnen met of zonder advocaat op zitting verschijnen. Aangeraden wordt door geïnterviewden om altijd op zitting te verschijnen met een goede advocaat. In het onderzoek naar familiezaken bij de Rechtbank Rabat wordt een voortdurende van sociaaleconomische ongelijkheden bij de toegang tot de echtscheiding gesignaleerd. Hierdoor worden echtscheidingsprocedures vertraagd of besluit de vrouw haar echtscheidingsverzoek in te trekken.¹⁷⁴

4.4 Voorlopige voorzieningen

Indien sprake is van een herroepelijke huwelijksontbinding loopt gedurende de wachttijd, dus zolang het huwelijk nog voortduurt en niet definitief is ontbonden, de verplichting van de man om in het levensonderhoud en de huisvesting van vrouw en kinderen te voorzien, door. De rechter kan bepalen welk bedrag de man in deze periode aan de vrouw moet betalen.

Indien een echtscheidingsverzoek aan de rechter is voorgelegd of een verzoek aan de rechter om toestemming voor het tot stand brengen van een verstoting, en de echtgenoten niet meer samenwonen,¹⁷⁵ kan de rechter in afwachting van zijn beslissing/vonnis, voorlopige voorzieningen treffen die hij passend acht voor de vrouw en de kinderen. Dat kan hij uit zichzelf doen (ambtshalve) of als de vrouw hierom verzoekt. Deze voorzieningen kunnen bijvoorbeeld betreffen de keuze om in te wonen bij de familie van de vrouw dan wel die van de man, en het treffen van een omgangsregeling voor de man.

De voorlopige voorzieningen worden onmiddellijk door het Openbaar Ministerie ten uitvoer gelegd, aldus artikel 121 van de Mudawwana.

¹⁶⁹ Gids (2004), p. 84.

¹⁷⁰ Ben Hounet e.a. 2017, p. 46-52.

¹⁷¹ Ben Hounet e.a. 2017, bij rechtbank Rabat, p. 53: 160 dirham voor een echtscheidingsverzoek.

¹⁷² Welke afhankelijk is van de afstand tussen de gewone verblijfplaats van partijen en het gerecht.

¹⁷³ Ben Hounet e.a. 2017, p. 49.

¹⁷⁴ Ben Hounet e.a. 2017, p. 67.

¹⁷⁵ Artikel 121 Mudawwana spreekt hier van 'dat de samenwoning tussen de echtgenoten onmogelijk is'.

4.5 Gevolgen van huwelijksontbinding

Na de huwelijksontbinding treden er belangrijke rechtsgevolgen in zoals het verval van de erfrechtelijke aanspraken tussen de echtgenoten,¹⁷⁶ de opeisbaarheid van financiële aanspraken, verdeling van de goederen, de verdeling van het gezag over de kinderen en zoals eerder besproken de plicht van de vrouw om zich aan een wachttijd te houden (*'idda*). Op het gezag van de kinderen wordt in hoofdstuk 6 nader ingaan.

4.6 Beëindigen informele huwelijken

Een informeel huwelijk dat gebaseerd is op de islam kan beëindigd worden door de islamitische echtscheidingsvormen, de *talāq*, de *khoel'* en de *moebāra'a*, zonder tussenkomst van de burgerlijke rechter. Dat houdt in dat de man de scheiding eenzijdig uitspreekt en daarmee het informele huwelijk beëindigt, of dat de vrouw om een scheiding vraagt aan de man tegen eventuele teruggave van de bruidsgave. De Marokkaanse wet biedt geen mogelijkheid om een informeel huwelijk door of met toestemming van de rechter te laten beëindigen. Als de echtgenoten dit wel willen, zullen zij hun informele huwelijk eerst via de rechter moeten laten bevestigen.¹⁷⁷

4.7 Marokkaans IPR en de huwelijksontbinding

Zoals eerder besproken geldt artikel 2 van de Mudawwana waardoor een echtscheiding in Marokko wordt beheerst door het Marokkaanse recht zodra een van de echtgenoten de Marokkaanse nationaliteit bezit of moslim is.

4.8 Marokkaans IPR en alimentatie

Omdat artikel 2 Mudawwana geldt worden ook alimentatieverzoeken in Marokko beheerst door het Marokkaanse recht zodra een van de partijen de Marokkaanse nationaliteit bezit of moslim is. Dat geldt zowel voor partneralimentatie als kinderalimentatie, ofwel: het levensonderhoud van de vrouw als dat van de kinderen. De verplichting tot het voorzien in het levensonderhoud van de kinderen loopt na een echtscheiding door. Is de man in een buitenlands (lees: Nederlands) rechterlijk vonnis veroordeeld tot het betalen van levensonderhoud aan de vrouw ten behoeve van de vrouw en de kinderen, dan kan de vrouw in Marokko dit levensonderhoud niet nog eens bij de Marokkaanse rechter vorderen. Het *Cour de Cassation* heeft in meerdere zaken beslist dat buitenlandse rechterlijke alimentatie-uitspraken in Marokko gelden zonder dat hiervoor een procedure bij de rechter nodig is en dat deze de man ontslaan van zijn onderhoudsverplichtingen uit het Marokkaanse recht.¹⁷⁸ Er is geen verdrag tussen Nederland en Marokko dat Marokko hiertoe verplicht.

¹⁷⁶ Artikel 332 Mudawwana.

¹⁷⁷ Artikel 16 Mudawwana.

¹⁷⁸ Loukili 2016, p. 84.

4.9 Erkenning Nederlandse huwelijksontbinding

De erkenning van een in Nederland uitgesproken echtscheiding geschiedt in Marokko niet van rechtswege. De echtscheidingsbeslissing dient door de Marokkaanse rechter eerder erkend te worden en van een bevel tot tenuitvoerlegging, een exequatur, voorzien te worden om rechtsgevolg te hebben in de Marokkaanse rechtsorde. Deze procedure is sinds de Mudawwana van 2004 vereenvoudigd.¹⁷⁹

Op grond van artikel 128 lid 2 van de Mudawwana en met inachtneming van de bepalingen in het Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering gelden de volgende zes voorwaarden. De Nederlandse (of andere buitenlandse) rechterlijke echtscheidingsbeslissing:

- moet onherroepelijk zijn;¹⁸⁰
- moet genomen zijn door een buitenlandse rechter die bevoegd is naar internationale en interne maatstaven;¹⁸¹
- moet genomen zijn na een behoorlijke procedure waarin onder meer het recht op verdediging is gerespecteerd;¹⁸²
- mag niet in strijd zijn met de Marokkaanse openbare orde;¹⁸³
- moet gebaseerd zijn op gronden tot beëindiging van het huwelijk die niet in strijd zijn met de bepalingen van de Mudawwana 2004; en
- moet voorzien zijn van een verlot tot tenuitvoerlegging door de Marokkaanse rechter.¹⁸⁴

Partijen die erkenning verzoeken dienen de volgende vereiste documenten te overleggen: (1) het gewaarmerkte afschrift van de Nederlandse echtscheidingsbeslissing; (2) het originele bewijs van inschrijving van de echtscheiding; en (3) een bewijs dat de beslissing in kracht van gewijsde is gegaan in Nederland. Alle documenten dienen door een beëdigd vertaler in het Arabisch vertaald en gelegaliseerd te zijn. Het Marokkaanse Openbaar Ministerie dat als partij optreedt, kan binnen vier weken beroep aantekenen tegen de erkenning.¹⁸⁵ Indien er geen beroep wordt ingesteld, wordt de erkenning definitief en moet de erkende echtscheiding gemeld worden bij het Marokkaanse Register van de Burgerlijke Stand.

¹⁷⁹ P. Kruiniger, *Niet langer geketend aan het huwelijk. Juridische instrumenten die huwelijkse gevangenschap kunnen voorkomen of oplossen*, Maastricht: Maastricht University 2018, p. 132-143.

¹⁸⁰ Artikel 431 Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

¹⁸¹ Artikel 128, tweede alinea, Mudawwana in verbinding met artikel 430 en 431 Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

¹⁸² Zie toelichting op artikel 128 tweede alinea Mudawwana.

¹⁸³ Artikel 128, tweede alinea, Mudawwana in verbinding met artikel 430 Marokkaans Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

¹⁸⁴ Artikel 128 Mudawwana en artikel 430 in verbinding met artikel 431 Marokkaans Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

¹⁸⁵ Artikel 3 Mudawwana.

Hoofdstuk 5 Afstamming en registratie

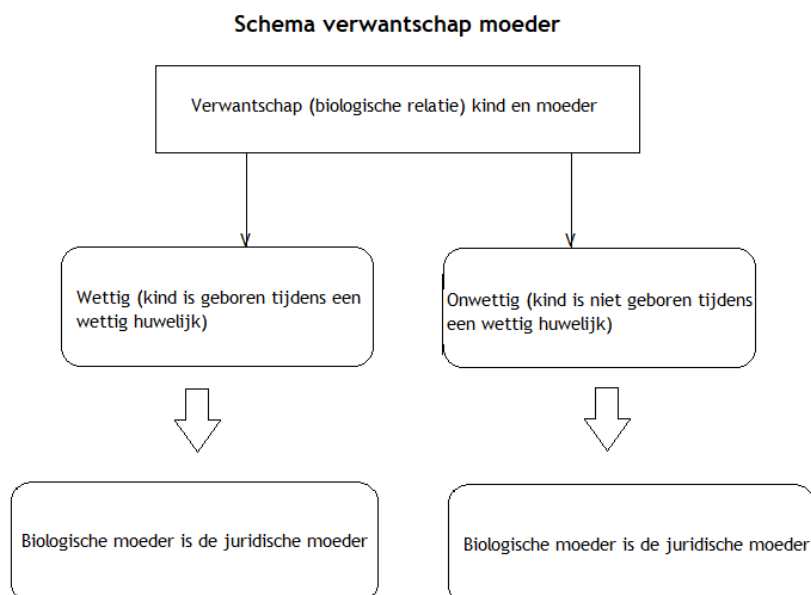
5.1 Inleiding in afstamming en geboorteregistratie

In dit hoofdstuk zal de wet- en regelgeving omtrent de afstamming en de registratie van geboortes in Marokko uiteen worden gezet. Het Marokkaanse afstammingsrecht wordt in dit hoofdstuk niet uitputtend beschreven, maar enkel de elementen die logischerwijs een rol kunnen spelen bij situaties van huwelijksdwang en achterlating worden belicht.

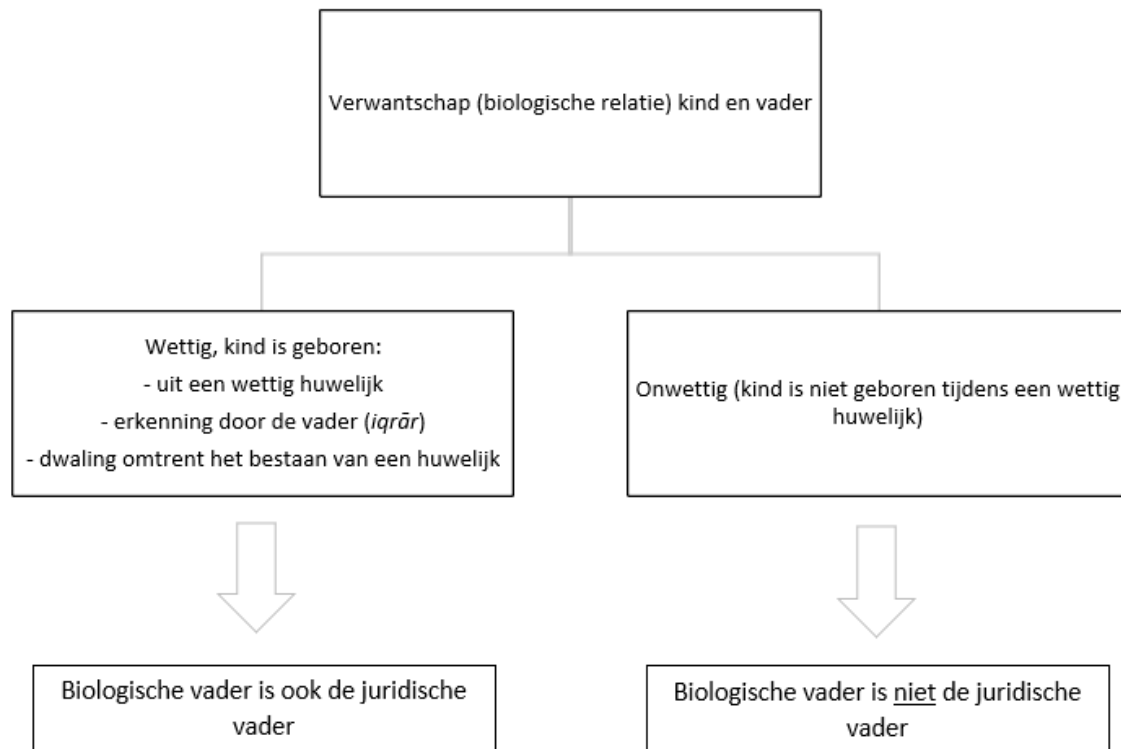
In hoofdstuk 3 van de Mudawwana worden de regels met betrekking tot de geboorte en haar gevolgen beschreven. Dit hoofdstuk in de Mudawwana is onderverdeeld in drie delen: verwantschap en afstamming, verzorging en het laatste deel over het levensonderhoud. In dit hoofdstuk wordt enkel de wet- en regelgeving uit het eerste deel, verwantschap en afstamming, besproken. Volgens artikel 54 aanhef en sub 3 van de Mudawwana heeft een kind jegens zijn ouders recht op afstamming.

5.2 Verwantschap en afstamming

De term verwantschap ziet op de biologische relatie tussen personen. Het enkele bestaan van verwantschap brengt binnen het Marokkaanse recht nog geen juridische gevolgen met zich mee. Uit artikel 142 van de Mudawwana kan worden afgeleid dat verwantschap tot stand komt tussen een kind en zijn ouders door geboorte uit de ouders. Verwantschap kan zowel wettig als ook onwettig zijn.

Schema verwantschap vader

Een wettige verwantschapsrelatie heeft onder andere de volgende juridische gevolgen:

- Het kind krijgt de Marokkaanse nationaliteit indien de moeder en/of vader de Marokkaanse nationaliteit heeft.¹⁸⁶
- Het kind wordt de wettige erfgenaam van de ouders.
- Het is niet toegestaan voor het kind om met een bloed-, aan- of zoog verwant te huwen.
- De vader is automatisch de wettelijke vertegenwoordiger van het kind. Zonder bijzondere omstandigheden is het niet mogelijk om hiervan afstand te doen.
- De rechten die voortvloeien uit artikel 54 Mudawwana.

Verwantschap tussen de moeder en het kind heeft altijd juridische gevolgen, ongeacht of deze verwantschap wettig of onwettig is. Er kan dus worden gesteld dat de biologische moeder van het kind ook de juridisch moeder is.¹⁸⁷

In het Marokkaanse recht is het strafbaar om buiten het huwelijk geslachtsgemeenschap te hebben. Indien een kind wordt geboren als gevolg van dit strafbare contact, brengt de geboorte van het kind onwettige

¹⁸⁶ Marokkaanse Wet op de Nationaliteit (*Le Code de la Nationalité Marocaine*). Zie in aanvulling op deze wet: Dahir n° 1-07-80.

¹⁸⁷ De verwantschap van de moeder kan worden bewezen door het feit van de geboorte, door erkenning en in een daartoe strekkend rechterlijk vonnis. Een uitputtende beschrijving valt buiten het bereik van deze rapportage.

verwantschap tussen de biologische vader en het kind met zich mee. Als gevolg hiervan ontstaan tussen de biologische vader en het kind nooit wederzijdse rechtsbetrekkingen. In andere woorden, de biologische vader van het kind kan niet de juridisch vader zijn/worden. Het verschil tussen het wettige en onwettige verwantschap speelt een rol bij de biologisch vader van het kind.

In onderstaand overzicht komt naar voren op welke drie wijzen de biologische vader ook een wettige verwantschap heeft met het kind.

5.2.1 Afstamming vanwege het bed

Indien een kind wordt geboren gedurende een huwelijk tussen de man en de vrouw, vanaf zes maanden na de huwelijksluiting¹⁸⁸ terwijl gemeenschap mogelijk was,¹⁸⁹ wordt vermoed dat de man de wettige vader is van dit kind. De wettige afstamming tussen een kind en de man staat ook vast indien de minderjarige wordt geboren binnen één jaar na de huwelijksontbinding.

Indien het kind is verwekt ten tijde van een vernietigbaar huwelijk, staat dit het ontstaan van een wettige afstammingsrelatie niet in de weg.¹⁹⁰ Zoals uit artikel 58 Mudawwana blijkt, kan een wettige verwantschapsrelatie ook ontstaan uit een nietig huwelijk. Hierbij is het wel belangrijk dat de man geen weet had van het bestaan van het huwelijksbeletsel.

5.2.2 Afstamming vanwege dwaling

In artikel 155 Mudawwana staat dat indien de man in dwaling geslachtsgemeenschap heeft gehad met de moeder van het kind, het kind in een wettige afstammingsrelatie tot de man komt te staan. Het oorspronkelijke doel van de wetgever was *'om de situatie van buitenechtelijke kinderen te regulariseren door een verloving te beschouwen als een gebrekkig huwelijk, dat de rechter verplicht om bepaalde gevolgen te erkennen, zoals de afstamming van kinderen die uit dergelijke relaties worden geboren'*.¹⁹¹ In het artikel wordt de eis gesteld dat het kind na zes maanden of maximaal 1 jaar na de geslachtsgemeenschap geboren dient te worden. De zwangerschap dient tijdens de verloving (of buiten een huwelijk¹⁹²) te zijn ontstaan en kan onder de in artikel 156 opgenomen voorwaarden een wettige afstammingsrelatie tot gevolg hebben.¹⁹³ Het Marokkaanse *Cour de Cassation* heeft deze voorwaarden teruggebracht tot één voorwaarde, namelijk dat de man het kind moet erkennen. Hierdoor is artikel 156 feitelijk zonder betekenis geworden omdat de erkenning al door artikel 160 (zie volgende paragraaf) wordt geregeld.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Artikel 154 lid 2 Mudawwana.

¹⁸⁹ Indien bij de huwelijksluiting de partijen niet aanwezig waren en zij elkaar pas veel later hebben kunnen ontmoeten, kan geen wettige afstamming tot stand komen tussen de man en het kind.

¹⁹⁰ Voor een uitgebreide beschrijving van het vernietigbare huwelijk wordt verwezen naar hoofdstuk 3 van dit rapport. Zie ook artikel 60 in verbinding met artikel 61 Mudawwana.

¹⁹¹ Loukili 2016, p. 81 : *'(...) de régulariser la situation des enfants nés hors mariage en considérant les fiançailles comme un mariage vicié qui oblige le juge à lui reconnaître certains effets comme la légitimité des enfants nés de tels rapports'*.

¹⁹² Loukili 2016, p. 80.

¹⁹³ Zie artikel 155 in verbinding met artikel 156 Mudawwana.

¹⁹⁴ Loukili 2016, p. 80-81.

Indien de moeder na een verkrachting zwanger blijkt te zijn, staat dit kind niet in een wettige relatie tot de verwekker. Een verkrachting wordt niet gezien als ‘gemeenschap in dwaling’ en heeft dus als gevolg dat een kind enkel in een afstammingsrelatie tot de moeder staat.

5.2.3 Afstamming vanwege erkenning

De erkenning heeft een andere betekenis dan in het Nederlandse recht. Het houdt de erkenning in van het bestaan van wettige verwantschap. In de rechterlijke praktijk in Marokko wordt dit regelmatig toegestaan. Een biologische vader kan een kind als zijn kind erkennen, ook als er geen huwelijk met de moeder is, mits hij zwijgt over het onwettige karakter van de relatie. Uit zijn erkenning kan het (fictief) bestaan van een huwelijksband worden afgeleid.

5.3 Bewijs verwantschap en afstamming

Het kan voorkomen dat een wettige afstammingsrelatie is ontstaan tussen een man en een kind, maar dit bewezen dient te worden. Hierbij kan gedacht worden aan de situatie waarbij een kind is geboren binnen een huwelijk, maar er nagelaten is aangifte te doen van de geboorte. Of een situatie waarbij binnen een huwelijk een kind worden geboren, maar de vader het gezin voor de geboorte heeft verlaten en na een tijd pas bekend is geworden met het bestaan van het kind. Deze situaties kunnen een rol spelen bij achterlating, vandaar dat hier een overzicht wordt gegeven van de bewijsmiddelen die kunnen worden aangedragen om de wettige afstammingsrelatie tussen een vader en het kind te bewijzen. Bewijs van afstamming kan op de volgende manieren worden geleverd:

- een bewijs leveren dat het kind is geboren ten tijde van een huwelijk (bijvoorbeeld door middel van een huwelijksakte), of;
- *lqrār*: de erkenning van de vader van de wettigheid van het kind, bekrachtigd in een door de rechter¹⁹⁵ opgestelde akte¹⁹⁶ of;
- bewijs door een verklaring van twee of meerdere getuigen (*testimonium de auditu*)
- bewijs door elk toegestaan bewijs, waaronder DNA-onderzoek.¹⁹⁷

5.4 Geboorteaangifte

Om de toepasselijke regels te vinden over de geboorteaangifte dient gekeken te worden in de Wet op de Burgerlijke Stand. Deze wet is van toepassing op eenieder met de Marokkaanse nationaliteit en op anderen met betrekking tot geboorte en sterfte op Marokkaans grondgebied. Het registreren van personen brengt bepaalde verplichtingen, maar ook rechten met zich mee. De registratie van personen brengt in dit deel wordt nader ingegaan op de wet- en regelgeving met betrekking tot de geboorteaangifte.

¹⁹⁵ Zaken betreffende het familierecht worden door de rechtbank in eerste aanleg worden behandeld. Zie artikel 18 Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

¹⁹⁶ Een kind geboren door buitenhuwelijkse geslachtsgemeenschap kan niet door erkenning in een wettige afstammingsrelatie tot de biologische vader komen te staan. Erkenning vestigt namelijk geen wettige afstammingsrelatie, maar bevestigt en bewijst enkel het bestaan.

¹⁹⁷ Gids 2004, p. 11. Het gebruik van DNA-onderzoek om het vaderschap vast te stellen, is in Marokko en onder Marokkaanse rechters niet onomstreden. Er zijn namelijk geleerden en rechters die stellen dat omdat biologisch ouderschap volgens islamitisch recht niet voldoende is om afstamming te creëren, DNA-bewijs niet volstaat. Zie Foblets e.a. 2016.

In het geval in Marokko een kind wordt geboren dient men hiervan binnen dertig dagen na de geboorte melding te maken bij een ambtenaar van de Burgerlijke Stand in de geboorteplaats. In eerste instantie heeft de vader de verplichting om melding te maken van de geboorte. Indien de vader afwezig of onbekend is, kan de moeder, een testamentaire voogd, broer of neef ook aangifte doen van de geboorte.¹⁹⁸ De ambtenaar van de Burgerlijke Stand maakt na aangifte een geboorteakte op. De geboorteakte dient ondersteund te worden met een officiële verklaring van de verloskundige/dokter en een Marokkaanse huwelijksakte. Zowel de medische verklaring, alsook de huwelijksakte worden bij de geboorteakte gevoegd.¹⁹⁹

Ook indien in Nederland een kind wordt geboren bij ouder(s) met de Marokkaanse nationaliteit, dient van deze geboorteaangifte te worden gedaan bij de Marokkaanse autoriteiten. Dit is mogelijk bij één van de diverse locaties van het Marokkaanse consulaat in Nederland.²⁰⁰ Deze aangifte dient te gebeuren binnen 1 jaar na de geboorte van het kind.²⁰¹ Het is - voor de Marokkaanse rechtsorde - niet voldoende indien enkel bij de Nederlandse autoriteiten aangifte wordt gedaan van de geboorte. Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, bestaat geen wettige afstammingsrelatie tussen de biologische vader en een kind geboren buiten het huwelijk. Binnen de Nederlandse rechtsorde kan een kind geboren buiten het huwelijk door de biologische vader worden erkend en ingeschreven in het geboorteregister. Deze Nederlandse erkenning kan niet in het Marokkaanse geboorteregister worden ingeschreven. Het is enkel mogelijk om een aantekening te maken in het geboorteregister indien partijen een (Marokkaanse) huwelijksakte kunnen overleggen, of een Marokkaanse akte waarin het vaderschap wordt erkend.

Indien wordt nagelaten om binnen de gestelde termijn aangifte te doen van de geboorte in Marokko of buiten Marokko dan kan de ambtenaar van de burgerlijke stand niet direct alsnog een geboorteakte opmaken. De officier van justitie of eenieder die daar belang bij heeft, dient eerst de rechtbank te verzoeken de geboorte te bevestigen. Met deze uitspraak kan de geboorteakte vervolgens bij de Burgerlijke Stand worden geregistreerd. Het nalaten van de aangifte kan strafrechtelijke gevolgen hebben. Degene die heeft nagelaten om aangifte te doen kan worden gestraft. De straf varieert van een gevangenisstraf van maximaal 1 tot 2 maanden, tot een geldboete.²⁰²

In de praktijk kan de registratie van kinderen soms uitblijven, bijvoorbeeld vanwege ondoorzichtigheid van de procedure of omdat financiële middelen hiervoor ontbreken.²⁰³

5.5 Marokkaans IPR en afstamming

Het is denkbaar dat zich een situatie voordoet waarbij een kind buiten het huwelijk wordt geboren in Nederland bij biologische ouders die een link hebben met de Marokkaanse rechtsorde (en waarop volgens

¹⁹⁸ Zie artikel 16 Wet op de Burgerlijke Stand (Dahir n° 1-02-239).

¹⁹⁹ Zie artikel 17 Uitvoeringswet Wet op de Burgerlijke Stand (Décret n° 2-99-665).

²⁰⁰ Zie de volgende website voor een overzicht van de gegevens die noodzakelijk zijn voor een geboorteaangifte buiten Marokko: consulat.ma/nl/geboorte-inschrijving-het-register-van-de-burgerlijke-stand-en-het-trouwboekje, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

²⁰¹ F. Kulk, *Parents and children between Dutch, Egyptian, and Moroccan family law*, 2013, p. 77. Voor zover bekend, geldt ook hier dat het strafbaar is indien wordt nagelaten aangifte te doen van de geboorte.

²⁰² Zie artikel 468 van het Marokkaanse Wetboek van Strafrecht.

²⁰³ Een voorbeeld van een alleenstaande moeder is te vinden in Ben Hounet e.a. 2017, p. 48.

Marokkaans recht de bepalingen van de Mudawwana van toepassing zijn).²⁰⁴ Het Nederlandse recht biedt de mogelijkheid voor de biologische vader om tot erkenning van dit kind over te gaan. De biologische vader wordt dan - naar het Nederlandse recht - ook de juridisch vader. Zoals in de voorgaande paragraaf beschreven, kan een biologische vader in Marokko geen juridische vader worden indien een huwelijk ontbreekt. De vraag doet zich dan voor of deze (Nederlandse) buitenhuwelijkse afstamming door Marokko wordt erkend.

Indien de Marokkaanse autoriteiten niet op de hoogte zijn van het ontbreken van het huwelijk, kan het zijn dat de afstamming toch wordt aangenomen. Mocht kenbaar zijn dat het kind buiten een huwelijk is geboren in het buitenland, dan wordt de wettige afstammingsrelatie niet direct overgenomen in Marokko. Om in deze situatie ook een wettige afstammingsrelatie in Marokko te vestigen, is het in de praktijk gebleken dat het onvoldoende is om enkel een Nederlandse akte van de burgerlijke stand te overleggen, omdat deze niet als bewijs van afstamming wordt aangenomen. De afstamming die tot stand is gekomen in Nederland kan wel worden erkend indien deze in overeenstemming is met de regels van het islamitische recht, of indien het bestaan van de afstamming door een Nederlandse rechter in een officiële uitspraak is bevestigd door een toetsing aan de algemene bepalingen van het burgerlijk procesrecht.

²⁰⁴ Artikel 2 van de Mudawwana.

Hoofdstuk 6 Ouderlijk gezag

6.1 Inleiding in het gezag

Nu de relevante wet- en regelgeving omtrent de afstamming en registratie besproken zijn, zal in dit hoofdstuk het ouderlijk gezag besproken worden.

In de preambule bij de nieuwe Mudawwana wordt de bescherming van het belang van het kind benadrukt. Deze bescherming wordt wel als een van de hoekstenen van de nieuwe Marokkaanse wet gezien.²⁰⁵ Dit belang van het kind wordt onder andere gewaarborgd in artikel 54 van de Mudawwana, waarin de rechten van kinderen jegens hun ouders worden gewaarborgd, maar ook in de bepalingen over ouderlijk gezag, afstamming, en de regels over huwelijk en echtscheiding. Het Openbaar Ministerie dient zorg te dragen voor controle op de uitvoering van deze bepalingen.²⁰⁶ De bescherming van het belang van het kind wordt ook gewaarborgd door het opnemen van de relevante bepalingen uit internationale verdragen waarbij Marokko partij is.²⁰⁷

Bij de wijziging van de Mudawwana in 2004 is de bepaling geschrapt waarin stond dat de man het hoofd van het gezin was. Desondanks zijn de bepalingen die het gezag over kinderen ongelijk verdelen tussen de vader en de moeder grotendeels behouden. Hounet e.a. signaleren echter wel dat rechters te maken krijgen met nieuwe sociale werkelijkheden en ontwikkelingen, en dat zij deze proberen te reguleren en te begeleiden. Ontwikkelingen waarop zij wijzen zijn: de toename van betaald werk voor vrouwen, de toestroom van het Marokkaanse platteland naar de stad, en de 'overgang' van de uitgebreide familie naar het kerngezin. De gezamenlijke verantwoordelijkheid van ouders die hieruit voortvloeit, is terug te vinden in artikel 51 leden 3 en 4 van de Mudawwana, waarin aan de echtgenoten een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de kinderen wordt gegeven en echtgenoten worden verplicht om overleg te plegen over kwesties inzake het gezin en de kinderen.

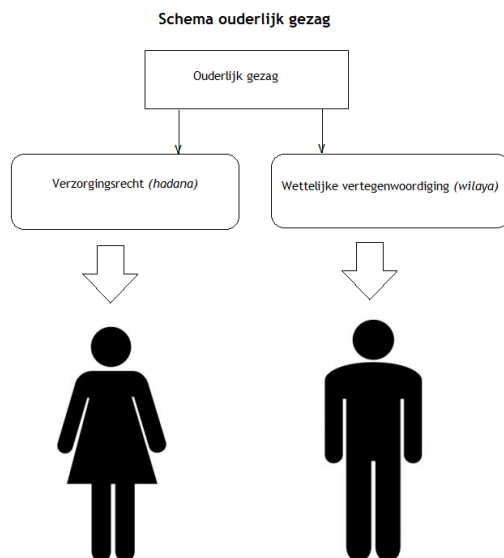
6.2 Verzorgingsrecht versus wettelijke vertegenwoordiging

Het ouderlijk gezag in het Marokkaanse recht kent twee op het islamitische recht gebaseerde elementen, namelijk enerzijds het verzorgingsrecht (*hadāana*) en anderzijds de zeggenschap en wettelijke vertegenwoordiging (*wilāya*).

²⁰⁵ Ben Hounet 2017, p. 24.

²⁰⁶ Ben Hounet 2017, p. 26.

²⁰⁷ Ben Hounet 2017, p. 24 en 59.

Het verzorgingsrecht omvat het verschaffen van voedsel en kleding aan het kind, het schoonhouden van het kind en het omringen van het kind met alle genegenheid en liefde die voor zijn psychische en geestelijke ontwikkeling nodig is.²⁰⁸ Deze verzorging eindigt bij de wettelijke meerderjarigheid (achttien jaar) bij zowel jongens als meisjes.²⁰⁹ Als de ouders met elkaar getrouwd zijn, zijn zij gedurende dat huwelijk gezamenlijk belast met de verzorging (*hadāna*) van hun minderjarige kind.²¹⁰

Na een scheiding, komt dit verzorgingsrecht toe aan de moeder, omdat de moeder in de ogen van islamitische rechtsgeleerden het meest geschikt is om deze taken uit te oefenen. Hierbij is niet vereist dat de moeder moslim is. Artikel 171 Mudawwana bepaalt dat indien de moeder, om welke reden dan ook, niet in staat blijkt te zijn om de *hadāna* uit te voeren dat de vader hiervoor aangewezen is. Indien ook de vader niet in staat blijkt te zijn de *hadāna* uit te voeren, wordt de grootmoeder van moederszijde hiervoor aangewezen. Wanneer geen van drieën in staat is de *hadāna* uit te voeren, wijst de rechter het meest geschikte familielid aan.²¹¹ Zodra het kind 15 jaar is, kan het zelf kiezen te worden verzorgd door moeder of vader.²¹²

Het tweede aspect van het ouderlijk gezag in het Marokkaanse recht, de *wilāya*, is gericht op de toekomst van het kind en het vormen van zijn persoonlijkheid. Dit omvat de beslissing over de schoolopleiding, de morele en religieuze opvoeding en het verlenen van toestemming²¹³ aan de minderjarige. Volgens islamitische rechtsgeleerden is de vader de meest geschikte persoon om deze taken te vervullen.²¹⁴ Een

²⁰⁸ Jordens-Cotran 2007, p. 586.

²⁰⁹ Artikel 166, eerste volzin, Mudawwana.

²¹⁰ Artikel 164 Mudawwana.

²¹¹ De rechter moet erop toezien dat de onderhoudsplichtige geschikte huisvesting voor het kind beschikbaar stelt (artikel 171, laatste zin, Mudawwana). Voor de beoordeling ervan kan de rechter beroep doen op de deskundigheid van maatschappelijk werkers (artikel 172 Mudawwana).

²¹² Artikel 166, tweede volzin, Mudawwana.

²¹³ Hiermee wordt onder andere de wettelijke vertegenwoordiging bedoeld.

²¹⁴ Jordens-Cotran 2007, p. 587.

geïnterviewde wetenschapper omschrijft de *wilāya* als een traditionele gehoorzaamheid aan de vader. De *wilāya* loopt door totdat de wettelijke meerderjarigheid is bereikt.²¹⁵

Als de ouders nooit getrouwd zijn geweest rusten zowel de verzorging als de wettelijke vertegenwoordiging op de moeder. Tussen vader en zijn buitenechtelijk kind bestaat immers geen familierechtelijke betrekking, waardoor geen van de wettelijke gevolgen van afstamming (waaronder *wilāya*) optreedt.²¹⁶ Ten opzichte van de moeder zijn de gevolgen van wettelijke bepalingen voor onwettige kinderen gelijk aan die voor wettige kinderen.²¹⁷

Als de ouders besluiten te scheiden blijft de wettelijke vertegenwoordiging (*wilāya*) in beginsel eenhoofdig uitgeoefend worden door de vader.²¹⁸ Dit is slechts anders als de vader afwezig is of onbekwaam. In dat geval is de moeder de tweede aangewezen persoon die belast is met de wettelijke vertegenwoordiging.²¹⁹ De moeder behoudt haar verzorgingsrecht (*hadāna*) na de echtscheiding, maar kan dit recht verliezen als zij besluit te hertrouwen. De Mudawwana formuleert hiervoor een aantal uitzonderingsgronden die in de volgende paragraaf uiteen gezet zullen worden.

6.3 Verlies verzorgingsrecht

De vrouw kan haar verzorgingsrecht verliezen indien zij hertrouwt. Hier geldt echter een aantal uitzonderingsgronden. De vrouw die hertrouwt behoudt haar recht op *hadāna* zolang het kind jonger is dan 7 jaar.²²⁰ Daarnaast behoudt de vrouw haar recht op *hadāna* als de ontzetting van de moeder van haar zorgtaken schadelijk is voor het kind, ook als het kind ouder is dan 7 jaar.²²¹ Voorts verliest de hertrouwende vrouw de *hadāna* niet als het kind gehandicapt is en zijn verzorging door een andere persoon dan de moeder derhalve 'onmogelijk' wordt geacht.²²² Ook verliest de hertrouwde vrouw de *hadāna* niet indien tussen haar nieuwe echtgenoot en het kind sprake is van bloedverwantschap.²²³ Daarnaast verliest de hertrouwende vrouw de *hadāna* niet indien zij zelf de wettelijke vertegenwoordiger van het te verzorgen kind is.²²⁴ Tot slot behoudt de vrouw die hertrouwt haar recht op de *hadāna* indien de volgende gerechtigde op de *hadāna*, zijnde de vader van het kind, niet binnen een jaar nadat hij kennis heeft genomen van het nieuwe huwelijk van de moeder zijn verzorgingsrecht opeist.²²⁵ Er wordt er dan namelijk vanuit gegaan dat de vader de *hadāna* niet ambieert. De geïnterviewden geven aan dat het niet vaak voorkomt dat vrouwen uit hun *hadāna* worden ontzet indien zij besluiten te hertrouwen. De rechter is namelijk verplicht om een beslissing te nemen in het belang van het kind en in dat belang besluit de rechter vaak dat de moeder de *hadāna* dient te behouden. Geïnterviewden geven aan wel bekend te zijn met enkele gevallen waarin mannen geprobeerd hebben de vrouwen uit hun *hadāna* te ontzetten door de

²¹⁵ Artikel 233 Mudawwana.

²¹⁶ Artikel 148 Mudawwana.

²¹⁷ Artikel 146 Mudawwana.

²¹⁸ Artikel 231 in verbinding met artikel 236 Mudawwana.

²¹⁹ Artikel 231 in verbinding met artikel 238 lid 1 Mudawwana.

²²⁰ Artikel 175 lid 1 Mudawwana.

²²¹ Artikel 175 lid 1 Mudawwana.

²²² Artikel 175 lid 2 Mudawwana.

²²³ Artikel 175 lid 3 Mudawwana. Het huwelijk met de wettelijke vertegenwoordiger - vaak een broer of neef van de vader - acht men als de beste oplossing zowel voor de moeder, wier recht op hertrouwen onder voorwaarden door alle rechtsgeleerden benadrukt wordt, als voor het kind.

²²⁴ Artikel 175 lid 4 Mudawwana.

²²⁵ Artikel 176 Mudawwana.

vrouwen te beschuldigen van overspel en onzedelijk gedrag, en daarmee de vrouwen ongeschikt willen laten verklaren om zorg te dragen over de kinderen. Een geïnterviewde wetenschapper geeft aan dat de rechter vaak niet meegaat²²⁶ in de beschuldigingen van onzedelijk gedrag tenzij er sterk bewijs²²⁷ ligt. Het blijft daarom de norm in het Marokkaanse familierecht dat de vrouw de *hadāna* van de kinderen heeft en deze ook behoudt. Geïnterviewden geven daarnaast ook aan dat, ondanks dat vrouwen vaak de *hadāna* blijven behouden, de angst om eventueel toch het verzorgingsrecht te verliezen bij hertrouwen ervoor zorgt dat veel vrouwen niet hertrouwen en op die manier verder gaan met hun leven. Vele vrouwenorganisaties in Marokko verzetten zich dan ook tegen de beperkingen op hun recht om te hertrouwen na huwelijksontbinding. Deze beperkingen zouden ten eerste in strijd zijn met het recht van de vrouw om te huwen en ten tweede discriminerend naar geslacht aangezien het hertrouwen van de vader na huwelijksontbinding aan geen enkele beperking is onderworpen. De situatie is namelijk niet denkbeeldig dat de vader de moeder ontzet uit de verzorging omdat zij hertrouwd is terwijl hij met een voor de kinderen volstrekt vreemde vrouw gehuwd is. Dit strookt met de in het oude recht nog geldende gedachte dat de vader als hoofd van het gezin zijn echtgenote zal kunnen dwingen om zijn kinderen goed te behandelen, terwijl de moeder, met haar ondergeschikte rol in haar nieuwe gezin, dat niet zal kunnen afdwingen van haar nieuwe echtgenoot.

Leidt het hertrouwen van de moeder niet tot haar ontzetting uit de *hadāna*, dan volgt een vermindering van de onderhoudsverstrekingen van de vader van het kind.²²⁸ Zijn plicht om de kosten van de woning van het kind te betalen vervalt aangezien het kind opgenomen wordt in het nieuwe gezin van de moeder waarin de echtgenoot de kosten van de echtelijke woning draagt. Om dezelfde reden is de vader geen vergoeding meer aan de moeder schuldig wegens haar verzorging van het kind (*hadāna*-vergoeding). De vader blijft echter onderhoudsplichtig ten opzichte van het kind.²²⁹

6.4 Verblijfplaats van het kind na echtscheiding

Uit het gezag dat de vader heeft en zijn verplichting om in het onderhoud van de kinderen te voorzien, vloeit ook voort dat hij de verblijfplaats van de kinderen bepaalt. Ondanks de opvoedingstaken van de vader en het toezicht dat hij op de ontwikkeling van het kind moet uitoefenen, bepaalt artikel 169 Mudawwana echter dwingend dat het kind bij zijn moeder, de verzorgster, moet verblijven. Dat is ook de plaats waar het dient te overnachten. Het kind van vijftien jaar of ouder heeft het recht om na een echtscheiding te kiezen of het bij de vader of de moeder wil wonen.²³⁰ Oefent de moeder de *hadāna* uit, dan onderhoudt de vader nauw contact met het kind. In vroegere tijden speelde de grote afstand tussen de woonplaats van de vader en de nieuwe verblijfplaats van de moeder na echtscheiding een essentiële rol in het verlies van de *hadāna*. Sinds de invoering van de oude Mudawwana in 1957 is de afstand op zich

²²⁶ De geïnterviewde wetenschapper noemt hierbij een zaak waarin een Marokkaanse man een zaak aanspant tegen zijn Belgische ex-vrouw om haar te ontzetten uit haar *hadāna*. De man diende aan te tonen dat zij niet geschikt was om het kind op te voeden. De man bracht in dat zijn ex-vrouw niet geschikt zou zijn om het kind op te voeden omdat zij geen moslima was. De rechter ging hier niet in mee omdat de man vóór het huwelijk reeds wist dat deze vrouw geen moslima was en dit geen reden was om ongeschikt te zijn om een kind op te voeden. Het verzoek van de man werd geweigerd.

²²⁷ Onder sterk bewijs valt ook de situatie dat de moeder zelf aangeeft de kinderen niet te willen of kunnen verzorgen.

²²⁸ Artikel 175, laatste alinea, Mudawwana.

²²⁹ Artikel 175, laatste alinea, Mudawwana in verbinding met artikel 198 Mudawwana.

²³⁰ Artikel 166 lid 2 Mudawwana.

echter niet bepalend voor de Marokkaanse rechter.²³¹ De Marokkaanse Hoge Raad benadrukt in elk van zijn uitspraken, dat het belang van het kind centraal staat en niet het belang van de voogd bij de uitoefening van zijn toezichthoudende taak. Dit leidt tot toewijzing van het verblijf van het kind bij zijn moeder.

6.5.a Gevolgen ouderlijk gezag bij verhuizing binnen Marokko

Uitgangspunt is dat verhuizing van zowel de vader als de moeder naar een andere verblijfplaats binnen Marokko geen gevolgen heeft voor de uitoefening van de verzorgingstaken noch voor de wettelijke vertegenwoordiging van het kind.²³² Uit jurisprudentie van de Marokkaanse Hoge Raad blijkt echter dat de mogelijkheden voor de wettelijke vertegenwoordiger om contact met het kind te onderhouden zwaarder wegen dan de belangen van de verzorger.²³³ Hij moet immers in staat zijn om de belangen van het kind van nabij te volgen. Aangezien de vader van rechtswege als eerste wettelijke vertegenwoordiger aangewezen is en de moeder als eerste verzorger, betekent dit in de praktijk dat de moeder bij verhuizing sneller benadeeld kan worden dan de vader. Zo kan de moeder haar verzorgingsrecht verliezen. Vervallenverklaring van de verzorging wegens verhuizing van een van de ouders vereist in alle gevallen een procedure waarin aangetoond moet worden dat de gezagstaak van de vader door de verhuizing niet naar behoren uitgeoefend kan worden. Dit volgt uit artikel 178 van de Mudawwana.

6.5.b Gevolgen ouderlijk gezag bij verhuizing buiten Marokko

Uitgangspunt is dat de ouders vrij zijn in het treffen van een regeling over het meenemen van het kind buiten Marokko. Het reizen van het kind met de moeder buiten Marokko vereist met andere woorden geen rechterlijke toestemming; de vader moet het hier echter mee eens zijn als hij *wilāya* heeft.²³⁴ Uit de wet noch uit de toelichting erop blijkt dat de toestemming van de vader schriftelijk moet zijn. De vader kan echter op grond van artikel 179 Mudawwana van de rechtbank verzoeken om in de beschikking waarin de *hadāna* toebedeeld wordt of daarna, de eis te stellen dat het kind eerst na toestemming van de wettelijke vertegenwoordiger buiten Marokko meegenomen mag worden. De regeling van artikel 179 Mudawwana is ruim opgesteld; het heeft betrekking op een 'reis van het kind buiten Marokko' en niet alleen op de wens van de moeder om zich buiten Marokko te vestigen. De rechter kan, maar is niet verplicht, om dit verzoek toe te wijzen. Indien de rechter dit verbod toewijst, dient het Openbaar Ministerie de bevoegde instanties hiervan op de hoogte te stellen teneinde maatregelen te nemen om de uitreis van het kind te belemmeren.

6.6 Kafāla

In Marokko wordt geen adoptie uitgesproken, maar kan rechter beoogde verzorgers van een kind de zogeheten *kafāla* toewijzen. De *kafāla* is niet in de Mudawwana maar in een aparte wet geregeld (verder te noemen: *kafāla*-wet).²³⁵ Bij *kafāla* verbindt iemand zich om zich te belasten met de bescherming, opvoeding en het onderhoud van een verlaten kind (*enfant abandonné*) op dezelfde manier als de vader

²³¹ Jordens-Cotran 2007, p. 608.

²³² Artikel 178 Mudawwana.

²³³ Jordens-Cotran 2007, p. 608.

²³⁴ Gids 2014, p. 112.

²³⁵ Wet no. 15-01 relative à la prise en charge (la *kafāla*) des enfants abandonnés, promulguée par le dahir no. 1-02-172 du 13 juin 2002, Bulletin Officiel no. 5035 du 15 septembre 2002, p. 914

van het kind dit zou doen.²³⁶ Als verlaten kinderen worden aangemerkt kinderen die de leeftijd van 18 jaar nog niet hebben bereikt en die zich in een van de volgende twee omstandigheden bevinden: 1. Ouders zijn niet bekend, of vader is niet bekend en moeder heeft het kind verlaten; 2. Ouders met slecht gedrag die hun verantwoordelijkheid voor de bescherming en begeleiding van het kind niet op zich nemen.²³⁷ De procureur des Konings bij de rechtbank in het arrondissement van de woonplaats van het kind of de plaats waar het kind werd aangetroffen, moet een voorlopige maatregel nemen waarin het kind tijdelijk wordt ondergebracht bij een van de door de wet bepaalde instellingen of centra.²³⁸ De procureur zorgt ook voor de inschrijving van het kind bij de burgerlijke stand.²³⁹ Na onderzoek wijst de rechtbank de *kafāla* toe aan de beoogde *kafāla*-verzorgers. Deze moeten moslim zijn.²⁴⁰ Kinderen boven de twaalf jaar moeten hiervoor hun toestemming geven.²⁴¹ Aan de uitspraak dient binnen 15 dagen uitvoering te worden gegeven.²⁴² Een circulaire uit 2012 heeft de bedoeling om *kafāla* van Marokkaanse kinderen door moslims die niet in Marokko wonen, zo goed als onmogelijk te maken.²⁴³

6.7 Marokkaans IPR en het ouderlijk gezag

Marokko is partij bij het Haags Kinderbeschermingsverdrag van 1996. Dit Verdrag geeft, voor transnationale gevallen, regels voor de bevoegdheid van de rechter, het toepasselijk recht, de erkenning van in het buitenland ontstane gezagsverhoudingen, en voor de samenwerking tussen Marokkaanse autoriteiten en autoriteiten van andere verdragslanden. Ook Nederland is partij bij het Haags Kinderbeschermingsverdrag. Marokko dient mitsdien in de verhouding tot Nederland het Verdrag te respecteren en toe te passen. Het lijkt erop dat in de Marokkaanse rechtspraak verdeeldheid bestaat over het verlenen van voorrang aan het Verdrag boven de *Mudawwana*, met name als het gaat om het respecteren van in het buitenland ontstane gezagsverhoudingen als de kinderen in Marokko verblijven. In situaties waarin de vrouw na een echtscheiding met de kinderen in Nederland wil blijven, terwijl de man bepaalt dat de verblijfplaats van de kinderen in Marokko is, heeft het Marokkaanse *Cour Suprême* in meerdere zaken bepaald dat de vrouw dan haar gezagsrecht kwijt kan raken omdat de man het absolute recht heeft de verblijfplaats te bepalen.²⁴⁴ Onder lagere rechters bestaat verdeeldheid. Zij volgen niet steeds de koers van het *Cour Suprême*. Er zijn ook rechters die, als de kinderen in dergelijke gevallen buiten Marokko wonen, voorrang geven aan het belang van het kind en aan internationale Verdragen.²⁴⁵

Bevoegdheid Marokkaanse rechter

Op grond van artikel 5 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag zijn Marokkaanse rechters bevoegd een gezagsbeslissing te treffen als het kind zijn gewone verblijfplaats heeft of (na verhuizing) heeft verkregen in Marokko. Zolang de gewone verblijfplaats van een kind in Nederland is, zou de Marokkaanse rechter zich

²³⁶ Artikel 2 *kafāla*-wet.

²³⁷ Artikel 1 *kafāla*-wet.

²³⁸ Artikel 4 in verbinding met artikel 8 *kafāla*-wet.

²³⁹ Artikel 5 *kafāla*-wet.

²⁴⁰ Artikel 9 *kafāla*-wet.

²⁴¹ Artikel 12 *kafāla*-wet.

²⁴² Artikel 18 *kafāla*-wet.

²⁴³ Circulaire 40 S/2 du 19 septembre 2012.

²⁴⁴ Loukili 2016, p. 83.

²⁴⁵ Loukili 2016, p. 83. Dit volgt ook uit interviews met Marokkaanse rechters: Foblets e.a. 2016, p. 433 e.v.

niet bevoegd moeten verklaren. Als een gezagsverzoek samenhangt met een echtscheidingsverzoek, kan de Marokkaanse rechter het gezagsverzoek wel behandelen, mits beide ouders dit willen en ten minste een van de ouders op het moment van het verzoek de gewone verblijfplaats in Marokko heeft.²⁴⁶ Voor spoedmaatregelen, zoals een voorlopige voogdijvoorziening, die moeten worden genomen, is de Marokkaanse rechter bevoegd als het kind zich in Marokko bevindt, ook als het om een tijdelijk verblijf gaat.²⁴⁷ Voor de ontvoering van kinderen zijn in het Verdrag aparte regels opgenomen.²⁴⁸

Toepasselijk recht

Gezag ontstaat doorgaans van rechtswege bij de geboorte van het kind. Het recht van het land waar het kind bij zijn geboorte gewone verblijfplaats heeft, bepaalt dan het gezag.²⁴⁹ Dit gezag blijft ook bij verhuizing naar een ander land bestaan.²⁵⁰ Ook als een kind van Nederland naar Marokko verhuist, dient Marokko het in Nederland ontstane gezag dus te respecteren, te erkennen.²⁵¹ In geval van een huwelijk en na een echtscheiding betekent dit dat Marokko moet accepteren dat beide ouders het gezamenlijk gezag hebben. Volgens een geïnterviewde wetenschappers erkennen Marokkaanse rechters dit ontstane gezag ook. Wil een van de ouders hierin verandering brengen, dan is hiervoor een gang naar de rechter nodig. Uitgangspunt is dat het gezag wordt bepaald door het recht van de staat waar het kind zijn gewone verblijfplaats heeft. Wanneer de gewone verblijfplaats van het kind verandert, kan een rechter dus het recht van de nieuwe gewone verblijfplaats toepassen.

Mocht het Marokkaanse recht, na een verhuizing naar Marokko, aan een van de ouders meer gezag toekennen dan dat het Nederlandse recht toekent, dan geldt voor het gezag van die ouder het Marokkaanse recht.²⁵² Heeft bijvoorbeeld naar Nederlands recht de moeder het eenhoofdig gezag terwijl naar Marokkaans recht de vader de *wilāya* zou hebben, dan houdt de moeder het naar Nederlands recht geldend gezag, maar krijgt de vader ook de *wilāya*. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij een kind dat is geboren uit een in Nederland niet erkend polygaam huwelijk.

Bij een verzoek aan de rechter om een gezagsvoorziening te treffen, past de rechter het eigen recht toe.²⁵³ De Marokkaanse rechter past dan dus het Marokkaanse gezagsrecht toe.²⁵⁴

Erkenning van een Nederlandse gezagsbeslissing

Een in Nederland door de rechter getroffen gezagsvoorziening dient in Marokko te worden erkend en ten uitvoer gelegd.²⁵⁵ Dat geldt ook voor voorlopige en spoedvoorzieningen, zoals een tijdelijke voorlopige

²⁴⁶ Artikel 10 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁴⁷ Artikel 11 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁴⁸ Artikel 8 in verbinding met artikel 9 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁴⁹ Artikel 16 lid 1 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996

²⁵⁰ Artikel 16 lid 3 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996

²⁵¹ Dat geldt ook voor kinderen die al voor de inwerkingtreding van het Haags Kinderbeschermingsverdrag waren geboren, artikel 30 Uitvoeringswet.

²⁵² Artikel 16 lid 4 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁵³ Artikel 15 lid 1 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁵⁴ Uitzondering in artikel 15 lid 2 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996: ter bescherming van het kind kan het recht van een ander nauw verbonden land worden toegepast. Een eenmaal ontstane gezagsverhouding kan wel, op verzoek, nadien worden gewijzigd of beëindigd.

²⁵⁵ Artikel 23 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

voogdij beslissing. De erkenning geschiedt van rechtswege, hetgeen betekent dat het gezag moet worden geaccepteerd zonder dat hiervoor een beslissing van een rechter nodig is. Iemand die daarbij belang heeft, kan echter wel naar de rechter gaan en vragen of de buitenlandse beslissing wordt erkend.²⁵⁶ Erkenning blijft echter achterwege als sprake is van een weigeringsgrond.²⁵⁷ Een van de weigeringsgronden, die in artikel 23 van de Mudawwana worden opgesomd, is dat erkenning kan worden geweigerd als deze erkenning kennelijk in strijd is met de Marokkaanse openbare orde. Ook is een grond om de beslissing te kunnen weigeren als de Nederlandse rechter bevoegdheid heeft aangenomen op een andere grond dan die uit het Verdrag. Heeft de Nederlandse rechter een gezagsbeslissing getroffen, en verhuizen de kinderen vervolgens naar Marokko (waar zij hun nieuwe gewone verblijfplaats vestigen), dan is het Marokkaanse recht van toepassing op de uitvoering van het gezag.²⁵⁸ In de praktijk blijkt de erkenning van rechtswege niet altijd te werken. Medewerkers van de Nederlandse ambassade wezen er in een interview op dat dit een praktisch probleem oplevert als een moeder met de kinderen terug wil reizen naar Nederland zonder dat de vader hiervoor zijn toestemming heeft gegeven.²⁵⁹ Als de Nederlandse rechter eenhoofdig gezag aan de moeder heeft toegewezen, zal zij bij douane-ambtenaren een probleem ondervinden omdat de toestemming van de vader ontbreekt, een toestemming die bij kinderen met Marokkaanse nationaliteit altijd vereist blijft.

²⁵⁶ Artikel 24 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁵⁷ Artikel 23 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996 somt in het tweede lid zes weigeringsgronden limitatief op: a. de bevoegdheid van de buitenlandse rechter was niet gebaseerd op een van de in het Verdrag genoemde bevoegdheidsgronden; b. het kind moet zijn gehoord; c. personen met ouderlijke verantwoordelijkheid moeten zijn gehoord; d. erkenning is kennelijk in strijd met de openbare orde van de aangezochte staat (Marokko); e. de maatregel is onverenigbaar met een andere te erkennen maatregel; f. i.g.v *kafāla* (of andere pleegzorg maatregel) moet een bepaalde procedure zijn gevolgd (artikel 33 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996). De onder b en c genoemde weigeringsgronden zijn niet van toepassing in spoedeisende gevallen.

²⁵⁸ Artikel 15 lid 3 in verbinding met artikel 17 van het Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996.

²⁵⁹ Dit interview werd op 15 januari afgenomen met twee consulaire medewerkers van de Nederlandse ambassade in Rabat, in aanwezigheid van een derde medewerker.

Hoofdstuk 7 Reizen

7.1 Inleiding in het uitreizen

In dit laatste hoofdstuk wordt de wet- en regelgeving betreffende het reizen van vrouwen en van minderjarigen vanuit Marokko naar gebieden buiten Marokko besproken.²⁶⁰ Ook wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de rechts- en dwangmiddelen die kunnen worden ingezet wanneer het reizen hen onmogelijk wordt gemaakt. Tenslotte wordt aandacht besteed aan de rol die de Nederlandse ambassade speelt om terugreizen naar Nederland mogelijk te maken.

7.2 Reizen voor vrouwen

In deze paragraaf wordt de Marokkaanse wet- en regelgeving beschreven die relevant is voor vrouwen die besluiten om Marokko te verlaten. Het onderwerp reizen is geregeld in het familierecht voor zover het gaat om de gevolgen van het huwelijk voor het reizen van de gehuwde vrouw, en het ouderlijk gezag als het gaat om reizen met of door minderjarigen. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt ook een verwijzing gemaakt naar publiekrechtelijke regelingen die ook in acht dienen te worden genomen bij het reizen van onder meer vrouwen. In artikel 2 van de Mudawwana staat dat deze familierechtelijke regels onder meer van toepassing zijn op Marokkaanse vrouwen, ook indien zij een dubbele nationaliteit hebben. De regels zijn ook van toepassing op huwelijken waarbij één partij de Marokkaanse nationaliteit heeft. Dit betekent dat deze regels ook van toepassing zijn op een Nederlandse vrouw die gehuwd is met een man met de Marokkaanse nationaliteit.

Artikel 51 van de Mudawwana omschrijft de wederzijdse rechten en plichten van de man en vrouw in een huwelijk. Deze zijn in hoofdstuk twee van dit rapport beschreven. De plicht van de vrouw tot gehoorzamen van de man, zoals nog gold in de oude Mudawwana, geldt in de nieuwe wet van 2004 niet meer.²⁶¹ Het huidige Marokkaanse recht schrijft niet voor dat een vrouw vergezeld dient te zijn door een man bij het reizen naar het buitenland. Een vrouw kan daarom in principe alleen en zonder toestemming van haar echtgenoot naar het buitenland reizen.²⁶² Geïnterviewden bevestigden dit.

7.2.1 Benodigde reisdocumenten

Om het Marokkaans grondgebied te verlaten dient men over de juiste reisdocumenten te beschikken. Om het Marokkaans grondgebied te verlaten dient elke Marokkaanse burger de beschikking te hebben over een

²⁶⁰ Over het in het EVRM gewaarborgde recht om een land te verlaten, zie onder meer Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 143-144.

²⁶¹ Om het oude met het nieuwe recht te vergelijken, zie artikel 34, 35 en 36 van de oude Mudawwana. Te raadplegen via adala.justice.gov.ma/production/html/Fr/44794.htm, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

²⁶² De islamitische rechtsgeleerden kunnen dit op een andere wijze interpreteren. In dit gedeelte van het hoofdstuk is deze zienswijze niet meegenomen. In een aantal andere islamitische landen is het gebruikelijk dat een vrouw vergezeld dient te zijn van een *mahram* (mannelijk gezelschap) bij het verlaten van het grondgebied. In Marokko komt dit niet terug in de regelgeving.

biometrisch paspoort.²⁶³ Om een dergelijk paspoort aan te vragen dient een Marokkaanse burger een aantal gegevens aan te dragen bij de administratieve dienst van de woonplaats. Daaronder behoort het overleggen van een kopie van de CNIE, de identiteitskaart. Elke persoon met de Marokkaanse nationaliteit dient te beschikken over een identiteitskaart.²⁶⁴

De consulaire medewerkers gaven tijdens het interview aan dat indien een vrouw in de situatie terechtkomt waarin haar reisdocumenten zijn afgenomen door haar echtgenoot, het van belang is om aangifte te doen bij de (lokale) politie. Als het woonadres van de echtgenoot bekend is, wordt door de politie vaak een poging ondernomen om de reisdocumenten terug te krijgen. Hoewel het belang van aangifte wordt benadrukt, komt het voor dat vrouwen besluiten om toch geen aangifte te doen. De Nederlandse ambassade is voor het verlenen van hulp- en reisdocumenten aan vrouwen niet afhankelijk van de lokale aangifte.

Bij de hulp die de Nederlandse ambassade kan geven aan vrouwen van wie de reisdocumenten zijn afgenomen, werd in het interview een onderscheid gemaakt tussen de volgende twee situaties:

- Bij een volwassen vrouw zonder de Nederlandse nationaliteit kan de ambassade (of consulaat-generaal) een terugkeervisum naar Nederland verstrekken, indien bewezen is dat de vrouw ook daadwerkelijk een geldige verblijfstitel²⁶⁵ in Nederland heeft. De vrouw dient de benodigde Marokkaanse reisdocumenten bij de lokale autoriteiten aan te vragen. Als voorbeeld kan gedacht worden aan een Marokkaanse vrouw met een Nederlandse verblijfsvergunning. Deze vrouw dient allereerst bij de Marokkaanse autoriteiten een paspoort aan te vragen. De Nederlandse ambassade kan vervolgens enkel een terugkeervisum verlenen.²⁶⁶
- Een volwassen vrouw met de Nederlandse nationaliteit kan zich direct bij de Nederlandse ambassade melden om een tijdelijk reisdocument (*laissez-passer*) aan te vragen waarmee zij kan terugkeren naar Nederland. Dit geldt ook voor vrouwen met een dubbele nationaliteit (bijvoorbeeld de Nederlandse nationaliteit en ook de Marokkaanse nationaliteit).

7.3 Reizen voor minderjarigen

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de wet- en regelgeving die van toepassing is op het reizen van minderjarigen. Op de eerste plek wordt ingegaan op de situatie waarin de moeder met haar minderjarige kind(eren) is achtergelaten in Marokko en naar Nederland gerepatrieerd wenst te worden. Vervolgens wordt besproken de situatie waarin minderjarigen zonder ouder(s) worden achtergelaten in Marokko en naar Nederland wensen te reizen.

In de situatie waarin een moeder met haar minderjarige kinderen wordt achtergelaten in Marokko dient men een onderscheid te maken tussen de situatie waarin deze vrouw is getrouwd met de vader van het kind en die waarin het huwelijk tussen de vrouw en de vader van het kind is beëindigd.

²⁶³ In de praktijk is gebleken dat burgers met een dubbele nationaliteit niet altijd hoeven te beschikken over een Marokkaans paspoort (Décret n° 2-08-310).

²⁶⁴ Wet tot vaststelling nationale identiteitskaart 2007 (Dahir n° 1-07-149).

²⁶⁵ Hierbij kan gedacht worden aan een Nederlands vluchtelingen- of vreemdelingenpaspoort of een geldige Nederlandse verblijfsvergunning,

²⁶⁶ Volgens het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken is het verstrekken van een *laissez-passer* aan een vreemdeling niet onmogelijk, maar niet eenvoudig. Deze kan alleen worden verstrekt als er een zwaarwegend humanitair of Nederlands belang is (interview met het hoofd van de afdeling consulaire maatschappelijke uitvoering, Directie Consulaire Zaken en Visumbeleid). Aldus ook artikel 16 lid 1 van de Nederlandse Paspoortwet.

Indien de vrouw is getrouwd met de man is het volgens vaste rechtspraak van de Marokkaanse Hoge Raad (*Cour Suprême*) gebruikelijk dat de man de echtelijke verblijfplaats van de vrouw (en kinderen) bepaalt en dat de vrouw met haar man in deze verblijfplaats dient te wonen, zelfs als zij hierdoor in het buitenland woont. Een uitzondering hierop is als het wonen op deze specifieke verblijfplaats schadelijk zou zijn voor de vrouw. De Hoge Raad overweegt dat dit een principe van islamitisch recht is.²⁶⁷ In de lagere rechtspraak wordt de redenering van de Hoge Raad niet altijd gevolgd.²⁶⁸ Indien een vrouw in deze situatie Marokko wil verlaten dient niet alleen zij, maar ook de minderjarige kinderen te beschikken over de juiste reisdocumenten.

7.3.1 Benodigde reisdocumenten

Om het Marokkaans grondgebied te verlaten dienen minderjarigen met de Marokkaanse nationaliteit over een biometrisch paspoort te beschikken. De wettelijke vertegenwoordiger van het minderjarige kind dient dit paspoort aan te vragen bij de plaatselijke autoriteiten.²⁶⁹ Gedurende een huwelijk is de vader de wettelijke vertegenwoordiger (*wilāya*) van de minderjarige(n). Bij de aanvraag van het paspoort van de minderjarige(n) dient de wettelijke vertegenwoordiger te bewijzen dat hij de wettelijke vertegenwoordiger van de minderjarige is. Uit de wetgeving komt niet naar voren op welke wijze de vader dit dient te bewijzen en wat de achterliggende reden van deze voorwaarde is. De wettelijke vertegenwoordiger van het kind heeft hiermee invloed op de reisbewegingen van de minderjarigen. Hij dient voor het uitreizen van zijn kinderen toestemming te geven. In de Marokkaanse wet wordt geen rol toebedeeld aan de moeder van het kind bij het aanvragen van een paspoort voor de minderjarige(n).²⁷⁰ In de situatie waarbij tussen de moeder en de vader van de minderjarige(n) geen huwelijk meer bestaat is, de hiervoor genoemde wetgeving ook van toepassing, maar speelt nog een aantal andere bijzonderheden een rol. De vader behoudt - na een huwelijk - zowel het gezag (*wilāya*), als ook de plicht om te voorzien in het levensonderhoud van de minderjarige(n). In de rechtspraak ziet men dat aan deze onderhoudsplicht ook vaak de inspraak van de vader over de verblijfplaats van de kinderen wordt gekoppeld. Na het verbreken van de huwelijksrelatie blijven de minderjarigen vaak bij de persoon met het verzorgingsrecht, doorgaans de moeder.

Indien zich de situatie voordoet waarbij de achtergelaten moeder met een minderjarig kind Marokko wenst de verlaten is - ongeacht of sprake is van een huwelijk, of niet - de toestemming van de vader (met gezag) vereist. Indien de toestemming tot het aanvragen van een *Nederlands* reisdocument wordt geweigerd door

²⁶⁷ Dat bij de toepassing van artikel 51 van de Mudawwana in acht moet worden genomen. In artikel 50 is hiervoor een verwijzing naar de *sharī'a* opgenomen.

²⁶⁸ Loukili 2016, p. 75-76.

²⁶⁹ Gezamenlijk besluit van de minister van Binnenlandse Zaken en de minister van Buitenlandse Zaken en Samenwerking tot vaststelling van de formulieren en modaliteiten voor de afgifte van het biometrisch paspoort en het voorlopig paspoort. Te raadplegen via adala.justice.gov.ma/production/html/fr/159517.htm, laatstelijk geraadpleegd op 18 januari 2021.

²⁷⁰ Marokkaanse Paspoortwet (Décret n° 2-08-310). Wellicht ten overvloede: indien de bovenstaande regels niet in acht worden genomen en de minderjarige toch wordt verplaatst of iemand geeft de opdracht om de minderjarige te verplaatsen, dan is dit volgens het Marokkaanse recht strafbaar. Zie onder andere artikel 289 van het Marokkaanse Wetboek van Strafrecht.

de vader, kan een procedure worden gestart bij de Nederlandse²⁷¹ rechter om vervangende toestemming te krijgen.²⁷²

Als de vader geen toestemming geeft bij de aanvraag van een *Marokkaans* reisdocument, kan de vrouw met de minderjarige zich melden bij de Marokkaanse rechter om vervangende toestemming. De medewerkers van de ambassade in Rabat gaven aan dat in een dergelijke Marokkaanse procedure het jaren kan duren alvorens (vervangende) toestemming wordt gegeven.

7.3.2 Reisverbod

In artikel 179 van de Mudawwana wordt een specifieke regel gegeven voor het reizen van minderjarige(n) buiten Marokko. In deze regel staat dat het Openbaar Ministerie of de wettelijk vertegenwoordiger de rechtbank kan verzoeken om een reisverbod in te stellen. Indien de rechter een dergelijk reisverbod uitspreekt, betekent dit in de praktijk dat de minderjarige(n) niet zonder toestemming van de wettelijke vertegenwoordiger het land kan/kunnen verlaten. De wettelijke vertegenwoordiger is in de meeste gevallen de vader van het kind. Zelfs indien de minderjarige(n) over de juiste reisdocumenten beschikken, dienen ze aanvullende toestemming te krijgen van de wettelijke vertegenwoordiger. Het Openbaar Ministerie heeft vervolgens de taak om maatregelen te nemen waardoor dit reisverbod ook effectief kan worden gehandhaafd. Het opgelegde uitreisverbod geldt, tenzij de wettelijke vertegenwoordiger alsnog de toestemming geeft om het land te verlaten. Ook kan een kort geding wordt gestart bij de rechter om alsnog (vervangende) toestemming te krijgen.²⁷³ De rechter neemt dit verzoek enkel in behandeling als duidelijk is dat de reis een tijdelijk karakter heeft en dat het zeker is dat de minderjarige(n) terugkeert naar Marokko. Hier zou men kunnen denken aan een vakantie in het buitenland. In het interview met de medewerkers van de Nederlandse ambassade is aangegeven dat men het reisverbod kan tegenkomen bij een beschikking die wordt opgesteld bij een echtscheiding. Het volgende voorbeeld kan daartoe ter illustratie dienen: Gedurende het huwelijk hebben de ouders met de minderjarige in Marokko gewoond. Na de echtscheiding gaat de minderjarige bij de moeder wonen en bij de rechter wordt afgesproken dat de vader een bezoeksregeling krijgt om in contact te blijven met de minderjarige. In de situatie waarin de moeder een band heeft met bijvoorbeeld Nederland en het risico bestaat dat de vrouw naar Nederland zou afreizen met de minderjarige, kan een reisverbod een extra beschermingsmaatregel zijn om het contact tussen vader en de minderjarige te beschermen.

7.3.3 Minderjarigen die zonder ouders worden achtergelaten

Naast de hierboven beschreven situaties komt het ook voor dat een minderjarige(n) alleen wordt achtergelaten in Marokko door ouder(s) of familieleden. Het is voor de minderjarige in deze gevallen lastig

²⁷¹ Op grond van artikel 34 lid 1 Nederlandse Paspoortwet dient iedere persoon met het gezag over een minderjarige zijn toestemming te geven bij het aanvragen van een reisdocument. Indien deze toestemming wordt geweigerd, kan ingevolge lid 2 de Nederlandse rechter de toestemming van de ouder worden vervangen door een verklaring van de rechter. De Nederlandse rechter geeft een dergelijke verklaring indien dit in het belang van het kind is. Zie hierover ook artikel 34 lid 5 Paspoortwet.

²⁷² Een minderjarige van twaalf jaar of ouder kan ook zelf verzoeken om vervangende toestemming van de rechter, artikel 34 lid 3 van de Nederlandse Paspoortwet. Het paspoort zelf kan echter niet door de minderjarige worden aangevraagd noch aan hem worden uitgereikt. Toestemming van de ouders is overigens niet nodig bij het aanvragen van een (vervangende) Nederlandse identiteitskaart als de minderjarige de leeftijd van 12 jaar heeft bereikt, artikel 34 lid 6 Paspoortwet.

²⁷³ Zie artikel 179 Mudawwana.

om terug te keren naar Nederland. Indien de minderjarige enkel de Marokkaanse nationaliteit bezit, is het zaak om op grond van het Marokkaanse recht de benodigde reisdocumenten te verkrijgen. De wet geeft de minderjarige(n) geen zelfstandig recht om een paspoort aan te vragen. Hiervoor is toestemming van de wettelijke vertegenwoordiger, meestal de vader, nodig. Respondenten van de Nederlandse ambassade geven aan dat, als de ouders hun medewerking weigeren, er op grond van de Marokkaanse wetgeving geen mogelijkheden bestaan om de minderjarige te voorzien van de benodigde reisdocumenten. Het Marokkaanse recht biedt voor dit geval geen mogelijkheid om een tijdelijke voogd aan te wijzen. De minderjarige dient dan te wachten tot hij 18 jaar is. Als de Nederlandse rechter zich hiertoe bevoegd acht,²⁷⁴ kan hij onderzoeken of een tijdelijk voogd (voorlopige voogdij) aangewezen kan worden. De erkenning hiervan in Marokko kan problematisch zijn (zie paragraaf 6.7), en kan een erkenningsprocedure bij de Marokkaanse rechter vergen.

Het regelen van een *Nederlands* reisdocument, is geregeld in de Nederlandse Paspoortwet.²⁷⁵ Om de Nederlandse reisdocumenten voor de minderjarige te verkrijgen, is naar Nederlands recht de toestemming van beide ouders, althans de ouders met gezag nodig. Ontbreekt de toestemming van een of beide ouders, dan kan via de rechter in Nederland een tijdelijke voogd worden benoemd, mits is voldaan aan de voorwaarden voor het tijdelijk beëindigen van het ouderlijk gezag. De tijdelijke voogd kan dan met hulp van de Nederlandse ambassade in Marokko regelen dat de minderjarige een Nederlands reisdocument verkrijgt. Op grond van de Nederlandse Paspoortwet kan ook vervangende toestemming van de rechter worden gevraagd.²⁷⁶

7.4 Rechts- en dwangmiddelen

In de praktijk ziet men vaak dat de man (of de ouders) de benodigde reisdocumenten van de vrouw respectievelijk de minderjarige afneemt. In de vorige paragraaf is uiteengezet welke mogelijkheden het recht biedt om nieuwe reisdocumenten te verkrijgen.

De Marokkaanse wet biedt geen specifieke mogelijkheid om de man, dan wel iemand anders te dwingen om de afgenomen documenten terug te geven. In de wet wordt aan meerderjarigen wel de mogelijkheid geboden om bij verlies van het paspoort en/of identiteitskaart aangifte te doen. Het doen van aangifte wordt als voorwaarde in de wet aangemerkt om een nieuw paspoort aan te vragen. Deze procedure ziet niet specifiek op de situatie waarin de reisdocumenten zijn afgepakt, maar deze procedure kan wel een rol spelen bij het aanvragen van nieuwe (Marokkaanse) reisdocumenten.²⁷⁷

²⁷⁴ Zolang het kind wordt geacht zijn gewone verblijfplaats in Nederland te houden, en bij een tijdelijke verplaatsing tegen de wil zal dat veelal het geval zijn, blijft de Nederlandse rechter hiertoe bevoegd (Haags Kinderbeschermingsverdrag 1996, zie Hoofdstuk 6 paragraaf 6.7). Wordt aangenomen dat de gewone verblijfplaats, na geruime tijd in Marokko te zijn, naar Marokko is verplaatst, dan kan soms '*wegens de verbondenheid van de zaak met de rechtssfeer van Nederland*' en gelet op het belang van het kind, de Nederlandse rechter ook nog bevoegdheid aannemen (artikel 5 Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering).

²⁷⁵ Voor de mogelijkheden die een kind heeft als de ouders reisdocumenten achterhouden, voor het verstrekken van reisdocumenten aan minderjarigen, en over het verstrekken van een noodpaspoort, zie Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020, p. 145-148, 153-155 en 155-159.

²⁷⁶ Zie voetnoot 275; artikel 34 leden 2 en 3 Nederlandse Paspoortwet.

²⁷⁷ De rol van de aangifte wordt verder uitgewerkt in paragraaf 7.2.

7.5 Rol van de Nederlandse ambassade

De informatie uit deze paragraaf is ontleend aan 2 interviews: een interview met twee respondenten van de Nederlandse ambassade in Rabat²⁷⁸ en een interview met een respondent van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag.²⁷⁹

Voordat de rol van de Nederlandse ambassade bij situaties van achterlating en huwelijksdwang wordt besproken, zal eerst worden uiteengezet wat de plaats van de ambassade is binnen de structuur van instanties die bij het terughalen van vrouwen en kinderen uit Marokko zijn of kunnen zijn betrokken. Voorts wordt beschreven wie zich tot de Nederlandse ambassade kunnen wenden.

7.5.1 Plaats van de ambassade binnen structuur van instanties

De Nederlandse ambassades in het buitenland zijn onderdeel van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken (min BZ). Bij het terughalen van vrouwen, kinderen en jongeren uit Marokko naar Nederland, liggen de coördinatie, regie, beslissingsbevoegdheid en eindverantwoordelijkheid in Den Haag bij het Min BZ, meer in het bijzonder bij de Directie Consulaire Zaken en Visumbeleid (DCV). In alle casussen van achterlating werkt het min BZ nauw samen met het LKHA. Naast DCV kunnen in de samenwerking ook andere afdelingen van het min BZ zijn betrokken, te weten het *24/7 Contact Center* van het min BZ, de Nederlandse ambassade in Rabat, en Nederlandse consulaten in de regio's (in Marokko zijn 2 Nederlandse consulaten: in Casablanca en in Nador). Hoe de samenwerking met deze laatste drie vorm wordt gegeven, is afhankelijk van de vraag die in het geding is, waar deze zich afspeelt en welke feiten en omstandigheden aan de orde zijn. Ook familieleden en (andere) hulp- en dienstverlenende instanties (NGO's en lokale autoriteiten) kunnen in de hulpvraag worden betrokken. Als het gaat om de *afgifte van reisdocumenten*, dat kan door de ambassade (of eventueel door consulaten, als een nooddocument, een *laissez-passer* nodig is), maar is altijd afhankelijk van de formele toestemming van het min BZ (DCV) in Den Haag. De ambassade, die zicht heeft op de lokale omstandigheden kan het min BZ adviseren. Daarvoor kunnen ook de lokale consulaten worden ingeschakeld. Gaat het om *andere dienstverlening*, dan geldt dat er, zeker bij intensieve dienstverlening en begeleiding altijd afstemming is met het min BZ (DCV) en het LKHA. Het min BZ neemt de beslissingen en bepaalt de acties die door de Nederlandse ambassade uitgevoerd gaan worden. Ambassades nemen kennis van de feiten en omstandigheden van betrokkene, bieden hulp en begeleiding, en leggen contacten met plaatselijke autoriteiten en dienstverlening (zie paragraaf 7.5.3), alles na overleg met DCV van het min BZ. De ambassade kan contact opnemen met de consulaten die hun netwerken kunnen inzetten om in contact te komen met lokale autoriteiten, politie enz. Als het LKHA de ambassade rechtstreeks benadert, gebeurt ook dat in goed overleg met DCV van het min BZ.

²⁷⁸ Dit interview werd op 15 januari 2021 afgenomen met twee consulaire medewerkers bij de Nederlandse ambassade in Rabat, in aanwezigheid van een derde medewerker.

²⁷⁹ Dit interview werd op 15 januari 2021 afgenomen met het hoofd van de Directie Consulaire Zaken en Visumbeleid, afdeling consulaire maatschappelijke uitvoering.

7.5.2 Wie zich tot de Nederlandse ambassade kunnen wenden en hoe meldingen bij de Nederlandse ambassade binnenkomen

De ambassade biedt hulp aan Nederlanders (ongeacht of zij daarnaast nog een andere nationaliteit bezitten), maar ook aan niet-Nederlanders die rechtmatig verblijf in Nederland hebben, zoals personen met een verblijfsvergunning of een asiel- of nareis-status. Aan Nederlanders wordt *uitgebreide* consulaire bijstand en informatie verleend: hulp bij reisdocumenten maar mogelijk ook hulp bij andere (maatschappelijke) problemen. Aan niet-Nederlanders wordt *beperkte* consulaire bijstand verleend, met name die welke nodig is om terug naar Nederland te reizen.

Mensen kunnen zich rechtstreeks tot de ambassade (of consulaat) wenden. De ambassade meldt het geval dan bij het min BZ (DCV) in Den Haag. Ook is er een *24/7 Contact Center*: een algemeen noodnummer van het ministerie van Buitenlandse Zaken waar iedereen zich kan melden, en via die weg komt de zaak dan bij de ambassade. Ook kan de eerste melding bij het LKHA worden gedaan. Het LKHA neemt dan contact op met het min BZ (DCV) die de zaak vervolgens bij de ambassade meldt. Zodra een casus bij de ambassade is gemeld, wordt er direct een afspraak met betrokkene gemaakt. Achterlating of huwelijksdwang wordt door betrokkene niet altijd direct gemeld. Angst en schaamte kunnen hiervoor de reden zijn.

Respondenten van de ambassade geven aan dat het aantal gevallen van achterlating en huwelijksdwang dat bij de ambassade binnenkomt circa 2 per maand is en dat er sprake is van een toename in de vakantieperiode.

7.5.3 Rol die de Nederlandse ambassade vervult

De rol die de ambassade vervult om terugkeer naar Nederland te realiseren in situaties van achterlating (respondenten van de ambassade gaven aan geen ervaring te hebben met huwelijksdwang), focust zich volgens de respondenten van de ambassade op het verstrekken van reisdocumenten. Daarnaast speelt de ambassade een rol bij het doorverwijzen van mensen naar lokale autoriteiten, voor advies of andere ondersteuning. De ambassade beschikt over een lijst met gespecialiseerde advocaten.

Reisdocumenten

De ambassade verstrekt reisdocumenten om terug te gaan naar Nederland,²⁸⁰ zowel reguliere (zoals een terugkeervisum) als nooddocumenten (*laissez-passer*).

Rollen die de ambassade *niet* vervult zijn o.m.:

- juridische advisering;
- zich mengen in de rechtsgang van Marokko;
- zich mengen in Marokkaanse strafzaken;
- opsporing;
- bijstandverlening in juridische familierechtelijke procedures;

²⁸⁰ Op basis van een beslissing van DCV van het min BZ in Den Haag.

- instellen van nader onderzoek;
- actie ondernemen tegen (dreigende) huwelijksdwang;
- sociale voorzieningen verstrekken.

7.5.4 Knelpunten

Respondenten van de Nederlandse ambassade wijzen onder meer op de volgende knelpunten die achtergelaten vrouwen en jongeren die terug willen naar Nederland, kunnen ondervinden.

Minderjarigheid

Zolang iemand minderjarig is, ontbreekt de bevoegdheid om een aantal vereiste zaken te regelen. Een minderjarige kan niet zelfstandig een reis- of verblijfsdocument aanvragen of andere documenten regelen. Voor al deze zaken is de toestemming van de ouders vereist. Verblijven de kinderen in Marokko bij de moeder, dan is de toestemming van de vader vereist. Weigert de vader zijn toestemming, dan kan door de moeder aan de rechter vervangende toestemming worden gevraagd voor een reisdocument. Dat kan zij doen bij de Nederlandse rechter²⁸¹ of bij de Marokkaanse rechter.²⁸² De ervaring is dat de Marokkaanse rechter deze toestemming - uiteindelijk - altijd wel verleent. Zou de ambassade meewerken aan terugkeer zonder dat hiervoor toestemming van de vader of vervangende rechterlijke toestemming is verkregen, dan zou zij zich schuldig maken aan het meewerken aan kindervervoering.

Voor minderjarigen die zonder ouders in Marokko zijn achtergelaten, benadrukken respondenten van de ambassade dat de instemming van de ouders nodig is om terug naar Nederland te reizen, en dat er niet een voorlopige voogd aangesteld kan worden die deze toestemming kan geven.

Duur van rechterlijke procedures

Het voeren van een procedure tot vervangende toestemming, duurt in Marokko lang, en kan wel 3 jaar in beslag nemen. Volgens respondenten van de ambassade wordt vader tot drie keer toe opgeroepen. Blijft hij volhardend in zijn weigering, dan zal de Marokkaanse rechter uiteindelijk altijd wel zijn vervangende toestemming geven, zo is de ervaring bij de ambassade. Procederen bij de Nederlandse rechter ligt daarom meer voor de hand.

Angst voor het opnemen van contact met politie

Vanwege machtsverhoudingen en andere maatschappelijke factoren, hebben vrouwen vaak angst om naar de politie te gaan en daar aangifte te doen. Een respondent van de ambassade verwoordde dit als volgt: *'Mensen durven niet snel naar de autoriteiten te gaan. In hun beleving raakt alles dan opgeblazen en is niets meer recht te trekken'*. De ambassade adviseert vrouwen niettemin om toch aangifte te doen, zowel

²⁸¹ Artikel 34 lid 2 Nederlandse Paspoortwet.

²⁸² Volgens de Nederlandse Paspoortwet kan ook de minderjarige van twaalf jaar of ouder dit verzoek indienen. Zie paragraaf 7.3.

van het feit dat paspoort en/of andere reisdocumenten zijn afgepakt, alsook van zaken zoals geweldpleging.

Gebrek aan financiën

Gebrek aan financiën²⁸³ alsook het niet beheersen van de Marokkaanse taal kan vrouwen verhinderen om een rechterlijke procedure te voeren.

²⁸³ Het LKHA beschikt over een 'onkostenbudget buitenland en repatriëring' waaruit voor cliënten van het LKHA bijvoorbeeld kosten van tickets of paspoorten voor terugkeer van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating naar Nederland, een veilige opvang, uitreisdocumenten of eerste levensbehoeften gefinancierd worden. Het onkostenbudget is één van de middelen om slachtoffers te ondersteunen bij hun terugkeer naar Nederland. Deze en eventuele andere opties worden met het slachtoffer besproken.

Hoofdstuk 8 Algemene bevindingen en aanbevelingen

8.1 Algemene bevindingen

De vraagstelling in dit onderzoek was: *Hoe luidt de Marokkaanse wet- en regelgeving die van belang kan zijn bij de voorbereiding van terugkeer naar Nederland van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating?*

Het belang van deze wet- en regelgeving voor situaties van achterlating en huwelijksdwang is erin gelegen dat het recht *belemmeringen* kan vormen bij de terugkeer van slachtoffers naar Nederland, maar ook biedt het recht *mogelijkheden* die juist kunnen bijdragen aan terugkeer. Voorts laat de wet- en regelgeving zien *hoe en welke actie ondernomen* kan worden tegen belemmeringen of bij het benutten van mogelijkheden. In deze paragraaf zullen de belangrijkste bevindingen hieromtrent kort worden samengevat.

Met de wijzigingen in de Mudawwana van 2004, is de positie van de vrouw in een aantal opzichten verbeterd. De wet is gericht op meer gelijkheid van de echtgenoten, en er gelden meer procedurele waarborgen die de vrouw beogen te beschermen. Wat de kinderen betreft worden enerzijds allerlei rechten gewaarborgd, anderzijds is de ongelijkheid ten aanzien van het gezag tussen moeder en vader blijven bestaan, evenals de ongelijkheid tussen kinderen die uit een wettig huwelijk zijn geboren en kinderen die buiten huwelijk zijn geboren. Op verschillende gebieden is de onevenwichtige machtsverhouding tussen man en vrouw gehandhaafd en wordt in de regelgeving nog steeds van een bepaalde rolverdeling tussen man en vrouw uitgegaan.

In de praktijk blijken vrouwen ook obstakels te ondervinden om hun rechten te verwezenlijken. Rechterlijke procedures kunnen lang duren, een gebrek aan financiële middelen en de afstand tot een gerecht kunnen een rechtsgang belemmeren, en vrouwen worden geconfronteerd met een toepassing van de wet door rechters en andere autoriteiten, waarin wordt uitgegaan van patriarchale verhoudingen binnen het huwelijk en gezin.

Toegang tot het recht is ook om andere redenen nogal eens problematisch. Rechten die vrouwen in theorie hebben, worden in de praktijk vaak niet gebruikt. Gelet op hun kwetsbare en afhankelijke positie, maakt het inroepen van een recht (bijvoorbeeld op huwelijksontbinding) hun status en positie immers vaak niet beter.

Uit de gehouden interviews blijken er verschillende regio's in Marokko te zijn waar vrouwen kwetsbaarder zijn en sneller slachtoffer kunnen worden van huwelijksdwang en of achterlating. In de interviews wordt een aantal keer gerefereerd aan de Sahara, het Atlasgebergte en de Rif. Dit zijn gebieden waar vaak sprake is van armoede en analfabetisme. Daaraan werd nog toegevoegd dat de problematiek complexer is in de Rif door een aantal factoren. Zo heerst er geregeld politieke onrust in het gebied en vertrouwen veel vrouwen de overheid niet waardoor zij niet de stap nemen om naar de politie te gaan als er sprake is van

huwelijksdwang of achterlating. Veel vrouwen spreken de Arabische taal niet, maar alleen het *Tamazight*, en kunnen daardoor niet communiceren met Arabisch-sprekende ambtenaren.

Publieke aandacht voor achterlating en huwelijksdwang

Publieke aandacht voor de thema's achterlating en huwelijksdwang, kan, zo blijkt uit de onderzoeken die in Marokko en Turkije werden gedaan, verschillende neveneffecten hebben. Enerzijds kan de aandacht voor deze thema's leiden tot meer kennis en daarmee empowerment bij of van alle betrokkenen (vrouwen en alle professionals),²⁸⁴ en tot een grotere hulpvraag,²⁸⁵ dus tot een toenemend aantal personen dat zich met een hulpvraag wendt en kan wenden tot professionals, case managers en autoriteiten die zich met achterlating en huwelijksdwang bezighouden. Anderzijds kan publieke aandacht voor achterlating en huwelijksdwang *als negatieve fenomenen*, juist ook personen ervan weerhouden zich tot dergelijke instanties te wenden, omdat zij niet met dit negatieve predicaat willen worden geassocieerd.²⁸⁶ Negatieve framing en stigmatisering dienen te worden voorkomen; het gaat om de inhoud van de boodschap.

Over de thema's die speciaal voor achterlating en huwelijksdwang relevant kunnen zijn, kunnen de volgende algemene conclusies worden getrokken:

8.1.1 Huwelijk

Huwelijken met minderjarigen

De minimum huwelijksleeftijd is voor beide echtgenoten op 18 jaar gesteld. Doordat de rechter toestemming kan geven voor een huwelijk waarbij een van de echtgenoten, doorgaans het meisje, nog geen 18 jaar is, als daarvoor een belang en rechtvaardigingsgrond bestaan, blijven huwelijken met minderjarigen gesloten worden. Ook worden er nog veel informele huwelijken gesloten, waarbij de leeftijd geen belemmering hoeft te zijn, en die dus kindhuwelijken faciliteren. Uit cijfers blijkt dat kindhuwelijken in Marokko nog regelmatig plaatsvinden. In interviews wordt aangegeven dat kindhuwelijken in rurale gebieden niet ongebruikelijk zijn en dat in grote steden meisjes zelf graag willen trouwen om een legitieme relatie met hun vriend te kunnen hebben. De rechterlijke procedure waarin dispensatie voor de leeftijd wordt verleend, is bedoeld voor uitzonderlijke gevallen en stelt bepaalde eisen aan de toestemming van de rechter. Hoewel in een onderzoek bij de Rechtbank in Rabat werd geconstateerd dat de rechter deze eisen serieus onderzoekt, laten respondenten in interviews weten dat rechters de toestemming vaak uit morele reden geven omdat de huwelijkskandidaten anders een informeel huwelijk aangaan en zij zelf en hun toekomstige kinderen, dan minder zijn beschermd.

²⁸⁴ Verschillende vrouwenorganisaties wezen op dit belang.

²⁸⁵ Respondenten bij de Nederlandse ambassade in Rabat (Marokko) hadden die ervaring.

²⁸⁶ Aldus respondenten uit de wetenschap en advocatuur.

Gedwongen huwelijken

De Marokkaanse wet vereist de toestemming van beide huwelijkskandidaten. Deze toestemming dient expliciet te worden gegeven en kan niet worden vervangen door de toestemming van de huwelijksvoogd, de *wali*. Dwang is in het Marokkaanse recht niet toegestaan. Omdat de scheidslijn tussen wel en geen dwang erg dun is, en families nog regelmatig betrokken zijn bij de keuze van een huwelijkspartner, is van een volledig vrije wil niet altijd sprake; de sociale druk van de omgeving kan wel of niet uitgesproken dwingend zijn. Echte dwang in juridische zin, komt niet gauw boven water. Dat neemt niet weg dat een huwelijk dat onder dwang is gesloten, door de rechter kan worden vernietigd. De verzoeker kan daarbij ook schadevergoeding vorderen.

Polygame huwelijken

Polygamie is nog steeds toegestaan in het Marokkaanse recht, zij het onder voorwaarden en met vereiste rechterlijke tussenkomst. Een vrouw die niet instemt met een tweede huwelijk van haar man, heeft het recht haar huwelijk te laten ontbinden. Gezien de kwetsbare en afhankelijk positie van vrouwen geeft dit recht geen werkelijke keuze; haar status en levensomstandigheden worden er niet beter op.²⁸⁷ Daarnaast kan een vrouw, vóór of bij het sluiten van een huwelijk, in een huwelijksovereenkomst overeenkomen dat de man geen tweede vrouw kan huwen. Polygame huwelijken kunnen via een wettig huwelijk maar ook via een informeel huwelijk tot stand komen.

Informele huwelijken

Informele huwelijken worden nog steeds gesloten, vooral op rurale en afgelegen gebieden, bijvoorbeeld omdat er niet overal een deugdelijke overheidsadministratie is. In steden worden informele huwelijken gesloten om wettelijke eisen ten aanzien van het huwelijk te omzeilen. Bij een informeel huwelijk kan een vrouw geen rechten als echtgenote te gelden maken en wordt geen afstamming van de kinderen ten opzichte van hun vader geaccepteerd. Als deze kinderen niet worden geregistreerd, kan ook het verkrijgen van reisdocumenten voor de kinderen problematisch zijn. Informele huwelijken leiden daarmee dus tot een onbeschermde positie van vrouwen en kinderen. Informele huwelijken kunnen op een later moment via een rechterlijke huwelijksbevestiging alsnog rechtsgeldig gemaakt worden (artikel 16 Mudawwana). Hoewel de wetgever in 2004 tot doel had om het aangaan van informele huwelijken te doen verminderen, en aanvankelijk slechts vijf jaar de mogelijkheid bood om via de rechterlijke procedure van artikel 16 een huwelijk te bevestigen, is deze termijn verschillende keren verlengd, en blijft deze procedure gevolgd worden.

Afspraken bij huwelijksluiting

Bij de huwelijksluiting kunnen partijen afspraken maken. Een vrouw kan bijvoorbeeld in het huwelijkscontract opnemen dat zij buitenshuis mag werken, dat zij kan scheiden van haar man als die een

²⁸⁷ Zie ook paragraaf 8.1.2.

tweede vrouw huwt, dat aan haar het recht op zelfverstoting wordt overgedragen, of dat partijen meewerken aan de scheiding van het informele huwelijk als een van de partijen dit wenst. Het niet nakomen van een bij het huwelijk gemaakte afspraak, vormt een grond waarop de vrouw echtscheiding kan verkrijgen.

8.1.2 Echtscheiding

Echtscheidingsvormen en echtscheidingsgronden

Sinds de Mudawwana van 2004 werden de mogelijkheden om een echtscheiding te realiseren aanzienlijk uitgebreid en vergemakkelijkt. Ook is voor elke echtscheidingsvorm een rechterlijke tussenkomst vereist, en werden alle echtscheidingsvormen met meer procedurele waarborgen omgeven. Aangezien de man altijd al zijn eenzijdig verstotingsrecht had, zijn het vooral vrouwen die van deze wijzigingen kunnen profiteren. Naast de algemene nieuwe echtscheidingsgrond van duurzame ontwrichting, kan een vrouw ook een echtscheidingsverzoek indienen onder meer als de man langer dan een jaar afwezig is of als de man zijn onderhoudsplicht niet nakomt. De meeste echtscheidingen die door de rechter worden uitgesproken, zijn gebaseerd op de nieuwe echtscheidingsgrond van de duurzame ontwrichting. Ook het aantal echtscheidingen dat tot stand komt door onderlinge overeenstemming van de echtgenoten (met toestemming van de rechter), is enorm toegenomen.

Geconstateerd kan worden dat niet alle vrouwen die in theorie het recht hebben op een echtscheiding, deze in de praktijk ook altijd realiseren. Vaak nemen ze deze stap niet omdat het recht voor hen geen werkelijke keuze biedt; zij kunnen zich financieel alleen niet redden en kunnen vaak ook niet terug naar hun ouders.

Financiële voorzieningen na echtscheiding

Als het huwelijk definitief is ontbonden, heeft de vrouw geen recht meer op levensonderhoud van haar man (partneralimentatie). Voor de kinderen dient het levensonderhoud wel te worden doorbetaald. In de meeste situaties heeft de vrouw daarnaast aanspraak op een aantal financiële voorzieningen: een schadeloosstelling, betaling van de uitgestelde bruidsgave, als er kinderen zijn kinderalimentatie, en als de vrouw de kinderen verzorgt: een vergoeding voor de verzorging van de kinderen. Een schadeloosstelling kan afhankelijk zijn van de vraag wie schuld aan de echtscheiding heeft en wie het initiatief hiertoe neemt. De bruidsgave kan als onderhandelingsmiddel worden ingezet om een echtscheiding te verkrijgen. De vergoeding voor de verzorging van de kinderen kan verloren gaan als de vrouw met een ander hertrouwt.

Gedurende het huwelijk, tijdens een echtscheidingsprocedure en, bij een herroepelijke huwelijksontbinding, gedurende de wachtperiode, heeft de vrouw recht op doorbetaling van levensonderhoud voor haar en de kinderen alsook (vergoeding voor de) kosten van huisvesting. Zij kan haar aanspraak op levensonderhoud verliezen als ze zonder goede grond de echtelijke woning verlaat of haar echtelijke plichten niet nakomt.

8.1.3 Gezag

Ondanks het belang van het kind en de gezamenlijke verantwoordelijkheid van ouders, die de Marokkaanse wetgever in 2004 beide heeft benadrukt, is in de Marokkaanse wetgeving het onderscheid uit het islamitisch recht tussen de posities van vader en moeder ten opzichte van de kinderen gehandhaafd. Zolang het huwelijk duurt, hebben beide ouders het verzorgingsrecht en komt de man het gezag/de wettelijke vertegenwoordiging toe. Na een echtscheiding behoudt de vrouw het verzorgingsrecht. Uit het gezag van de man en zijn onderhoudsverplichting (waaronder ook het zorgen voor huisvesting valt), vloeit voort dat de man de verblijfplaats van de kinderen bepaalt. Het kind woont bij de moeder, de verzorger. Een kind van vijftien jaar of ouder heeft het recht om na een echtscheiding te kiezen of het bij de vader of de moeder wil wonen. Onder omstandigheden kan de vrouw het verzorgingsrecht verliezen als zij hertrouwt. Uit interviews blijkt dat rechters er, in het belang van het kind, niet vaak toe overgaan om dit verzorgingsrecht van de moeder af te nemen. De man behoudt na echtscheiding het gezag en heeft een omgangsrecht/bezoekrecht. Een omgangsrecht kan door de rechter ook als voorlopige voorziening tijdens een echtscheidingsprocedure worden vastgesteld. Uit zijn gezag en omgangsrecht vloeien voort dat zonder zijn toestemming, ten behoeve van de kinderen geen reisdocumenten kunnen worden verstrekt,²⁸⁸ en kan de vader via een gerechtelijke procedure de moeder belemmeren met de kinderen buiten Marokko, dus terug naar Nederland te reizen.

Gezag over Marokkaanse kinderen, dat in Nederland is tot stand gekomen - hetzij van rechtswege, hetzij via een rechterlijke uitspraak - zou op grond van het Haags Kinderbeschermingsverdrag in Marokko in beginsel van rechtswege moeten worden erkend, tenzij sprake is van een weigeringsgrond. In de praktijk lijkt deze 'van rechtswege erkenning van het gezag' door ambtenaren (waaronder douaneambtenaren) niet zomaar te worden gevolgd en ook onder Marokkaanse rechters lijkt hierover verdeeldheid te bestaan.

8.1.4 Afstamming

De Marokkaanse wet verlangt voor wettige afstamming dat een kind uit een formeel huwelijk is geboren. Het is in Marokko nog steeds strafbaar om buiten een huwelijk geslachtsgemeenschap te hebben. Zolang er volgens Marokkaans recht geen juridische vader is, kan de vader niet in het geboorteregister worden opgenomen, ook niet als de vader het kind in Nederland heeft erkend.

Is -geen sprake van een huwelijk dat in Marokko rechtsgeldig is (een Nederlands burgerlijk huwelijk wordt in Marokko doorgaans erkend; een informeel religieus huwelijk is geen rechtsgeldig huwelijk), dan zijn er verschillende manieren om het vaderschap alsnog vast te stellen: door een gerechtelijke huwelijksbevestiging (artikel 16 Mudawwana), door een gerechtelijke vaststelling van het vaderschap op grond van dwaling, mits sprake is van een verloving en een zwangerschap die tijdens de verloving is ontstaan (artikel 156 Mudawwana), of door erkenning door de man van de afstamming (artikel 160 Mudawwana).

²⁸⁸ Of vervangende toestemming van de rechter. Zie paragraaf 7.3.

8.1.5 Reizen

Naar Marokkaans recht kan de gehuwde vrouw zonder haar echtgenoot naar Nederland reizen. Ook heeft zij hiervoor zijn toestemming niet nodig. Indien een gehuwde of gehuwd geweest zijnde vrouw met haar kinderen naar Nederland wil reizen, is voor dit uitreizen met de kinderen de toestemming van de vader vereist. Weigert hij deze te geven, dan kan de moeder bij de rechter om vervangende toestemming vragen. Is er toestemming van de vader of vervangende toestemming van de rechter, dan kan er voor de kinderen een reisdocument worden afgegeven. De vader kan echter, op grond van zijn gezagsrecht, bij de rechter een verbod vragen op het uitreizen van de vrouw met kinderen uit Marokko. Uit interviews volgt dat dit reisverbod in de praktijk in ieder geval toegewezen wordt als de vader een omgangsrecht met de kinderen heeft. In situaties waarin een moeder van de Nederlandse rechter het eenhoofdig gezag heeft gekregen, en hierdoor de toestemming van de vader niet meer nodig is, dan zou die beslissing in theorie in Marokko voor erkenning van rechtswege in aanmerking komen (behoudens aanwezigheid van een weigeringsgrond). Uitreizen vanuit Marokko stuit in dat geval echter op problemen omdat de douanebeambten het ontbreken van toestemming van de vader niet zullen accepteren. Ook dan zal een beslissing van de Marokkaanse rechter nodig zijn. Minderjarigen die zonder ouders in Marokko zijn achtergelaten, behoeven de toestemming van de ouders voor het verkrijgen van een reisdocument waarmee zij Marokko kunnen uitreizen. Weigeren de ouders hun toestemming, dan lijkt er voor kinderen met de Marokkaanse nationaliteit in de praktijk geen reële mogelijkheid te zijn om tijdens hun minderjarigheid terug naar Nederland te reizen. Het ouderlijk gezag van de ouders wordt volledig gerespecteerd. De Islam en regels uit het islamitisch recht zijn hiervoor bepalend. In theorie kan bij de Nederlandse rechter een Nederlandse voorlopige voogdij beslissing worden gevraagd, welke in Marokko voor erkenning in aanmerking zou moeten komen op grond van HKbV 1996, tenzij een weigeringsgrond wordt tegengeworpen (i.h.b. de openbare orde). In de praktijk is deze erkenning van rechtswege problematisch.

8.2 Aanbevelingen

Op basis van het onderzoek en de onderzoeksbevindingen, kunnen verschillende aanbevelingen worden gedaan. Hieronder worden deze onderscheiden in drie categorieën: I. Aanbevelingen voor het ontwikkelen van instrumenten die de toegankelijkheid en bruikbaarheid van de onderzoeksbevindingen in de praktijk kunnen vergroten; II. Aanbevelingen voor mogelijke samenwerking tussen betrokken partners; en III. Aanbevelingen voor nader onderzoek.

- I. Ontwikkelen van instrumenten die de toegankelijkheid en bruikbaarheid van de onderzoeksbevindingen in de praktijk kunnen vergroten

De bevindingen in het onderhavige onderzoek zijn primair juridisch van aard en geven een beschrijving van de Marokkaanse wet- en regelgeving. Om deze bevindingen ook toegankelijk te maken voor niet-juridisch geschoolden professionals en voor (potentiële) slachtoffers van achterlating of huwelijksdwang in het buitenland zelf, en om te weten hoe de onderzoeksbevindingen in de praktijk kunnen worden gebruikt, is

het van belang dat er aanvullende instrumenten worden ontwikkeld. Daarbij kan worden voortgebouwd op in het verleden reeds ontwikkeld materiaal en genomen initiatieven.²⁸⁹

Instrumenten voor juristen en direct betrokken casemanagers

Voor juristen (zoals advocaten, rechters, juristen bij bijvoorbeeld het LKHA, de IND, de Raad voor de Kinderbescherming, en het openbaar ministerie) en direct betrokken *casemanagers* (bij LKHA en ministerie van Buitenlandse Zaken) kan worden verondersteld dat de onderzoeksbevindingen voldoende toegankelijk zijn. Voor deze doelgroep is het van belang dat zij kennis krijgen van de onderzoeksbevindingen en dat zij weten hoe deze in de praktijk kunnen worden ingezet. Het is zaak hiervoor instrumenten te ontwikkelen waarin het gebruik van het rapport in concrete casuïstiek centraal staat. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het organiseren van workshops of ontwikkelen van *webinars*.

Instrumenten voor maatschappelijke professionals en stakeholders

In Nederland kunnen allerlei maatschappelijke organisaties en professionals zijn betrokken bij achterlating en huwelijksdwang in het buitenland, en bij de terugkeer van slachtoffers naar Nederland. Deze laatste taak is - door ministeries en alle gemeenten - belegd bij het LKHA. Voor de uitvoering zijn afspraken gemaakt met het ministerie van Buitenlandse Zaken en andere partners. Bij deze laatste categorie is onder meer te denken aan de Raad voor de Kinderbescherming, LEC-EGG en nationale politie, het openbaar ministerie, de koninklijke marechaussee, Veilig Thuis, opvanginstanties en andere organisaties die (preventief of bij de uitvoering) hulp verlenen aan (potentiële) slachtoffers. Een deel van hen valt onder de hiervoor besproken groep juristen en direct betrokken casemanagers. Een ander en groot deel is niet of minder direct bezig met het juridisch instrumentarium, maar richt zich op andere aspecten omtrent de terugkeer. Voor hen is kennis van de onderzoeksbevindingen van belang voor 1. een goede verwijzing naar juristen en advocaten en organisaties voor hulpverlening in Nederland en in het buitenland, 2. om slachtoffers te kunnen doorverwijzen naar of informeren over de organisaties waar slachtoffers hulp en informatie kunnen krijgen, en 3. preventief, om personen die potentieel met situaties van achterlating of huwelijksdwang te maken kunnen krijgen, te informeren over mogelijkheden om de risico's hiervoor te verminderen, en over hun rechten, plichten en rechtspositie onder het buitenlandse recht in het buitenland. Voor deze doelgroep zal er een vertaalslag van de onderzoeksbevindingen naar andere instrumenten moeten worden gemaakt; instrumenten die voor niet-juridisch geschoolde professionals toegankelijk zijn en die handvatten bieden waarmee professionals in concrete casuïstiek uit de voeten kunnen. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan brochures, *factsheets*, een eenvoudige juridische wegwijzer, en aan voorlichtingsbijeenkomsten en workshops. In al deze instrumenten zal in voor niet-juristen begrijpelijke taal, informatie worden gegeven over het buitenlandse familierecht (huwelijk,

²⁸⁹ Voorlichtingsmateriaal, zoals dat in het verleden werd ontwikkeld door onder meer de Werkgroep Mudawwanah en de SSR (Stichting Steun Remigranten, o.m. Brochure 'Transnationale sociaal-juridische hulpverlening. Gedwongen achterlating in het land van herkomst'), de informatie op diverse overheidswebsites, informatie op de website van het LKHA, alsook de door de gemeente Rotterdam ontwikkelde brochure (H)echt verbonden, kan worden betrokken. De aanbevelingen focussen enkel op zaken die rechtstreeks uit het onderhavige onderzoek voortvloeien. Willen professionals effectief kunnen handelen, dan hebben zij op bepaalde cruciale momenten niet alleen kennis nodig van het Marokkaanse familierecht en recht omtrent reizen, maar ook zijn er instrumenten en kennis nodig van Nederlands recht (inclusief IPR), en kennis van de wisselwerking en impact van beide rechtssystemen. Meer dan eens speelt hier ook het vreemdelingenrecht een rol in verband met de verblijfsstatus van betrokkenen.

echtscheiding, gezag over kinderen, afstamming en uitreizen) en wat in de praktijk de betekenis van dit recht kan zijn in situaties van achterlating en huwelijksdwang in het buitenland.

Instrumenten voor personen (m.n. vrouwen en jongeren) die met situaties van achterlating of huwelijksdwang in het buitenland te maken hebben of kunnen krijgen

Voor deze doelgroep is vooral van belang dat zij over het in Marokko geldende recht worden geïnformeerd, zodat zij weten wat hen te wachten staat, en wat hun rechten, rechtspositie en juridische mogelijkheden zijn. Dat betekent dat er voorlichtingsinstrumenten in eenvoudig te begrijpen taal moeten worden ontwikkeld en worden doorontwikkeld, in de taal en dialecten die voor betrokkenen bekend zijn, en dat hieraan voldoende bekendheid wordt gegeven.

Naast kennis over het Marokkaanse recht, kunnen in de voorlichtingsinstrumenten tips worden opgenomen die situaties van achterlating en huwelijksdwang in het buitenland zoveel mogelijk beogen te voorkomen, tips over mogelijke oplossingen, en andere praktische tips (zoals waar zij terecht kunnen voor hulp, zowel in Marokko als in Nederland, dat wanneer iemand te maken krijgt met een concrete hulpvraag rond huwelijksdwang en achterlating, er contact met het LKHA wordt opgenomen, ook bij twijfel, het belang om zich in Marokko te laten adviseren door een advocaat en om bij rechterlijke procedures in Marokko een advocaat in de arm te nemen, en tips over het belang om altijd kopietjes te maken van de belangrijkste verblijfsdocumenten van henzelf en eventuele kinderen, die zij zelf kunnen bewaren of meegeven aan familieleden die zij vertrouwen). Zo is het van belang dat Marokkaans-Nederlandse vrouwen meer voorlichting krijgen over hun rechten en plichten indien zijn trouwen (al dan niet voor de Marokkaanse wet).

In de instrumenten (te denken is aan het ontwikkelen van een huwelijksstoolkit) kunnen zij worden gewezen op de mogelijkheid om een huwelijkscontract te sluiten volgens het Marokkaanse recht waarin zij het recht op 'zelfverstoting' opnemen, de plicht om mee te werken aan een ontbinding van een religieus huwelijk, en polygamie voor de man te beperken. Het opnemen van dergelijke bepalingen vergemakkelijkt ook de procedure van een echtscheiding in Marokko voor veel vrouwen.

II. Samenwerking

Uit de interviews die in dit onderzoek werden afgenomen, blijkt dat de vrouwenorganisaties in Marokko een belangrijke rol spelen in de problematiek. De vrouwenorganisaties hebben de middelen en het netwerk om vrouwen in Marokko adequaat te kunnen helpen in geval van huwelijksdwang en achterlating en door te verwijzen naar de juiste autoriteiten. Het zou wenselijk zijn om een samenwerkingsverband aan te gaan met deze vrouwenorganisaties om de krachten te bundelen en op die manier vrouwen uit Nederland, die in Marokko in de problemen raken, beter te kunnen helpen. Ook dienen deze vrouwenorganisaties zichtbaar en vindbaar te zijn voor vrouwen in Nederland. Dat zou bijvoorbeeld kunnen worden gerealiseerd door een aparte link aan te maken op websites van, in ieder geval, het ministerie van Buitenlandse Zaken en het LKHA. Op de website kunnen ook praktische tips worden geplaatst (zoals waar vrouwen terecht kunnen voor hulp in Marokko, vermelding van adressen en contactgegevens van de vrouwenorganisaties per stad

en regio in Marokko, belang van het doen van aangifte als er strafbare feiten jegens hen worden gepleegd, informatie over het verkrijgen van reisdocumenten, belang van het meenemen en zorgvuldig bewaren van verblijfsdocumenten etc.).²⁹⁰

Hoewel het onderzoek hier minder op was gericht, is het aannemelijk dat ook ten behoeve van de terugkeer van jongeren die zonder ouders in Marokko worden achtergelaten, samenwerking met organisaties en instanties in Marokko van belang is en kan worden verbeterd.

III. Nader onderzoek

Onderzoek naar het recht in andere landen

Het onderhavige onderzoek heeft zich, als pilotonderzoek, beperkt tot Marokko en Turkije. Gevallen van achterlating en huwelijksdwang waarmee Nederland te maken heeft, spelen echter ook in andere landen. Het is gewenst dat ook voor deze landen het voor achterlating en huwelijksdwang relevante buitenlandse recht wordt bestudeerd. Het onderhavige pilotonderzoek dat voor Marokko werd uitgevoerd, biedt zowel een basis waarop in onderzoek naar andere landen kan worden voortgebouwd, alsook toont dit onderzoek het belang aan om juist specifieke regelgeving te onderzoeken die voor situaties van achterlating en huwelijksdwang van belang is, en tenslotte is met dit onderzoek duidelijk geworden welke aandachtspunten er zoal zijn voor het doen van onderzoek in landen waar de problematiek speelt.

Zo is het wenselijk dat het onderzoek wordt uitgebreid met onderzoek naar de werking van gedragsregels, die voortvloeien uit cultuur, tradities en religie, in de praktijk. In het onderhavige pilotonderzoek kon dit, mede vanwege de Covid-19 pandemie, niet worden gerealiseerd. Dergelijk onderzoek is nodig omdat gedragsregels die het gedrag van mensen in de praktijk bepalen, invloed kunnen hebben op de mogelijkheden voor vrouwen om actie te ondernemen in situaties van achterlating en huwelijksdwang, op de positie waarin achtergelaten minderjarigen en jongvolwassenen kunnen komen te verkeren, en op de werking in de praktijk van formeel geldend recht.

Voor de meeste landen zal het noodzakelijk zijn om ter plekke in het land zelf onderzoek te doen, ten eerste vanwege de toegang tot aanvullende bronnen over de toepassing van het recht in de rechtspraak, en ten tweede om beter toegang te krijgen tot professionals, stakeholders, ambtenaren en autoriteiten voor aanvullende informatie over de toepassing van het recht in de praktijk en over de werking van gedragsregels. Voor de toegang tot bronnen en respondenten in het desbetreffende land, zal het ook van belang zijn dat door onderzoeker(s) de taal van het land wordt gesproken, gelezen en geschreven. Aandachtspunten zijn verder nog dat rekening moet worden gehouden met regionale verschillen, met verschillen in culturele opvattingen over, ervaringen met en perspectieven op achterlating en huwelijksdwang, met politieke en andere gevoeligheden et cetera.

²⁹⁰ Zie ook de informatie op de website van het LKHA. Ook hier kan worden voortgebouwd op reeds eerder door onder andere de Werkgroep Mudawwanah en de SSR (Stichting Steun Remigranten) gerealiseerde activiteiten en initiatieven.

Onderzoek naar strafrecht

Het onderzoek dat is verricht, biedt een indicatie dat strafrechtelijke mogelijkheden in Marokko in situaties van achterlating en huwelijksdwang mogelijk beter kunnen worden benut. Bij de voorbereiding van terugkeer van slachtoffers van huwelijksdwang en achterlating kan, naast het familierecht en de regels omtrent reizen, ook het strafrecht een rol spelen. Het allerbelangrijkst bij de inzet van strafrecht is het risico dat hiermee de veiligheid van het slachtoffer in gevaar kan komen; reden waarom slachtoffers vaak niet bereid zijn om hieraan mee te werken. Strafrechtelijk onderzoek zal erop zijn gericht zicht te krijgen op strafrechtelijke mogelijkheden die in concrete gevallen in het buitenland kunnen worden benut. Daarvoor is kennis van en inzicht in verschillende zaken van belang: Welke voor huwelijksdwang en achterlating relevante gedragingen zijn strafbaar gesteld? Wat zijn in concrete gevallen de belemmeringen voor vrouwen (en jongeren) om aangifte te doen? Welke bescherming biedt het buitenland aan vrouwen (en jongeren) die aangifte doen? Hoe kan dit worden verbeterd? Hoe kijken de buitenlandse opsporingsautoriteiten aan tegen de fenomenen huwelijksdwang en achterlating? Wanneer gaan autoriteiten over tot strafvervolging? Kan dit worden verbeterd? Et cetera.

Naast de strafrechtelijke mogelijkheden die het buitenland zelf biedt of zou kunnen bieden, is het van belang te weten wat Nederland vanuit strafrechtelijk perspectief hierin kan bijdragen²⁹¹ en welke samenwerking tussen de buitenlandse en Nederlandse autoriteiten hiervoor nodig is. Omdat Nederland veel kan leren van en samenwerkt met andere Europese landen bij de problematiek van achterlating en huwelijksdwang, is aan te bevelen dat wordt onderzocht hoe andere Europese landen met deze problematiek omgaan, alsook of en hoe een gezamenlijk Europees beleid vorm kan worden gegeven.

Onderzoek naar de toegang tot het recht

Onderzoek naar de toegang tot het recht voor vrouwen en voor jongeren, zou ook van aanvullend belang kunnen zijn. Wat zijn belemmerende factoren bij het instellen van rechterlijke familierecht-procedures, van administratiefrechtelijke procedures, en bij het doen van strafrechtelijke aangiftes en dergelijke? Hoe kan dit worden verbeterd?

²⁹¹ In 2020 verscheen op dit punt al het onderzoeksrapport van Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020.

Bijlagen

Literatuurlijst

Ali, Islamitisch maandblad voor vrouwen en kinderen 2011/6

S. Ali, 'Moroccans asses Moudawana progress', *Maghreb*, 19 oktober 2009 geciteerd in E. Kronemeijer, 'De nieuwe Mudawana, zeven jaar later', in: *Al Nisa: Islamitisch maandblad voor vrouwen en kinderen 2011/6*, Helmond: Vane Druk 2011.

Bartels 2005

E. Bartels, *Onderzoeksnotitie over migrantenvrouwen en kinderen die gedwongen zijn achtergelaten in landen van herkomst* (Voorstudie nr. 6), Den Haag: Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken 2005.

Ben Hounet 2017

Y. ben Hounet e.a., *Le droit de la famille au Maroc et son application au sein de la section des affaires familiales du tribunal de première instance de Rabat*, Rabat: Centre Jacques-Berque 2017.

Booley, Potchefstroom Electronic Law Journal 2004

A. Booley, 'The Right and Freedoms of Moroccan Women: has the 2004 reforms benefited Moroccan Women?', *Potchefstroom Electronic Law Journal* (4) 2016.

Bouras 2010

N. Bouras, *Het Land van Herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (diss. Leiden), Hilversum: Uitgeverij Verloren 2012.

Cornelissens, Kuppens & Ferwerda 2009

A. Cornelissens, J. Kuppens & H. Ferwerda, *Huwelijksdwang. Een verbintenis voor het leven? Een verkenning van de aard en aanpak van gedwongen huwelijken in Nederland*, Arnhem: Advies- en Onderzoeksgroep Beke 2009.

De Bree, Storms & Bartels 2011

J. de Bree, O. Storms & E. Bartels, 'In Between The Netherlands And Morocco: 'Home' And Belonging Of Dutch Moroccan Return Migrant And Abandoned Children In Northeast Morocco', in: S.J.T.M. Evers, C. Notermans & E. van Ommering (red.), *Not Just a Victim: The Child as Catalyst and Witness of Contemporary Africa*, Boston Leiden: Brill 2011.

De Poorte Migrantenrecht 2018

J. de Poorte, 'Oplossingsrichtingen problematiek 'achtergelaten' vrouwen', *Migrantenrecht* 2004, nr. 9/10.

Esser, Ten Voorde & Van Nieuwenhuizen 2020

L.B. Esser, J.M. ten Voorde & N.M.J. van Nieuwenhuizen, *De aanpak van schadelijke praktijken: een juridisch perspectief*, Universiteit Leiden 2020.

Foblets 2009

M-C. Foblets, 'Het nieuwe Marokkaanse echtscheidingsrecht (2004) en Belgisch internationaal privaatrecht: nieuwe regels en hun weerslag voor Marokkanen in België', *Recht van de Islam* 23, Den Haag: BJu 2009.

Foblets 2016

M-C. Foblets e.a. (red.), *Le code marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Brussel: La Chartre 2016.

Gids 2004

'Dalil amali limoedawanat aloesra' (Gids over de familiewet voor de rechtspraak), *Silsilat ashoeroeh wa dalael*, nr. 1, 2004.

Gremmen, FJR 2020/47

M.D. Gremmen, 'Achterlating en huwelijksdwang: juridische mogelijkheden', *FJR 2020/47*, afl. 9, p. 214-222.

Janssen 2017

J.H.L.J. Janssen, *Huwelijksdwang. Wat ziet de politie? Een verkenning van casuïstiek uit 2017*, 's-Hertogenbosch: Expertisecentrum Veiligheid Avans Hogeschool 2018.

Jordens-Cotran 2007

L. Jordens-Cotran, *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR*, Den Haag: Sdu uitgevers 2007.

Kennisplatform Integratie & Samenleving 2018

Kennisplatform Integratie & Samenleving, *Achterlating van jongeren in het buitenland. Handvatten voor professionals en vrijwilligers: welke motieven hebben ouders voor achterlating, en hoe kan je het signaleren en voorkomen?*, Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving 2018.

Kulk 2013

F. Kulk, *Parents and children between Dutch, Egyptian, and Moroccan family law*, 2013.

Kruiniger 2008

P. Kruiniger, *Marokkaanse verstotingsvormen in de Nederlandse rechtspraak. Een juridische beschouwing over de Marokkaanse kuhl en talaq in het kader van de erkenning in Nederland*, Tilburg: Celsus 2008.

Kruiniger 2018

P. Kruiniger, *Niet langer geketend aan het huwelijk. Juridische instrumenten die huwelijkse gevangenschap kunnen voorkomen of oplossen*, Maastricht: Maastricht University 2018.

Loukili 2016

M. Loukili, 'La jurisprudence marocaine relative à l'application du Code de la famille', in: M-C. Foblets e.a. (red.), *Le code marocain de la famille en Europe. Bilan comparé de dix ans d'application*, Brussel: La Charte 2016.

Rutten 2015

S. Rutten e.a., *Gewoon Getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland*, Maastricht: Universiteit Maastricht 2015.

Smits van Waesberghe 2004

E.S. Smits van Waesberghe e.a., *Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap*, 2014.

Sportel, Journal of Muslim Minority Affairs 2020

I. Sportel, 'Moroccan Family Law. Discussions and Responses from the Netherlands', *Journal of Muslim Minority Affairs* (40) 2020, afl. 1, p. 67-83, DOI: 10.1080/13602004.2020.1741167.

Sterckx 2014

L. Sterckx e.a., *Huwelijksmigratie in Nederland: Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2014.

Tahir 2019

N. Tahir, *Het gearrangeerde huwelijk. Veranderingen van perspectief op een huwelijkse institutie* (diss. Utrecht), 2019.

Woordenlijst

A

adl (mv
'oedoe)

beroepsgetuige

ajanib

niet-Marokkaan

Atlas-
Tamazgith

Het Tamazight dat gesproken wordt in het Atlas-gebied in het midden van Marokko

C

Cour
Suprême

Marokkaanse Hoge Raad

D

darar

fysieke of psychische schade

darija

het Marokkaans-Arabisch

F

faskh

vernietgbaar

fiqh

rechtswetenschap

H

hadāna

verzorgingsrecht

hadieth

aan de (levenswijze en handelswijze van de) profeet Mohammed ontleende rechtsregel, traditie

I

idda

wachtperiode voor de vrouw na de scheiding

ihsān

eerbaarheid en kuisheid

Imazighen

oorspronkelijke bewoners van Marokko

iqrār

erkenning door de vader van de wettigheid van het kind

ishhaad

de getuigenis van een verklaring

K

kafāla	pleegouderschap
khoel'	verstoting tegen betaling
korān	de edele korān

M

mahram	familielid met wie geen huwelijk mogelijk is
Malikitische stroming	een van de vier islamtische wetscholen waarvan Malik ibn-Anas de belangrijkste rechtsgeleerde was
moebāra'a	verstoting met overeenstemming zonder compensatie
moet'a	smartengeld, schadeloosstelling na verstoting

N

nafaqa	onderhoudsplicht
--------	------------------

P

préjudice	schade
-----------	--------

Q

qarar	beslissing
qoeroe'	menstruatieperioden

S

sadaq	bruidsgave
sharī'a	islamitisch normenstelsel, islamitisch recht
shiqāq	onenigheid, duurzame ontwrichting
soenna	gewoonte, geheel van tradities, ontleend aan de wijze waarop de profeet Mohammed geleefd heeft
soera (mv. soera's)	vers in de korān

T

talāq	verstoting door de man
Tamazight	de taal van de Imazighen, ook wel bekend als de Berberse taal
tamliek	overgedragen en afgeleid zelfversottingsrecht van de vrouw
tarifit	het Tamazight dat gesproken wordt in het Rif-gebied in het noorden van Marokko
tashelhiyt	het Tamazight dat gesproken wordt in het Atlas-gebied in het midden van Marokko
tatlieq	gerechtelijke echtscheiding

W

wali	huwelijksvoogd
wilāya	wettelijke vertegenwoordiging, gezag

Overzicht respondenten

Categorie	Functie	Aantal interviews
NGO's in Marokko	Directrice vrouwenorganisatie	2
NGO's in Marokko	Sociaal hulpverlener vrouwenorganisatie	1
Advocaat in Marokko	Advocaat	1
Nederlandse ambassade	2 medewerkers ambassade	1
Nederlands ministerie van Buitenlandse Zaken Den Haag	hoofd van de afdeling consulaire maatschappelijke uitvoering, DCV	1

Overzicht vrouwenorganisaties in Marokko - benaderd voor het onderzoek

Stad	Naam organisatie	Adres	Telefoonnummer	E-mailadres
Agadir	Femmes du Sud	Hay Lahrach 2, bloc 4, 32, route Biogra, ait Melloul AGADIR	+212 548 24 76 78	
Al Hoceima	Centre de promotion et d'habitation des femmes d'Imzouren	24, rue Mehdi Ben Toumart, ALHOCEIMA	+212 539 80 57 43	forofemn@iam.net.ma
Al Hoceima	Al Amal	50, avenue des nations Unies, AL HOCEIMA	+212 539 98 12 13	r.alamal@yahoo.fr
Berkane	Association El Hadaf, Centre El Hadaf pour les Femmes victimes de la violence	arida Tahri 4, Hay Boukraae Immeuble Mohamadine app n° 5 Rue Rabat, Berkane	+212 536-61-24-80	asalhadafberkane@gmail.com
Casablanca	AMVF Association Marocaine de lutte contre la Violence á l'égard des Femmes	Avenue de l'Hermitage Rue 35, no 55, Casablanca	+212 522 86 02 89	soutien@casanet.ma en écoute@casanet.net.ma
Casablanca	ANNAJDA Centre d'assistance aux femmes victimes de violence	174, rue Saint-Laurent, residence Rizk, Garage Allal, CASABLANCA	+21252281 6134	uafcasa@iam.net.ma
Casablanca	Centre d'écoute FAMA	19, rue Zoubeir Bnou Aouam Roches Noires, CASABLANCA	+212 522 40 44 45	
Casablanca	AMAL Centre d'orientation, de soutien juridique et psychologique	19, avenue 9 avril Maarif, CASABLANCA	+212 522 98 73 21	amalafam@yahoo.com
Casablanca	LDDF Ligue Democratique pour les Droits de la Femme	317, rue Mustapha el Maani, 3eme etage, local 17, Casablanca	+212 522 29 78 69	iddf@iam.net.ma en www.lamarocaine.com
Casablanca	L'Association Tahadi pour L'egalite et la Citoyennete	130, rue Watteau, 1ere etage, Derb Ghallef Maarif 2000, Casablanca	+212 52 29 95 168	www.atec.org.ma
Errachidia	Centre d'ecoute et d'orientation juridique pour les femmes et les enfants victimes de la violence	22 bis, rue bny Abdellah ben Ali, Ouad Lahmar la bita, Errachidia	+212 55 57 03 00	

Fes	Dar Lamaalma UAF	Avenue Alyarmouk Lmm. 7 Ellidou Fes	+212 55 64 06 92	
Fes	Nawal Belahmer AIPDF	82, rue al arrar hay yasmina	+212 55 60 27 71	
Fes	IPDF Initiative pour la protection des droits des femmes	x	+212 661 306 644	+212 535 63 8970
Marrakech	Hawwaa Ennakhil	24, Lotissement Ticka 5, Daoudiate, Marrakech	+212 44 30 67 09	
Oujda	Ain el Ghazal	I, rue Abd el Aziz benchekroune, Oujda	+212 56 71 04 20	ainghaza2000 @hotmail.com
Oujda	Ain el Ghazal	BD Allal El Fassi, Dar Lamhalla, Lazaret Oujda	+212 036 744 712 en +212 036 745 712	ainghazal2000 @hotmai.com
Oujda	Tammalouk	25, bd Mohammed V, Oujda		
Rabat	Centre Annajda SOS / Union de l'Action Feminine	425, Avenue Hassan II, 13 Diour Eljjamaa, Rabat	+212 537 70 09 64	uaf.rabat@gm ail.com
Rabat	ADFM Association Démocratique des Femmes Marocaines	Rue Mokla, villa n2, Les Orangers, Rabar	+212 537 73 71 65	adfm@mtds.c om en www.adfm.m a
Rabat	Jossour Forum des femmes marocaines Centre de lutte contre l 'analphabetisme	131, Av Hassan II Apt n44, á cote de Mamounia, Rabat	+ 212 537 26 17 04	jossourffm@y ahoo.fr
Rabat	Association Tamaynout	12 bis Oued Sous, Agdal Rabat,	+212 537 73 01 39	ibdalkassmhas san2006@yaho o.fr
Tanger	Amna	39, Rue Sidi Bouabid (Ex maison de jeunesse)	+212 539 33 16 17	amna@hotmail l.com
Tanger	Union Action Geminine UAF			
Tetouan	Centre d'aide aux femmes victimes de violence	Avenue Hassan II- Im.52, 3eme etage, no 9, Tetouan	+212 539 71 08 97	arfedec@iam. net.ma
Tetouan	Amna pour Defendre les Femmes Victim de la Violence	39, rue Bouabid l'ancienne maison de la jeunesse, Tanger	+212 539 33 35 58	associationam na@yahoo.fr

Overzicht vrouwenorganisaties in Marokko - complete lijst gepubliceerd door vrouwenorganisatie
MRA Mobilising for Rights Associates

 				
<u>Contacts Associations</u>				
Associations	Responsable	Adresses	Tel / Fax	Adresse de messagerie
Associations Rabat/Salé				
Association Démocratique des Femmes du Maroc (section Rabat)	Samira Bikarden	Rue Ibn Mokla villa 2-les Orangers, Rabat	Tel : 0537 70 60 81 Fax : 0537-26-08-13	association.adfm@menara.ma
Centre Annajda SOS / Union de l'Action Féminine	Zahra Louardi	425, Avenue Hassan II, n°3-Diour Jamaâ, Rabat	Tel : 0537-70-09-64 Tel/Fax : 0537-72-72-22	uaf.rabat@gmail.com
Jossour Forum des femmes marocaines Centre de lutte contre l'analphabétisme	Oumaima Achour	131, Av Hassan II Apt n°44, à coté de Mamounia, Rabat	Tel&Fax : 0537-26-17-04 0537-26-17-04	jossourffm@yahoo.fr omayma.achour@gmail.com
Association Tamaynout	Idbelkacem hassan	12 bis Oued sous, Agdal-Rabat	Tel&fax : 0537-73-01-39	idbalkassmhassan2006@yahoo.fr
GADEM (Groupe antiraciste d'accompagnement et de défense des étrangers et migrants)		54 avenue de France, appartement 3, Agdal, Rabat	Tel: 0537-77-10-94	coordination@gadem-asso.org
Amnesty International	Salah Abdellaoui	20, rue ouargha n° 5, 2 ème étage, Agdal, Rabat 10080, Maroc	Tel: 0537-68-66-48 Fax: 0537-68-10-48	admin-ma@amnesty.org amorocco@sections.amnesty.org
L'OMDH/L'Organisation Marocaine des Droits de l'Homme (Siege Social)	Mohammed Neshnash	8, rue Ouargha, Résidence Volubilis appt 1-Agdal-Rabat	Tel : 0537-77-00-60 Fax : 0537-77-46-15	contactomdh@gmail.com
Espace Associatif	Said Tbel	55, Rue Melouya app 1 Agdal-Rabat	Tel : 0537-77-43-41/46/48 Fax : 0537-77-41-83	contact@espace-associatif.ma
A.M.D.H. Association marocaine des droits de l'homme (siège social Rabat)	Ahmed El Hayej	N°1, Im 6, Rue Aguensous, Av. Hassan II, Les Orangers (Près de Auto-Hall) Rabat Ville, Maroc	Tel: 0537-73-09-61 Fax: 0537-73-88-51	Site : www.amdh.org.ma Email: amdhi@mds.com amdhi.info@yahoo.fr
AMSSED, Association Marocaine de Solidarité et Développement	Benchirfa Hamid	65, Av Mohamed 6, route de zaer Rabat	Tel : 0537-75-93-52/53 Fax : 0537-75-00-98	amsed2@amsed.ma k.hakim@amsed.ma

Espaces des Jeunes pour l'Innovation et le Développement (E.J.I.D)	Abdelhakim Karman	BP: 6350, Bureau de Poste Madinat Al Irfane, rabat	Tel: 0537-20-94-02	Karman_glory@yahoo.fr www.espaces.ma
Féminin Pluriel	Hayat Dinia	1, bis rue Moulay Idriss Hassan-Rabat	Tel : 0537-26-22-34 Fax: 0537-75-14-49	Femining@hotmail.fr feminingpluriel@gmail.com
Réseau Amazigh Pour la Citoyenneté (siège central)	Abdellah Baddou	63, rue Kadi Ayyad Diour Jamaa Rabat	Tel: 0537-20-02-11	azettamazighe@yahoo.fr
Association Al Youssra Pour le soutien et l'insertion des autistes	Nafissa Eddnadni	lot Al Youssra et Zarka, imm H5, appt 4, Hay Chemaou , Salé 11000 , Maroc	Tel: 0537-87-76-93	eddnadni@yahoo.fr
Femmes Action	Rachiq Zahra	Amal 4 Yacoub el Mansour Derrière la poste, Hay El Massira Rabat	Tel : 0537-73-48-59 Fax : 0537-77-26-86	womanaction@yahoo.fr
Association Marocaine pour la Promotion de la Femme Rurale (Siège National)	Malika Ben Mahi	Rue Ellouf, Résidence Irchad, Secteur 135, S 1 N°3, Hay Riad Rabat	Tel : 0537-71-31-69 Fax: 0537-60-63-92	ampfr@hotmail.com
la Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (Section Rabat)	Latefa Bouchoua	Secteur DW, n°26, AV Massira Al Khadra Hay Yaacoub Al Mansour Rabat	Tel : 0537-29-35-95 Fax : 0537-29-36-07	lddf_rabat2005@yahoo.fr latifabou2002@yahoo.fr
Ligue Marocaine pour la Défense des droits de l'Homme (siège national)	Mohammed Zhari	14, rue Makka, n°5, Hassan Rabat	Tel: 0537-26-37-44 Fax: 0537-26-37-44	lmddh72@gmail.com
Coordination National du réseau Anaruz	Samira Bikerden	Rue, Ibn Mokla, n°2 Rabat	Tel: 0537-72-16-56 Fax: 0537-26-08-13	nejmacentre@gmail.com
Amane - Chargée du renforcement de capacités	Béatrice Bouron	3, rue Laarche, Hassan, Rabat	Tel: 0537-70-80-03 Fax: 0537-70-80-07	amane@amanemena.org
Association Voix de la Femme Amazighe	Amina Zioual	63, rue Kadi Ayyad, Diour Jamaa, Rabat	Tel: 0537-70-76-73	lavoixdelafemameamazighe@gmail.com
Forum des Alternatives Maroc (FMAS-Maroc)	Carine La Casse	45, rue Abidjan apt 3, 1 étage L'océan Rabat	Tel: 0537-70-59-27/29 Fax: 0537-70-59-16/23	fmas@menara.ma fmas.finances@menara.ma
Association Adala pour le droit à un procès équitable	Jamila Siouri	Imm 46, apt 8, 3 étage Avenue Fal Ouled Oumair, Agadal , Rabat	Tel: 0537-68-09-39 Fax: 0537-77-33-46	adalajust2005@gmail.com
Union National des Femmes Marocaines (U.n.f.m.) Rabat	Rabia Lamrini	3, rue Al Afghani 10060 RABAT	Tel: 0537-20-77-66	unfm-br@hotmail.fr
Comité de Soutien à la Scolarisation des Filles Rurales (C.s.s.f)	Ilham Lagriche	66, av Al Amir Fal Ould Oumeir, appt. 4, Agdal 10090 RABAT	Tel: 0537-68-07-54 Fax: 0537-68-09-44	contact@comitessf.org
Forum Azzahrae pour la Femme Marocaine	Aziza El Bakali	Residence Nesma Imm 7, Appt 2, Rue Dakar l'océan, Rabat	Tel/Fax: 0537-20-68-98	mzahrae@yahoo.fr
Fédération National des Associations Amazighs (FNAA) (Siège Central)	Ahmed Arehmouch	N° 63, Rue Kadi Ayyad- Diour jamaa- Rabat, Maroc	Tel/Fax: 0537-70-20-38	fnaafederation@gmail.com
Centre Al Wlam pour l'assistance familiale	Zahra Konko	Av, Essalam imm 23 appt , hay karima, Sale	Tel/Fax: 0537-86-48-32	centrealwlam@yahoo.fr
la Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (Section Salé)	Latifa Bouchoua	18, rue sidi Elarbi ben Sayeh , hay Elbaraka sect.4, Kariat Oulad Moussa, Salé	Tel / Fax: 0537-83-53-06	lddfsale@yahoo.fr
Association Forum Education droit de l'Homme et citoyenneté	Farid El Ayyachi	rue 26 n° 54 CYM Rabat	Tel: 0537-69-47-55	faridelayyachi123456@gmail.com
Association Amal	Youssef Cheffoui	28 avenue Mediouna Bettana salé	Tel: 0537-81-41-42 / Fax: 0537-81-41-42	contact@amalsale.ma
Associations Casablanca				
Association Bayti	Choualb Jaouad	Km 12,5 Ancienne Route de Rabat, Sidi Bernoussi, 20610 Casablanca	Tel: 0522 75 69 65 Fax: 0522 75 69 66	nismal05@yahoo.fr aminabayti@gmail.com
INSAF	Pres: Bouchra El riati - Direct: Houda El Bourahi	Route d'Azemour, Hay Nassim, villa n°26 rue 8-Casablanca	Tel :0522-90-74-30	contact@insaf.ma
Association Marocaine pour la lutte contre le Sida	Mr Assafi Mohamed	17, Bd la Marche Verte Maârif-Casablanca Maroc	Tel / Fax: 0522-23-63-73 0522-99-42-43	alcsjeunes@gmail.com
Association Démocratique des Femmes du Maroc (section Casablanca)	Malika Jrima	79, rue Jaber ben Hayane Residence Casa-Anfa, 5 ^e ét. Appt n°22-23 Casablanca	Télé : 0522-20-51-52 Fax : 0522-20-45-81	adfmcasa.org@gmail.com
Solidarité Féminines (Centre pour Mères Célibataires)	Aicha Chena	10, rue Mignard, quartier Palmier Casablanca	Tel: 0522-25-46-46 / Fax: 0522-25-84-52	solfem.m@gmail.com
la Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (siège Casablanca)	Fouzia Asouli	27, rue El Banafsa] 1er étage Ront-point Mers Soltane Casablanca	Tel: 0522-29-78-69 Fax: 0522-20-37-46	federation_ldddf@live.fr

Centre d'Ecoute et d'Orientation Juridique et Psychologique pour Femmes Agressées	Fatima Zahra Chaoui	37, Rue Abderrahman Sahraoui, 5ème étage - Casablanca	Tel&Fax: 0522-26-86-67 / 0522-26-86-66	ecoute@menara.ma
Centre FAMA/AMDF-Association marocaine des droits des femmes	Fatima Oubad	282, Angle Avenue Moukawana et rue Strasbourg, 3ème étage Apt n°311-Casablanca	Tel: 0522-45-15-35 0522-44-53-44 Fax: 0522-45-15-34	
Fondation Ytto pour l'hébergement et la réhabilitation des femmes victimes de violence	Najat Ikich	Chabab C1, Imm, F26, Appt 14 Ain Sebaa Casablanca	Tel: 0522-73-30-16	najat.ikich@gmail.com y.fondation@gmail.com
Association Droits et Justice	Reda Oulamine	2, rue Abou Faid Al Masri, Quartier Gautier, 20060, Casablanca	Tel: 0522-27-76-88	sofia@droitjustice.org
Association Marocaine de Lutte Contre la Violence à l'Égard des Femmes (amvef)	Fatima Zahra Chaoui	37, rue Abderrahmane Sahraoui, 5 ^e étage, Appt n°6, 20070 Quartier: Lusitania, Casablanca	Tel: 0522-26-86-67 Fax: 0522-26-86-66	ecoute@menara.ma
Union Nationale des Femmes Marocaines Casa Anfa (U.n.f.m.)	Aicha Louardighi	19, bd du 9 Avril -ex Cl. Perrault Quartier: Palmier 20340 CASABLANCA	Tel: 0522-25-83-17	union.femmes@menara.ma
Association l'Avenir de la jeune fille Marocaine et le petit Monde	Najia El Ouazzani	rue Aône ang rue de l'Isère Quartier Polo, Casablanca	Tel/Fax: 0522-28-21-98	
Association Icharat pour le Développement Humain	Nourddine ADIB	17, rue Ali Ben Harezem- Bourgogne, Casablanca		association_aidhcat@hotmail.fr
Epanouissement Féminine	Touria El Oumri	M 11 rue Banfsaji, N°1 Fouarate, Hay Mohammadi, Casablanca	Tel: 0522-61-49-22	aefmarocaine@yahoo.fr
Association Marocaine pour la défense de la vie privée	Moutapha Achehbane	70, rue Felix enax guedg, 4 emem étage n°10 place oued El Makhazine Casablanca		reda3025@gmail.com
Association Tahadi pour Environnement	Chaimae El Mhandez	3, rue El Bahi, Maarif, Casablanca	Tel / Fax: 0522-99-51-68	tahad12003@gmail.com abdoubouchra@yahoo.fr
Associations Marrakech				
Association Takerkoust de Développement Sociale Culturel et Economique El Haouz	Mohammed Ait Al Moudden	Douar Amzough chetoul-barrage Chetouka Takerkoust Dairat Amezmiz El Haouz-Marrakech		o_barouk74@hotmail.com
Association Ennakhil	Lmrini Zakia	Lotissement charaf operation Manar 3, Marrakech	Tel/ Fax: 0524-30-67-09	association.ennakhil@gmail.com
Association pour la Lutte Contre le Sida ALCS (Section Marrakech)	Mouna Ballil	Rue Khalid Ibn Al Walid quartier Esaadia Villa dar Borj Gueliz-Marrakech	Tel: 0524-42-18-34 Fax: 0524-43-98-43	ballimo@gmail.com yyatine@gmail.com
la Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (Section Marrakech)	Zahra Sadik	Lot Annaki AL Hadari, n°89, 1 étage, n°6, Avenue Palestine ,Marrakech	Tel: 0524-30-93-07 Fax: 0524-29-07-38	injadmarrakech@yahoo.fr titrit.s@gmail.com
Association Ennour Erfane	Noura Chbani	Lot Machou n°19, Marrakech	Tel/fax: 0524-34-94-18	noura2311@yahoo.fr
C.D.D.H, Comité de Défense des Droits Humains	Nourdine Belkbir	77, Bd. Zerktouni, 40000 Marrakech	Fax: 0524-43-75-57	cddh.contact@gmail.com
Associations Agadir				
Association Oum Al Banine	Mahjoubia Eddbouch	Rue Oued Ziz-Quartier Industriel Agadir	Tel: 0528-82-08-66	comite.oumelbanine@gmail.com oeb@menara.ma
Association Khotwa	Mohamed Kharfa	Ait Melloul Centre, Tikiouin - Agadir		a.khotwa@gmail.com
Association Voix de femmes marocaines	Aicha Sekmasi	Avenue Omar Al Khayam, rue Moulay Rachid Laazib, Agadir	Tel: 0528-21-59-17	Voix.femmes.maroc@gmail.com voix_femmes_maroc@yahoo.fr
Action alternative jeunesse	Ibtissam Ardini	BV Om El mouninine n° 95 dcheira eljihadia		actiona.jeunesse@gmail.com
Terre des Enfants	Fatima Benchrik	Rue Oued Ziz Quartier Industriel-Agadir	Tel: 0528-82-70-82	ardalatifal1999@gmail.com
Union de l'Action Féminine (Section Agadir)	Rkia moujoud	Appt .128 A Ifrane.sidi yousef _ quartier industriel Agadir	Tel: 0528-23-25-40	annajda.agadir@gmail.com
Association Osmane	Fatima Idar	Dcheira agadir		ampfdecheira@gmail.com
Association Tillili n Udrar	Aicha Hmidouche	Centre ait baha		aicha-naïla@gmail.com
Femmes du Sud	Rokia Mounir	Al Harch 2, Bloc 4-n°32, Ait Melloul-Agadir	Tel: 0528-24-76-78	femmes_sud@yahoo.fr
Awsat pour le Développement et la Culture	Mahfod Azaraf	Douar ait said ou Boukker, Jamaat Tanalt, Chtouka ait Baha Kiadat Tanalt	Tel / Fax: 0537-72-63-13	assawsat@hotmail.fr

Associations Fès				
Centre des Droits des Gens	Jamal Chehdi	38, bd Chefchaouini, Ville Nouvelle-Fes	Tel: 0535-94-35-11 / Fax: 0535-94-09-81	centredgfs@hotmail.com chahdjam@gmail.com
Mouvement Alternatives citoyenne	Ahmed Dehmani	Res Bureau Nour, Av FAR, 4 etage Bureau 21, Ville nouvelle, Fes	Tel / Fax: 0535-73-34-78	mouvementalci@gmail.com alci@citoyennete.ma
Association Chourouq pour le Développement	Oufkir Lahcen	B.P: 8543 Hay Oued Fes Fes	Tel/Fax: 0535-64-84-82	chourouksolidarit@yahoo.fr
Association Initiatives pour la protection des droits des femmes (IPDF)	Ilham Oudghiri	Av Allal El Fassi, pres de la municipalites batha, Fes	Tel - Fax: 0535-63-89-70	ipdf2@yahoo.fr
Associations Tanger				
Association Darna	Mounira Bouzid El Alami	9, rue Boughaz - 90000 -Tanger	Tel: 0539-33-35-58 Fax: 0539-33-35-61	association.darnasiege@gmail.com
Amna pour Défendre les Femmes Victime de la Violence	Rachida Belbah	39, rue Bouabid l'ancienne maison de la jeunesse Tanger	Tel / Fax: 0539-33-16-17	associationamna@yahoo.fr
Association Chifae	Tahar El Quor	Quartier Sania Rue 4 n°12 Bir Chifa, Tanger	Tel/Fax: 0539-31-75-86	coordination_chifae@gmail.com
Association Arissala pour le developpement et compétence Féminine	Khadija Dadi	Av Bouarakia, 954 Bis, en face Ecole Mae Al Ainaïne, Tanger	Tel: 0539-37-26-53	r.essala@yahoo.fr
Association Al Khaima	Mercedes Jemenes	Quartier Souani 10, Rue Atlas, Lot Tarik n°1 90.000, Tanger – Maroc	Tel: 0539-31-61-72 Fax: 0539-31-61-72	association.alkhaima@gmail.com
Association Nidae	Rachida Akrikez	Lot Dar Echarqui Bir Chifae, 3 eme Etage Tanger		RACHIDAAKRIKEZ@gmail.com
Réseau Espace de Citoyenneté	Touria Taj Eddine	Rue 25, n° 26, Rue Borj al Adraa, Haoumat Dar El Balda, Msalla, Tanger		reseauespace@yahoo.fr taithoraya@gmail.com
Union de l'action féminine UAF (Section Tanger)	Rachida Saidi	Avenue Anfa rue 37, n°17, Tanger	Tel: 0539-93-44-23	taithoraya@gmail.com uaf2004@yahoo.fr
Associations Tetouan / Martil /Mdiq				
ACB, Association la Colombe Blanche	Ahmed Aidani	Rue Mellah Bali B.P 7542 Tetouan	Tel / Fax: 0539-99-35-03	colombeblanche1993@gmail.com ouafaa.colombe13@gmail.com
Centre Assaida Alhora	Naoual Aselmane	BP: 7532, Tetouan	Tel / Fax: 0539-66-39-70	assaida.horra@gmail.com zahra_daghighi@hotmail.com
Association de Recherche Féminine pour le Développement et la Coopération	Amina Chikhi	Av Hassan II Hay Slaoui Rue Oued Nakhla imm 28 n°4 BP 324 Tetouan	Tel: 0539-71-08-97	arfedec@yahoo.fr
Association développement et de protection de Oued laou	Mohamed Mehdi	Hay Timindlas, baladyat oued laou province Tetouan	Te/Fax: 0539-67-01-63 /0539-99-98-15	oueddlaou@yahoo.fr ombekk@yahoo.fr
Union de l'action Féminine - Tétouan	Nadia Anair	Av, Kser El Kebir, n° 222, M'Hannech 1, Tétouan		nadianair2@yahoo.fr
Alliance des Femmes du Maroc pour le Développement et La Formation	Khadija Aroudam	Avenue Khalid Ibn Al Walid rue arrachad n°5, Tetouan	Tel: 0539-96-34-55 Fax: 0539-71-33-90	mwafdt@yahoo.fr ligue_m_t@hotmail.com
Association Alhayat	Naima Afouzar	Dar al Hay al Massira, Av Masira la Khadra, Martil		
Association AL Joud Section Mdiq	Abajtor Saïda	BP:25, Mdiq		
Associations Chefchaouen				
Association de développement local chefchaouen ADL	Ahmed Al Ghilani	Rue Allal Ibn Abdallah n°2 BP122 chefchaouen	Tel: 0539-98-86-60 Fax: 0539-88-32-47	adlchef@gmail.com
Association Talasemtane pour le développement et l'environnement	Abdelilah Tazi	Ain Haouzi , BP 101 – 91000 Chefchaouen Chefchaouen	Tel / Fax: 0539-98-97-27	assated@yahoo.fr
Association Nahda pour le développement	alami El Ghomri	Douar Sadkiyen, Commune rurale Laghdir, Caidat de Tanakoub Province de chefchaouen . B.P 31 CHEFCHAOUEN		tech.criaghdir@live.fr
Association Akhemmas pour le développement rural et l'environnement	Rachid Rian	Province chefchaouen, MAROC Adresse de correspondance : B.P 199 CHEFCHAOUEN		rian32@gmail.com
Association Zainab pour le developpement et la solidarité	Faiza Chebli	Derb Ben Tahar, Q/Bab Souk Chefchaouen, BP: 91	0539-98-76-42	asszineb@yahoo.fr

Association Charafat pour action de développement		Chrafat Centre, CR Beni Darkoul, _ Caidat et Cercle Bab Taza _ Province de Chefchaouen		r.abdeslam3@yahoo.fr
Association du développement et de l'action Social	Asmae Ben Hassain	Complexe Social El Hafa, Chefchaouen		asma_abalhassain@hotmail.fr
Association Islah Pour le développement Local		rue bab souk haute mechatte n 16 Chefchaouen		associationislah@yahoo.fr ziho_zahra@hotmail.fr
Association Al Amal pour le développement local et social et culturel	Mfadal Ben Amer	Douar El Houmar Commun Tanakob, Chefchaouen		akkaarr@gmail.com

Associations Larache

Forum de la Femme pour l'Egalité et le Développement	Fathia Elyacoubi	BP: 525, Larache / Lotissement de la CDG 286, Al Manzah 2, Larache	Fax: 0539-91-27-42	nana_lot@yahoo.fr Adam8fati@gmail.com
Association Mains Solidaires pour le Droit à la Dignité et la Citoyenneté (Centre d'écoute)	Laila Bouhaouied	Avenue Ibn Al Khatib, Imm Assaada 1, Apt n°7, Larache	Tel/Fax: 0539-91-29-18	mains_solidaires@hotmail.com
Association Mhashass pour le développement	Nadia Rahal	Hay Salam n°99, Larache	Tel / Fax: 0539-91-59-80	mhashass.dh@gmail.com
Association du développement de la femme Rurale	Nora Fathan	Jamaat Khemis Essahel, Larache		
L'Union de l'action Feminine (Section Larache)	Fatima Loukhmass	117, CDG, Larache		loukhasfatima@hotmail.com
La Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (Section Larache)	Saadia Touati	Avenue d'afrique n°1 bureau 2, Larache	Tel: 0539-91-46-72	Soudia.touati@gmail.com lddfarache@gmail.com
Association des femmes travailleuses dans le secteur agricole	Charifa Beja	Hay Esmara n°224, Larache	Tel: 0539-50-09-43 Fax: 0539-91-47-20	Radev.larache@gmail.com
Association Oukacha pour le développement de la femme producteur	Fatima Belraïess	Houmat Oulad Askher, Hay Jadid, Larache		asso.oukacha@hotmail.fr
Réseau des Associations de Développement (RADEV)	All Drioueche	Hay Esmara n°224, Larache	Tel: 0539-50-09-43 Fax: 0539-91-47-20	Radev.larache@gmail.com

Associations Nador

Centre d'Etude et de coopération pour le Développement Local	Chahrazad Amhajer	Avenue Moulay Ismail, n° 63, Apt 7, Nador	Tel / Fax: 0536 32 05 83	katar1978@gmail.com amhajer_chahrazad@gmail.com
Forum Noumidia pour la famille et le développement	Mina Atif / Bouchra El Khalflouli	Avenue Youssef Ibn Tachafine, n°45, Nador	Tel: 0536-60-49-56 Fax: 0536-35-25-75	noumidia2958@hotmail.fr
Association Thissaghna pour la culture et le développement (ASTITUDE)	Abdeslam Amehtari	165, Bv de Tanger, App n°9, Nador	Tel: 0536-60-45-41 Fax: 0536-60-66-57	astitude1@gmail.com astitude_souad@hotmail.fr

Associations Oujda

Association Oujda Ain Ghazal 2000	Zahra Zaoui	Bd Allal El Fassi, Dhar Lamhalla, Lazaret 60000 - Oujda	Tel: 0536-74-67-12	mainghazal2000@yahoo.fr
Association Tamount Bani	Mohammed Bali	122, rue 31 Hay Baso, Oujda	Fax: 0536-69-09-78	tihia.tihia@yahoo.fr
Association AL Moubadarates	Ahmed Ezzaoui	Centre de calification filles Hay El Hassani Oujda		abouanas222@hotmail.com
Association Marocaine pour l'Action de Développement	All El Bachiri	32, Rue Badr Lamhalla Oujda - OUJDA	Tel/Fax: 0536-71-00-29	alibelbachiri@yahoo.fr asso.amad@gmail.com
Association Al Masar (centre d'écoute)	El Amri Meriem	Maison de la jeunesse Ibn Rochd, quartier Lazari, Oujda		elamrimeryem@gmail.com
Association Tamount Bani	Said Benyahya	rue Mly Rachidan° 7 Oujda		javioe2013@gmail.com
Association Al Moustaqbal de bienfaisance pour le développement de l'orientale	FADEL Khadija	Lot Benkhirane B 28 n° 12, Oujda	Tel: 0536-51-65-79	almostakbal_99@hotmail.com
Association espace Nour pour la culture et l'accès social	Bouchra Youssefi	Hay Nasr n°15 rue al ahzab Oujda		espace.nour2@hotmail.com
Association Alwafae pour le développement social à l'oriental	Sabiha Besraoui	Hay Salam Avenue Mustapha Loujidi n°117, Oujda	Tel : 0536-53-28-52	adso.sabah@hotmail.com
Association Intilaka anisaiya pour le développement social	Kaoutar Ouis	Annasij al Jamaoui , en face la Wilaya, Oujda		kaoutarouis@yahoo.fr

Association Rif pour le développement	Kamal Chohou	Rue Melouya Hay Msala, Midar Driouech		associationrifmidar@gmail.com
Association Oussane pour le développement et la culture	Mohammed El Hammouchi	Midar - Driouech		assoc.durable2006rif@gmail.com ussan2007@gmail.com
Association Touya pour l'Action Féminine	Najat Alach	Centre social des sourds et muets, Bir anzarane	Tel /Fax: 0539-98-41-01	ataf.touya2001@gmail.com
Associations Berkane				
Association El Hadaf, Centre El Hadaf pour les Femmes victimes de la violence	Farida Tahri	4, Hay Boukraae Immeuble Mohamadine app n° 5 Rue Rabat, Berkane	Tel: 0536-61-24-80	asalhadafberkane@gmail.com
Association des Amis de Taforalt	Jamal Ramdani	BP: 49, centre Taforalt - Berkane	Tel Fax: 0536-63-73-47	ram.taforalt@gmail.com aat_taforalt@yahoo.fr
Oumi Pour Éducation et Orientation Social	EL KADIRI BOUTCHICH Taouss	Centre de la femme en situation difficile, avenue Mohammed Dorra Hay Al Majd - Berkane	Tel: 0536-61-88-02	ass.omiberkane@gmail.com
Associations Kser Lakbir				
Association Anoir Féminine (Centre de développement de la compétence de la femme) (centre d'écoute)	Souad El Tode	Hay Chriaa Sahat Al jana saida, n°11, Ksar el Kebir	Tel / Fax: 0539-90-65-81	associationanoir@yahoo.fr
Association Zaytouna pour l'Éducation et le développement de la solidarité féminine	Fatima Rgah	Hay Salam Group « D » rue 13 n°12 Ksar Kebir	Tel /Fax: 0539-90-74-07	association_zedf@yahoo.fr
Associations Sefrou				
Coopérative Artisanale Féminine « Cerise »	Amina Yabis	Bab Almkam Délégation de l'Artisanat de Sefrou	Tel: 0535-66-08-18	amina_yabis@yahoo.fr
Association Club de la Femme	Fatima zahra Afathi	Lotissement Adlouni, N° 502 / 14, Massay, Sefrou	Tel: 0535-97-00-64	crazzaba.cl.ps.mp.ma@hotmail.com
Associations Beni Mellal				
Association Krazza Pour le développement Regional	Abdelkarim El Ghilani	Villa 51, Hay Houda, Beni Mellal	Tel / Fax: 0523-48-80-82	Akder98@yahoo.fr
Association Insat contre la violence envers les femmes	Souad Mouhsine	13,Bloc 2, Boulevard Zmars 23000 Béni-Mellal, 23000 Beni-Mellal-Centre, Beni Mellal	Tel: 0523-42-13-41	insat.bm@gmail.com
Associations Essaouira				
Association Al Oued AL Akhdar	Khalid Sarhane	Centre Culturelle et social talmest - Essaouira	Tel: 0524-79-50-09	valleeverte@yahoo.fr
Association Baytl	Hassan El Kadiri	59 Bis boulevard de Rabat hay Lalla Amina, ESSAOUIRA	Tel: 0524-47-35-01	hasselkad@gmail.com
Centre d'écoute et d'orientation juridique	Souad Dibi	Quartier El Mellah Bab Doukala, ancien orphelinat des juifs , Essaouira	Tel : 0524-47-69-39	ecoute.afbk@gmail.com
L'Union National des Femmes Marocaine Essaouira	Ait Mohammed Amatoullah	49, rue Laayoune, Bab Doukala, Essaouira		unfmse@yahoo.com samar078@hotmail.fr
Cooperative Argan Mogador	Hasna El Hroud	Centre rurale Ounara, province Essaouira	Tel: 0524-47-41-37	coopmogador@gmail.com
Association d'appui du Complexe Social Ibtissama	Aziz Echaalbi	Place 11 Janvier Lotissement Azlef, Essaouira	Tel: 0524-47-69-33	emf.essaouira@gmail.com
Association De Lutte Contre Le Sida (A.L.c.s.) (Section Essaouira)	Chafik Belgacem	369, Bv Maghrib Al Arabi, Lot 4, Essaouira	Tel: 0524-47-60-63	belgacemchafik@yahoo.fr alcs_essaouira@menara.ma
Association Féminine de Bienfaisance El Khir	Souad Dibi	03, rue regrave avenue Almasira, Essaouira	Tel: 0524-47-65-33	infoafbk@gmail.com dibisouad2@gmail.com
Associations El Houceima				
Forum des Femmes ElHouceima	Saloua Badaoui	Rue Cherif El Idrissi, n°49, bp: 321 El Houceima	Tel /Fax: 0539-98-51-79	Forum.femmes@yahoo.fr
Association Union National des Femmes du Maroc Section Al-Hoceima	Aziza Al Omari	28, Avenue Sidi Abed, El Houceima	Tel: 0539-98-56-51	unfm10@yahoo.fr

Association Arif Pour la culture et le patrimoine	Abdelkrim El Idrissi	50, avenue des nations Unies, El Houceima	Tel : 0539-98-12-13	asso.arifculture@gmail.com
Reseau Al Amal pour le secours et le developpement d'urable d'al hoceima	Amhamed El Moutaouakil	50, avenue des nations Unies, El Houceima	Tel : 0539-98-12-13	r.alamal@yahoo.fr
Association Massirat Nour pour le developpement et de et l'Alphabétisation	Hanane Haki	Avenue Angola, dar Al Fatate, El Houceima	Tel/Fax: 0539-98-33-96	hakim.amghar@hotmail.com
Reseau des associations de developpement (RADRA)	Ben Kachouhe souad	Rue ibne batouta N°25 el Houceima	Tél: 0539-84-04-92	souadbenkachouh@yahoo.com rad.alhoceima@gmail.com
Associations Meknes				
Association ZOHOUR pour la Justice Sociale et le Développement Durable	Mohamed El Madani	BP 109 Moulay Driss Zerhoun, Meknes	Tel: 0537-84-57-75	zohour_zerhoun@yahoo.fr
Reseau Associatif pour le Développement Participatif	HAIJIB ELKASMI	Centre de formation et d'animation de tissu associatif, BV Driss II hamria nouvelle ville, Meknes	Tel: 0535-52-28-58	ra_dep@yahoo.fr
Association el Hanan pour la culture et le travail social	Gari Fatima	N2 derb lmahjoub bn abdelkadir Zitoute -Meknes		
Association Aspirations Féminines	Hayat Ndichi	Dar taliba Dkhissa Douar zwalat, dkhissa, Meknes		hayatndichi@gmail.com aspirations_feminines@yahoo.fr
Association Initiatives pour la promotion des droits des Femmes	Keltoum Nadifi / Nadia Slitou	Nas Bis av khalid ibnou al walid ancien combattant Meknes	Tel : 0535-40-32-42	thoubabaFatte@yahoo.fr sor.nadia@gmail.com keltoum.nadifi@gmail.com ayoubtourar@yahoo.fr
Association lumière et espoir de culture et environnement	Ngadi Abdelouahed	4 derb el bakkal kasbat hadrach Meknes		borgi.00@hotmail.com
Associations Ouarzazate				
la Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (Section Ouarzazate)	Saida Belhidid	Place AlMouahidine, résidence Ouzdou, Ouarzazate	Tel: 0524-89-02-36 Fax: 0524-89-02-36	lddfzte@yahoo.fr
Association Forum de Développement Social	Rachida Boualou	B.P : 486, Ouarzazate – 45000 - Maroc		associationfds@yahoo.fr
Association des Echos pour la Solidarité et le Développement AESD	Ahmed Choukri	207, 1 ere etage appt 3, Avenue Mohammed 6 Hay El Hassani Ouarzazate	Tel / Fax: 0524-88-70-69	asso.aesd@gmail.com
Association AL AMAL pour le developpement, la sensibilisation et l'intégrationde la femme rurale	NADIA OUFINTE	DOUAR KCHAIT C.R TARMIGT OUARZAZATE		nadof@hotmail.fr
Association Régionale des Unions des femmes du Maroc	Zoubida marrou	Hay El Bahja pasteur, Ouarzazate		zoubidamarrou@gmail.com
Association Oxygène	Omar Abellaoui	Complexe social éducatif cite des cadres ouarzazate 45000	Tel: 0524-88-31-46	oxygenefemmes@gmail.com omarabdellaoui90@gmail.com
Toucart pour le développement de la femme	Itto OUSSAIA	Ouarzazate		ass.toucart@gmail.com
Association Annakhil pour le developpement	Janah Abderrahman	Oued kinekh Jamaat Ouisasate, Ouarzazate		janah_abderrahman@yahoo.fr
Espace Associatif Izelfane	Asmae Jendoubi	Izelfane Ouarzazate		
Association Timdoukane pour le developpement	Asmae Berghane	Douar Taskoukt jamaat amr began, Ouarzazate		
Fédérale du développement solidaire et de l'élevage	Hasna Ouamer	Jamaat Skhoura Ouarzazate		
Association Amis des enfants et des jeunes	Mohammed Mansouri	Taznakht Ouarzazate		kanrabi1@gmail.com
Association Chihab pour le developpement et la santé et l'environnement	Ayoub Tourar	Avenue Al Maghrib al arabi Ouarzazate		atourar@gmail.com
Association Oasis Verte pour le developpement	Housein Ouskoul	Av Maghrib Al arabi imm 317 1er etage Ouarzazate	Fax: 0524-88-82-88	aovds@yahoo.fr
Tawada pour la culture et le développement	Hamid Lihi	Ouarzazate		tawadanumerzry@gmail.com
Association Taznakht pour le tourisme et l'environnement	Adkhis Mohamed	Taznakht Ouarzazate		med02adkhis@gmail.com
Association ZNAGA pour la Femme Rurale et l'Enfance	Sin Ouha	Agouinss - Iznagne -Taznakhte - Ouarzazate		tk-znaga@hotmail.fr
Associations Khemisset & Tiflet				

Association Espace TIN HINANE	Fatima Ouared	18 RUE MANSSOUR EDDAHBI - Khemisset	Tel: 0537-55-84-84	tinhinane_2004@yahoo.fr
Association Espace de la femme pour le Développement	Fatima el Houloumi	290 bis bloc 7, hay jadid, Tiflet		elhouloumi_96@hotmail.fr
Association Rihanate	Bouchra Amraoui	58, rue Moulay Youssef, Khemisset	Tel: 0537-55-30-93	ademinrihanate@gmail.com
Réseau des associations quartiers khemisset	Nour Eddine Belksir	Maison de Jeunesse 20 Aout Khemisset		coordinateur.projets@gmail.com
Association de la femme Bahraouiennne pour le développement	Asmae Bariki	N° 97 Quartier Anahda Sidi Alal Bahraoui	Tel: 0550-11-57-90	assof.bd@gmail.com
Association Swani Initiatives Citoyennes (ASIC)	Nour Eddine Chana	72, Rue Kableyine, Quartier Zerman- Khemisset		association.swani@gmail.com
Associations Kenitra				
Association Chaml pour la famille et la femme	Khadija Zighighi	Centre d'accueil et d'abilitation des femmes -magherb Arabi chatre D-Kenitra	Tel / Fax: 0537-35-36-18	chaml_ass@yahoo.fr
Association marocaine vie meilleure	Adil El Kadiri El Hasani	LOTISSEMENT ELQODS BIR RAMI EST, 14000 Kénitra	Tel: 0537-37-04-22 / Fax: 0537-37-04-33	amvim@hotmail.fr
Associations Tata				
Association Agaya pour la solidarité et le développement sociale	Jaâ Mouloud	Akka, Province de TATA- Maroc		aasds_akka@yahoo.fr
Association Todert pour la femme et le développement	Zaouliya El Hiani	Douar Touzounine, Akka Tata	Tel / Fax: 0528-21-61-97	association-todert@hotmail.com sanaa-2005@hotmail.fr
Association ElBarj Féminine Village	Hasna Assahli	Tata		
Association Tamounte pour l'éducation la culture l'environnement et le développement social	Aicha Ouaiassa	Issafen, Tata, Centre Issafen, Tata		assoc.tamounte@gmail.com aichaisafen@gmail.com
Association IGIOUAZ pour le développement et les intérêts sociaux	Abdellatif AKIARDI	igliouaz TAMANART CP : 84122 Province TATA - MAROC		igiouaz.asso@gmail.com
Association Anakhla	Lahcen RMAIDDINE	Centre Fam El Hsn CP : 84100 Province TATA - MAROC		anakhla.asso@gmail.com Rmaiddine@gmail.com
Association Tifaouine pour l'éducation culture sport Art l'environnement et développement social	Saïda El Amrani	Douar tourikht, Issafen, Tata		assoc.tifaouine@gmail.com
Réseau des associations ALAWAHA	Najem AGUENRID	Dr. imi ougadir Fam Elhissn CP : 84100 Province TATA - MAROC		alwaha.asso@gmail.com
Forum Iffuss de la democratie et droits de l'homme	Mbarek Outcharraft	centre de Fom Lahcen, province de Tata, region Souss Massa Daraa		mbark.outcharraft@gmail.com
Association Tillili de Développement et de Culture	Mbarek Ami	Hay Bani, Tata		tillili_tizinsly@yahoo.fr Peace5maker5@hotmail.fr
Associations Errachidia				
ASSAMID, Association les amis de la terre pour le développement et la protection de l'environnement	Hassan Lamrabet	Rue 3 Mars centre Boudnib 52150 Errachidia	Tel: 0535-78-07-28	assamidboud@yahoo.fr
Association Oasis Tafilalet Pour le Développement	El Alaoui Ben Chad	Bv, Mly Ali Cherif, Hay Sidi El Ghazi Ben Larbi, Rissani - Errachidia	Tel: 0535-77-40-20	espace_oasis_tafilalet@yahoo.fr
Association Izilf pour le développement Rural	Mohammed Belghiti	ksar izilf tinejlad Errachidia - Tinjlad	Tel: 0535-57-49-09	tinejad24@gmail.com
Association Wifak de Culture et de Développement Social (AWICEDS)	Ahmed El Omari	ksar gaouz-boutanfit, jamaat ghrif esoufli, goulmima, Errachidia	Tel: 0535 88 52 47 Fax: 0535 88 43 81	wifakassociation@yahoo.fr
Association des femmes Mdaghra pour le développement et le travail social	Amina Erraoui	Ksar Jdid Mdaghra, Errachdia	Fax: 0535-57-44-17	errachidiabelleville@gmail.com
Association troisième Millénaire	Abdenbi Taaloucht	N°03, 1ere Etage Complexe commercial, BD Moulay Ali Cherif, Errachidia	Tel: 0535-57-15-05 Fax: 0535-57-04-47	atmdpe@yahoo.fr
Association Ouled Bounaji pour le développement et La préservation de l'environnement	Aicha El Kass	Lot 72, Tajziat Baladia, Errachidia		elkess.aicha2@gmail.com

Association des Amis des enfants et des jeunes ASSAMEJ	Hanane AZEROUAL	N°17 Rue EL BAKIA centre ville , Errachidia.		nilyanne@gmail.com
Réseau des associations de développement des oasis du sud-est (RADOSE)	Abdellah Souhir	N° 59 avenue des far, Errachidia	Tel/Fax: 0535-57-19-88	radose1@yahoo.fr
Association Amal Dar Oumira pour le développement durable	Mustapha Oumouch	Dar Oumira Ferkouch Soufla, Tinjdad, Errachidia		
Association Insaf féministe pour le développement et de solidarité	Fatima Cheibi	Complexe El Habous n° 46 Boutalamine, Errachidia		fatimachaibi311@gmail.com
Association Seghniss Agric-sociale Tadjighoust	Moha Aji	Kser Cherif, Jamaat Tadjighoust, centre Goulmima, Errachidia		asas.tadi@gmail.com
Association Gheris pour le Développement	Lhoucine Kelou	Kser Goulmima, Guoulmima, Errachidia		ghrisas@hotmail.fr
Association Amjad Zaouya pour le développement	El Hamidi El Hachmi	Kser Zaoula, Tinjdad		amjadzaouia1997@gmail.com
Association Al Mostakbal	Abdelkrim Kian	Ait Ben Omar, Tinjdad		Ghizlane.ibrahimi@gmail.com
Association des femmes de la composition et le développement	Amina Fahim	Ksar tizougatine, Ferkla Soufla Tinjdad		Ensign.amina@gmail.com
Association attadamoun pour le développement meski Errachidia	Louazzani Marjani	B.P.254 Errachidia		attadamounmeski@yahoo.fr
Associations El Mhaya				
Association des femmes et enfants ruraux	El Kabbaj Wafae	Quartier Al Khyiam, Mhaya, BP 150		asso.femmesrural@gmail.com
Association Amal pour le développement de la femme	Jamila EL Khalil	Jamaât El Mhaya		jamilakhalil00@gmail.com
Associations El Jadida				

Association Marocaine MANAL pour les Droits de l'Enfant et la Femme	khadija ichaoui	B.P : 3165 = EL JADIDA = 24000	Tel: 0523-34-08-60 Fax: 0523-34-07-86	association_manal@yahoo.fr
Association Asanaa	Malika Ezzaki	Résidence El Firdaous N°80 Appt 15 Route Marrakech El Jadida	Tel / Fax : 0523-37-12-76	assanaa1999@hotmail.com
Association Femme de Doukala pour le développement Social	Mziouka Rabia	BP: 32, Sidi Bouzide El Jadida	Tel: 0523-34-85-85	mziouka@gmail.com
Association Entrelles Entrepreneures de Doukala Abda	Aziza Fasly	Adresse Houmane El fetouaki Maison des jeunes El Jadida		entrelles.entrepreneures@gmail.com
Association Nahda pour le développement de la femme	Latifa Khalis	Lot Sidi Moussa, rue Al Houceima n°17, El Jadida		khalislati@yahoo.fr
Association el kaoutar pour le développement humain	ASSALI SAIDA	El Jadida		sassali_2005@hotmail.com
El Hajeb				
Association Amal pour la Femme et le Développement	Hasna Allali	Hay Takadoum, Rue 7 n°7 El Hajeb	Tel: 0535-54-10-36 Fax: 0535-54-10-36	association.amal@gmail.com allali.hasna@gmail.com
Associations Figuig				
Association Insaf et Récupération de la Femme a Talsint	Hassani Houria	Centre Talsint, Qadad Talsint Province Boarfa, Figuig		fedtalsint@yahoo.fr
Association de la femme pour le développement et la culture	Mbirika Belhaj	Ain Chouater Centre région de Figuig		Mbirika84@yahoo.fr
Association Bassin Guir pour le développement et la protection d'environnement	Naim Moussaoui	Ain Chouater Centre région de Figuig	Tel: 0536-79-65-06	orbleu@yahoo.fr
Association Marocaine pour l'Appui au développement Local AMAL Tendirara	Malika Azaoui	Bd des FAR Tendirara Province de Figuig	Tel: 0536-71-24-58	amalouida@yahoo.fr
Association Femme et Enfants	Fatima Gagon	Centre de Formation et de réadaptation de la femme, Hay Baghdad - Figuig	Tel: 0536-89-70-84	fatimagagon@hotmail.com
Associations Sidi Ifni				

Association Union Féminine	Malika Zairoun	Rue Rabat n°13, Sidi Ifni	Tel: 0528-85-55-48	idoubla@hotmail.com
Associations Midelt & Azrou				
Association Annahda pour le développement durable de la zaouia d'Ifrane	FAKHIM LAMRANI Mohammed	zaouiat ifrane cr oued ifrane - AZROU		ass.annahda@gmail.com
Association Tirssal pour le rayonnement titulaire	Alli Maazaoui	11, rue Ain Chair Iroumli Midelt		Asso.tirssal@gmail.com
Association Assafae pour le développement local	Fatima Zohra Dahmani	1, rue Errachidia Ait bertat, Midelt		
Association Esaada	Ben Ahmed Fatima	Ait Mouli, Zaida, Midelt		
Association Awragh pour le développement	Merieme El Aoud	Ait Toukach Ait Ayach, Midelt		
Association imnayns pour les droits et développement	Mohammed Ouserghine	Tounfite centre ichemhane - MIDELT		imnayns@hotmail.fr
Associations Taza				
Association Tafiiil Al Moubadarat	Amal El Azzouzi	Avenue Youssef Ibn Tachfine, Hay Massira 2 Taza Nouvelle	Tel: 0535-21-00-28 / Fax: 0535-28-56-48	atam.asso@gmail.com
Associations Laayoune & Guelmim & Agdez				
Association Timoulay Izder pour le Développement, la Coopération et la Protection de l'Environnement	Abderrahmane Messaoudi	B.P 194 Timoulay-Centre. 81053 Province de Guelmim Bab Sahara	Tel: 0528-78-94-35	timoulaydev@gmail.com
Association Oasis Assaka pour le développement et le travail social	Rachid Jadal	Assaka atlas Saghir, Guelmim		moha.abaragh@gmail.com
Association Ibdaden Atlas pour cultureuration et formation	Yassine Ettalibi	Centre Ifran Atlas Essaghir Gulimim		yassine.ettalibi@hotmail.com
la Fédération de la Ligue Démocratique des Droits des femmes FLDDF (Section Guelmim)	Aicha Erbihi	Avenue Mehdi Ibn Batouta, rue n° 13, Guelmim	Tel: 0528-77-00-71	lddfinjad_guelmim@yahoo.fr
Association femme de demain	Lamyia Nanna	dar chababe naser hay tayerte-Guelmim		afd.guelmim@gmail.com
Association Aamour pour le développement	Abderrahim Eml Hasani	Douar Aamour Ras Mouka		ass.aamour@gmail.com
Association Izourane	Alli Bokoze	Ifran anti Atlas		bokoze@hotmail.fr
Association Al wifak pour le développement et la culture	Soumia Akarzabi	Centre d'Agdez, maison de jeunesse zerkouni Agdz		samir.karimyyyy@gmail.com
Associations Zagoura				
Kater Annada pour la Femme et L'enfant	BRAHIM BOUMESHOU	CENTRE TAMEZMOUTE ZAGOURA		bboumeshoul10@gmail.com
Imayn pour le développement	Said Fakir	Douar Asekzour Jamaat Tamgourt, Zagoura		saidfakir1990@gmail.com
Forum Beni Zoli pour le Développement et la communication FOBDEC	Khalid Chahid	Dar al mouatana Beni Zolin, Zagoura		chahidkhalidaj@gmail.com
Associations Taroudant				
Association ED Chayra	Anna Fatimazohra	Douar ED chayra Aiti Azza, Troudant		bintil3iz123@gmail.com
Association Ahli	Fatima Abou Ouakil	Quartier El Kasbah – BP 344 – 83000 Taroudant	Tel: 0528-55-17-94	associationahli@gmail.com
Associations Safi				
Association Laarissa pour le développement et la culture	Malika loudini	50, rue Maalam Allal kolea, Safi		alwyfaq.projet@gmail.com
Essoukour pour l'environnement, le Développement et L'Action Sociale	Sebbar Adil	La maison du jeunes jemaa shaim CP 46100 Safi		adilto2008@gmail.com
Association ouled ben aamara a la commune rurale ouled salmane province de Safi	Abderrahim Zine	douar ouled ben amara . Oulad selman Safi		amal.hossin50@gmail.com

Association Al Banouria pour lutter contre la violence des femmes et les enfants	Samira Boudarga	Avenue Amgala, Hay PAM Sidi Benour		samiririm10@gmail.com
Forum marocain des femmes	Bouchra Tounzi	Safi		btounzi@yahoo.fr
Association de la femme Mesfioula	Rachida Zaini	Safi		zaini.associationsafote@gmail.com
Association développement famille rurale	Malika Dagghi	Jamaat Bedouza, douar Dguigula, Safi		association.dfr@gmail.com
Association de la Femme Rurale de la Province de Safi (AFRPS)		Safi		lafps1@yahoo.fr
Association Maoutini	Hassan El Hamali	Safi		sanitaatai08@gmail.com
Association Al amal pour le developpement et la femme	Rachida Atsour	Bloc A, n°15 bled al jed, Safi		ghandourrachida64@gmail.com
Association de lutte contre la violence à l'égard de la femme et l'enfant	karima kasmi	lotissement SANAA 1 Rue Moulay Hicham N° 23 Najah el Amir (en face du café Belalia) Safi	Tel: 0524-66-61-69 Fax: 0524-66-65-48	afrcvf_safi@yahoo.fr
Associations Taliouine				
Migrations et Développement Maison du Développement	Abderzak el Hajri	Maison de developpement quartier administrative, code postale 83500, Taliouine Maroc	Tel: 0528-53-41-48 Fax: 0528-53-45-14	md.maroc/migdev.org
Associations Boulemane				
Association Alternative pour la femme et l'enfant	Itto Aghanbou	Douar Alt Almis Almis Guigou Boulemane	Fax: 0535-58-42-63	associationalfe@gmail.com
Association Taghbalou Issan	Lahcen Khifennou	Douar Saf, Guigou, Boulemane		lahcenkhifennou@gmail.com
Associations Tiddas				
Association Regional de developpement economique et social (ARDES)	Karima El Harchaoui	Hay Amir Moulay Rachid n° 143, Tiddas		
Associations Tinghir				
Association Tassourt pour le développement la culture et le sport et l'environnement	Hassna Elmghari	centre Annif, Kladat Annif, province Tinghir		sunnynice@hotmail.fr
Association Taymat pour la Culture et le Développement	Yidir Zekouri	Ksar Mssici - Tinghir - Maroc		taymat.org@gmail.com
Association Espace de la femme Tinghir	Sabah El Aidi	Av Mohamed 5, n° 281, Idisnighir, Tinghir	Tel: 0524-83-50-36	espacedefemme@yahoo.fr
Associations Sidi Benour				
Association al Banouria Pour lutter contre la violence des femmes et les enfants	Samira Boudarga	Avenue Amgala, Hay PAM Sidi Benour	Tel: 0523-36-99-58	samiririm10@gmail.com
Reseaux des Associations non gouvernemental -RADNG-	Mohammed Benlaidi	Avenue Amgala, Hay PAM Sidi Benour	Tel: 0523-36-99-58	mohamedbenlaidi@gmail.com radng1@hotmail.com
Association Azilal				
Association Azilal pour le développement et l'environnement et communication	Lhoucine Ouala	BP:100 Azilal 22000	Tel: 0523-45-98-12	aadec2000@hotmail.com
Associations Demnate				
Association Tizgui pour le Développement de la Femme Rurale	Fadoua SEMLALI	BP 286 - DEMNATE		maria.ziad@gmail.com
Associations Kalaa des Sraghna				
l'espace associatif de developpement et de solidarite	Ziyad Abdelalim	22 hay al andalous el kelaa des sraghna - EL KELAA DES SRAGHNA	Fax: 0524-41-02-63	alimounif@gmail.com
Centre pour les femmes dans des situations difficiles	Mohammed Zeroual	Hay Aouatif 1, Kalaa des Sraghna	Tel: 0524-41-45-09	medi.zeroual@gmail.com
Associations Jrada				

Association ZRAIG pour le développement et coopération	Abaoui Mohammed	Hay El Imarate N°01, Centre Guenfouda, Jrada	Tel / Fax: 0536-69-14-70	zraig51@yahoo.fr
Centre Nour pour les femmes victime de la violence	Jamaa Amamou	Centre de cervice de proximité, Hay al wahda, Hassi Blal, Jrada	Tel: 0536-52-98-01	jemaamamou@yahoo.fr
Associations Yousoufia				
Association Alokhowa	KATIM MOHAMED	N° 358 cité laghdir 46300 Yousoufia		association-alokhowa@hotmail.fr
Associations Khenifra				
Association Oued Srou (centre d'ecoute)	Mohammed Charafi	N° 59 Quartier El Baraka, Khenifra	Tel: 0535-58-84-95 Fax: 0535-38-23-71	aosadk@gmail.com aosadk@menara.ma aftatin@gmail.com
Associations Merzouga				
Association Tous pour la Région	Hamid Nourou	Jamaat Taous Merzouga		aubergedusud@gmail.com
Associations Bouizakarne				
Espace-Sud Réseau associatif régional	Rachid Souaby	appt n° 9, appart 2, avenue Hassan II B.P: 308 Bouizakarne 81054 Maroc	Fax: 0528-78-99-47	rachidsouaby@gmail.com
Association Etalh pour l'environnement et le développement et la femme	Aicha Ayoub	Centre de formation des femmes B.P: 308 Bouizakarne 81054 Maroc		aicha_ayoub22@hotmail.com
Associations Tantan				
Association Etalh pour l'environnement et le développement et la femme	Aicha ayoub	Tantan B.P: 308 Bouizakarne 81054 Maroc		aicha_ayoub22@hotmail.com
Association Feminine Pour la promotion des affaires de la femme	Najat Errami	Rue 8 n°13, Ain Rahma, Tantan		
Associations Akka				
Reseau feminine pour le developpement social	Hafida Ouknno	Douar al kasbah Jamaat sidi abdellah benbarek province Akka		
Association Feminine Pour la promotion des affaires de la femme	Najat Errami	Rue 8 n°13, Ain Rahma, Tantan		
Association Agaya pour la solidarité et le développement sociale	Karima Moumoun	Akka, Province de TATA- Maroc		
Associations Tiznit				
Association Tofaout pour le developpement et la cooperation	Larbi Essahel	Douar Boughart, Rass Mouka, Tiznit		melkadouri@yahoo.fr
Association Al Faid pour le developpement et coopération	Nadia adahibou	Rass Mouka		Nadia800.star@hotmail.fr
Association Assadaka	Aicha Errayes	Rass Mouka		aicha.raais@gmail.com
l'Association oasis Assaka	Mouha abaragh	Assaka atlas Saghir, Guelmim		moha.abaragh@gmail.com
Association Alkhir pour l'espace	Fatima Bourig	Tiznit		
Associations Erfoud				
Association Al amana	Ibrahim Bagui	Rue Terfaya n° 3 Erfoud	Tel: 0535-57-88-10	antenne_p6@almanana.org.ma
Associations Ouazzan				
Association Zaitouna pour le développement	Mohammed Hsaïen	Douar Zaitouna Jamaat Asgen, Ouazzane		amitie12@yahoo.fr
Association Afoud	Rajaa Guenouni	Quartier Laadir rue al madaris centre social de proximite, Ouazzane		ass_afoud1@yahoo.fr
Associations Chichaoua				
Association Anaouat pour femme et enfant	Amina Byouz	Centre d'apprentissage Anaouat Commune Sidi Mohamed Dalil, Chichaoua		associationanaouat@yahoo.fr
Association Zitoune pour le developpement	Souad Benhammou	N° 11, Appt 6, rue Farabi Quartier Amersif, Chichaoua Marrakech		benhammousouad@hotmail.com
Associations Zemamra				
Association Hodor pour l'education developpement et la Femme	Tawfik Mabchour	Hay Nahda Zmamra228, Zemamra	Tel: 0523-34-64-09	zahrabiz@live.fr haratawfolkia@gmail.com

Association Lofok pour le developpement et l'éducation à la citoyenneté	Abdelmjid Alt Ami	Siege de la maison des jeunes Zmamra		oumaima.benlaidi@gmail.com
Associations Ben Guerir				
Association Mouvement Twiza Ben Guerir	Abdeljalil Lamkadmi	5, Imm Chlikha Av Mohammed 5, 4351, Ben Guerir	Tel / Fax: 0524-31-89-63	twizabenguerir@gmail.com

Overzicht regio's

LKHA-Overzicht van gebieden/plaatsen waar casuïstiek van achterlating en huwelijksdwang speelde (2018 - jul. 2020)

Land	gebied	
Marokko	Ahfir	
Marokko	Al hoceima	2x
Marokko	buurt van Fez	
Marokko	Dar el Kebdani Drouch (dorpje noord Marokko)	
Marokko	Imzouren	
Marokko	Marrakesh	
marokko	Nador	3x
Marokko	oujda	2x
Marokko	Safi	
Marokko	Sidi Slimane	2x
Marokko	Tanger	3x
Marokko	Safi	
Marokko	Tanger	3x
Marokko	Temara	